

ЫҖЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

1

1989

ИЙЛДЫЗ

ЭКИ АЙЛЫКЪ
ИЧТИМАЙИ-СИЯСИЙ
ВЕ ЭДЕБИЙ-БЕДИЙ
ЖУРНАЛ

Озбекстан ССР Языджылары бирлигининъ органы

1

1989

Январь

Февраль

ОНУНДЖЫ СЕНЕ
ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор

Айдер ОСМАН

Редколлегия:

Мирализ АЗАМ

Сервер АРИФОВ

Абляиз ВЕЛИЕВ

Зиядин ДЖАВТОБЕЛИ

Борис ТИХОМОЛОВ

Зарема ТРАСИНОВА

Нузет УМЕРОВ

Эмин УСМАН

Риза ФАЗЫЛ

(месуль секретарь)

Миад ХАКИМОВ

ЧЕРКЕЗ—АЛИ

(баш редактор муавини)

Урие ЭДЕМОВА

КРЫМСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ИНДУСТРИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
ИНСТИТУТ

БИБЛИОТЕКА

Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты

МУНДЕРИДЖЕ

Бедий эсер ким ичюн языла?	3
НУЗЕТ УМЕРОВ. Юрегимизнинг агърысы — Эрменистан	6

ЗАКИР КЪУРТНЕЗИР. Айланчыкъ сокъакъларда. Повесть	9
---	---

ЮНУС КАНДЫМОВ. Орманлар шувулдай. Поэма	41
---	----

ЭНВЕР АРИФОВ. Къачыдан учкъан къартал. Повесть	46
САМЕДИН ШУКУРДЖИЕВ. Экспедицияда. Икяе	80
ИЗЗЕТ ЭМИРОВ. Биз ёрулмакъ ичюн даа яшмыз. Очерк	85
ШЕВКЕТ ОСМАНОВ. Алиме	88
ЮНУС ТЕМИРКЪАЯ. Рабиа. Тарихий поэма	89
ЮСУФ АКИМ. Филь ве къырмакъ. Шегирд ве уста. Асан уста. Нефисхорнынъ тилеги	93
МУХАММЕД КЪАРАХАЛИЛОВ. Акъбардакъларачкъанда. Эмшире. Ягъмур. Кузь	94

КЪАРДАШ ХАЛКЪЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАН

АЙДАР ХАЛИМ. Тальян акъкъында баллада	96
БАРИЙ НУГУМАНОВ. Чечекнинъ такъдири. Оджакъ	97
ФАЙЗИ ШАХИСМАЙЛ. Месхетия. Турналар. Муин Бсисуннынъ юреги. Диалог. Асретлик. Адынъ батсын сенинъ, дженк!	98

ПУБЛИЦИСТИКА

Миллий мунасебетлерни мукеммеллештирюв меселесине даир	101
ТИМУР ПУЛАТОВ. Бутюн алемнен бир олып къардашларымызга ярдым этейик.	103

АЛИМНИНЪ ЕЛ КЪАЙДЛАРЫ

АЗИЗ ИЗМАЙЛОВ. Эльверишли медений алякъалар	108
---	-----

ТАРИХ САЙФЕЛЕРИ

Г. ГАБАЕВ. Кърымтатарлар рус байракълары алтында	120
--	-----

КИТАП АКЪКЪЫНДА ФИКИРЛЕР

Н. М. МАХМУДОВ. Кърымтатар тили зенгинлигининъ тедкъикъы	124
ЭСКЕНДЕР ЛЮМАНОВ. Монография акъкъында бир къач сёз	126

ИЛИМ АЛЕМИНДЕ

ЭДЕМ АБЛАЕВ. Халкъара симпозиумда	128
---	-----

ХАЛКЪ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН

Кендже огъул. Масал	120
-------------------------------	-----

ЭДЕБИИ КАЛЕНДАРЬ

Шерефли аят	135
Урие Керменчикли 50 яшында	136

Янъы китаплар	137
УСЕИН КУРКЧИ. Сёз бирикмелери	139

БЕДИЙ ЭСЕР КИМ ИЧЮН ЯЗЫЛА?

Бизим окъуйджыларымыз озь журналындан гурьдели девиримизнинъ энъ муим меселелерине джевап беклей, озьлерини раатсызлагъан, зеджанландыргъан проблемалар акъкъында публицистик макъалелер, бедий эсерлер окъумакъ истейлер. Акълы истек. Лякин журнал оларнынъ истеклерини къандырып оламы? Тезссюф ки, шимдилик, къандырып оламай. Языджыларымызнынъ, журналистлеримизнинъ сайысы арткъаны сайын олар яраткъан эсерлернинъ де сайысы арта, амма бу артув кейфиечте дегиль. Янъы эсерлер чокъ язылгъаны сайын мевзуларнынъ къарышыкълыгъы, уфакълашувы, язувда месулиетсизлик де арткъаны корюне. Дженк къараманы акъкъында язылгъан узундан-узун поэма тюссиз беяндан ве муэллифининъ бу вакъиагъа озь мунасебетини бильдирювден ибарет олып къала. Биз бильген шей энди тек поэтик формада, яни къафиелештирилген узун-къыска сатырлар вастасынен текрар анылатыла, истесенъиз де, истемесенъиз де окъумакъ, динълемек керекмиз. Кимерде шаирлеримиз колемли эсер яратмакъ макъсадынен прозада язылгъан шейни поэзияда гъайрыдан язып чыкъалар. Бойле эсерлер фикир оригиналлыгынден, мантыкъ кучюнден, энъ муими, поэтик пафостан иракъ олалар. Сонъки вакъытларда поэтик сатырларнен тарихий шахсларгъа мураджаат этюв усулы да догъды. Бир кере, эки кере — бу даа янъылыкъ, лякин учюнджи кересинде ве ондан сонъ янъылыкъ дегиль. Эр кес бизим бугунъки кунюмизде олып кечейткъан къоджаман денъишювлерни бундан чокъ йыллар эвель яшагъан адамларгъа анылатаджакъ олып поэмалар, шиирлер, балладалар язып башласалар кулюнчли олур.

Дургъунлыкъ девиринде ичтимай адалет принциплерининъ бозылувы эдебиятка да тесир этти. Бу бозылув повесть я да поэма эсап этилген, эр шей акъкъында айтылып да, конкрет бир шей акъкъында айтылмагъан узундан-узун эсерлерде корюнди.

Сонъки йылларда догъгъан экинджи бир аныане кене эдебиятта джеръян этип башлады. Бу — бизим къараманларымыз, генералларымыз, партизанларымыз ве дигер корюмли адамларымыз акъкъында весикъалы повестлер язув аныанесидир. Бир бакъкъанда, бу аныанеде бир тюрлю феналыкъ корюнемей. Языла, демек, яхшы. Амма якъынджа бакъаджакъ олсакъ, бам-башка манзара корюне. Қъараманлар, генераллар, корюмли дженкявер адамлар, партизанлар акъкъында язылгъан эсерлер, эксери алларда, котеринки сёзлерден, юксек фразалардан, керексиз тафсилатлардан ибарет олып къалалар. Эсернинъ озegi, меркези олмай. Қъараманнынъ терджимей алы яшлыгъында якъан шохлыкъларындан башлап, оны бильген адамларнынъ хатырлавларынадже языла. Нетиджеде, эсерде къараманнынъ образы ерине яхшы, даветкяр, ибретли лафларнынъ йыгъындысы такъдим этиле. Бедие, умумлештирме, къараманлыкънынъ баш маиети къайдаларгъадыр гъайып ола. Бойледже, халкъымызнынъ гъурурыны тешкиль эткен севимли шахс акъкъында тюссиз, дадсыз, дигер эсерлерге ошагъан бир эсер даа догъа ки, оны яхшы да демек мумкюн дегиль, яман да демек мумкюн дегиль. Эсер тек шу белли тарихий шахс акъкъында язылгъаны ичюн де къабул этилмек ве басылмакъ керек. Акс алда о тарихий шахска (муэлликке дегиль) урметсизлик оларакъ аныланыладжакъ. Муэллифлеримиз озьлери язгъан эсерлерни исарлыкънен, шашыладжакъ бир инатлыкънен къорчаламагъа билелер. Хусусан, язылгъан шейнинъ бедий эсер экенини исбатламакъ ичюн эки векильнен бир шаат керек олса, муэллик керекли векиллерни де, шаатларны да тапа ве эсери деръал басылмасыны талап эте. Бойледже, эдебиятымызда окъуйджысыны тапып оламагъан, не ичюн ве ким ичюн язылгъаны белли олмагъан эсерлер догъа ве оларнынъ сайысы вира арта.

Сечилген къараманнынъ омюриндеки энъ муим вакъиа, онынъ къараманлыгъыны эписинден зияде ачып косътериджи вакъиа неден ибарет? Башта буны тайин этмек ве бунъа, буны ачып косътермеге хызмет этиджи дигер вакъиаларны ве вакъиачыкъларны онынъ терджимей алындан сечип алмакъ ве екяне бир сюжет этрафында тердиджий суретте бирлештирмек керек ки, окъугъан адам тек къараманнынъ биогра-

фиясыны бильмекнен къалмайып, онынъ къараманлыгыны да корьсин, юректен ис этсин. Эр анги весикъалы эсернинъ огюнде тургъан биринджи талап бундан ибарет-тир.

Александр Фадеев Краснодардаки «яш гвардияджылар» гизли тешкиляты акъкъында башта бир сыра очерклер язды. Сонъундан исе язгъанларынынъ ичинден бир сыра вахъияларны айырып алды, оларны бедиеет къанунлары эсасында умумлештирди, текмилледи ве бедий эсер яратты. Бизим корюмли дженкьер адамларымыз акъкъында эсер язгъанлар исе оларнынъ терджимеий алларындан гъайры бир шей бильмейлер ве айны заманда, салмакълы эсерлер язалар ки, бунъа тек шашмакъ мумкюн. Весикъалы эсер язув гъает муреккеп ве месулиетли вазифе. Мукъайтлыкъны унутып, андан-мындан алып эсер язмакъ — окъуйджыгъа ве эдебиятка нисбетен урьметсизликтир. Лякин меселе тек урьметсизликнен битмей, бир янълыш экинджисини догъура, бир эксиклик дигерине аркъа ола. Озюнинъ не язгъаныны ве ким ичюн язгъаныны бильмейип, балабан-балабан эсерлер догъургъан ве оларнынъ бир тюрюлю тюзетовсиз, тезликнен басылмасыны талап этерек, шашмалап юрьген кюстах адамлар эсери тенкъид этип башлангъанынен: «Шай исе, не ичюн фелянчанынъ дадсыз эсерини бастынъыз да, менимкини басмакъ истемейсинъыз?» — деп туттыралар.

Языджыларымыз ве хусусан яшлар дадсыз ве тузсыз эсерлерден орьнек алмамакъ кереклер. Зайыф эсерлерге такълит эткен яшларнынъ эдебияттаки омюри узун ола бильмез. Эдебиятта девир сынавындан кечкен ве халкъымыз тарафындан итираф этильген буюк языджылардан ве эсерлерден орьнек алмакъ керек. Эбет, журналда басылгъан эсерлернинъ эписи бирдай олмай. Базы алларда, эсли-башлы языджынынъ олдукъча джансыкъыджы ве гъает узун эсери басыла ве бунынъ тесири деръал яшларда сезиле, окъуйджыларымыздан келейткъан мектюплерде корюне.

Кърымтатар эдебиятында девир рухуна уйгъун, адамларнынъ юреклерине токъунгъан, окъуйджыдан бутюн гражданлыкъ дуйгъуларыны мобилизленмесини талап эткен эсерлер де догъмакъта. Буларнынъ сырасында Черкез-Алининъ шиирлерини, Юнус Кандымовнынъ «Орманлар шувулдай» поэмасыны, Эрвин Умеровнынъ ве Ибраим Пашининъ базы икяе ве повестьлерини анъмакъ мумкюн. Бизим эсли-башлы шаиримиз Черкез-Алиден сёзге мукъайтлыкъны, сёз сечюв мааретини, поэтик образлыкъны, фикир теренлигини, шиир техникасыны ве даа чокъ яхшы шейлерни огренмек мумкюн. Бу ерде яш шаир Юнус Кандымовнынъ «Орманлар шувулдай» поэмасы айрыджа дикъкъаткъа ляйикътыр. Шаирнинъ поэмасындан онынъ кимсеге такълит этмегени, эдебиятта озъ ёлуны кешф этмек ичюн гъайретнен чалышаяткъаны, юрегиндеки тек озюнинъ фикирини озюнде айтмакъ истегени корюнемкте. Поэмада янъылыкъ руху ве поэтик фикирлемеге билюв маарети сезиле. «Орманлар шувулдай» — бунынъ ичюн де дюльбер ве окъунакълыдыр.

Эрвин Умеровнынъ янъы повестьлери ве икяелеринде, эр даим олгъаны киби, заман рухундаки актуаль меселелер котериле ве языджы оларны озюне хас усталыкънен косътере. Косътерюв усулы (тек анълатув я да тасвирлев дегиль) эсернинъ окъулмасыны энгиллештире ве керексиз муреккепликлерден къуртара. Эрвин Умеров эсерлеринде ананынъ къыймет, инсаннынъ борджу ве истидадынен, халкънынъ зенгин анъанелеринен ве шимдики вазиятинен багълы бир сыра меселелерни котере. Музллиф фикирлеерек, тасдыкълай, инкяр эте, къайгылы, атта дешетли вахъияларны тасвирлей, факт ве адиселерни мааретнен телькъин эте. Онынъ эсерлери энгиль окъула. Онынъ къараманлары озьлерине хас парлакъ индивидуаллиги, джошкъун, оригиналь къияфетинен айырылып туралар. Эрвин Умеровнынъ эсерлеринде кескин, актуаль, эр кеснинъ юрегине токъунгъан ахлякый, ичтимаий, сиясий проблемалар бедиеет кучюнен косътериле.

Яш несирджи Таир Халилов эдебиятка месулиетнен янашмагъа биле. Онынъ эр бир эсеринде терен бедийлик ве юксек гъае бар. Затен, гъаесиз (макъсадсыз) эсер акъкъында фикир айтмакъ къыйын ола. Таирнинъ исе эр бир икяеси, повести акъкъында чокъ яхшы фикирлер айтмакъ мумкюн.

Эдебиятта ойле язмакъ керек, бойле язмакъ керек, деп анълатмакъ, огретмек пек къыйын. Буны языджы озю анъламакъ керек, дигер языджыларнынъ эсерлеринден, эдебият акъкъындаки макъалелерден огренмек керек. Эр бир эсер озюнде екъане. Эгер о башкъаларына (я да башкъасына) бенъзесе, демек, оригиналь дегиль, языджы биревден огренмек ерине ондан озюнде нусха кочюрди ве бойледже, башкъа эсер язды. Языджы аятнынъ бутюн корюнишлерини озюнде ис этмеге, анъламагъа, хуляса чыкъармагъа бильмек керек.

Эдебият муреккеп ве мукъаддес мейдан. Бу мейдангъа тек нам къазанмакъ ичюн кельгенлер де, «фелянча яза да, не ичюн мен язмайджагъым, мен не, ондан эксикимми?» деп иш туткъанлар да бар. Лякин эдебият озъ ёлумен, озъ къанунларынен инкишаф эте. Эмексевер ве истидатлы халкъымыз яп янъы талантлар догъура. Акъикъый талантлар кимсеге бакъмайлар, кендилерини кимсенен тенъештирмейлер. Эдебият бойлелери сабына осе, инкишаф эте, зенгинлеше. Эдебиятта энди темеллешип башлагъан умютли яшларымыз акъикъый эдебий ёлны араштырувдан талмай

чалышалар. Бу кыуванчлы ал. Эдебиятымызнын келеджеги анджакъ бу яшларнын яратыджылыгынен багылдыр.

Гыйрыдан кыурув девире эдебиятымызга эминликнен кирип кельмекте ве озюнин аклы ерини булмакта. Бу девирнин руху кызанчларымызга тенкьидий козынен бакмакны талап эте. Бунен эр кес разы, амма кимсе тенкьидни озюнден башламак, оз яратыджылыгына гыйрыдан кыурув девире талапларынен бакмак истемей. Минберге котерилип, эдебиятымызда о, яки бу эсерни тенкьид эткенлернин эксериети дургунлык девиринин эсаретинден кыуртулып оламаган, яныджа лаф этип, эскидже язганлардыр. Лякин олар тенкьидни башкысына догърултаракъ, кендилерини тенкьидден кыорчаламак истейлер.

Тенкьид ве озь-озюни тенкьид этерек, биз партиямыз огреткен акыкьат дерсини акылда тутмак керекмиз. Партия озюнин XXVII съездинде дургунлык девирини кескин ве эсасы тенкьид этерек, кечмиште истидатлы халкымыз тарафындан яратылган аджайип эсерлерге дегерли кыймет кести.

Тарихнын бурулыш девиринде эльде эткен кызанчларымызны партия планларынен, халкымызнын умют ве ишанчынен кыяс этмек керекмиз. Биз яхшы эсерлерни тез сечкенимиз алда, зайыфларыны да корьмеге, оларга озь вакътында мунасебет бильдирмеге, аджеле чезильмеси керек олган проблемаларны анъламага бильмек керекмиз. Бедий эсер не акъта олса-олсун — экология проблемасы я да аилевий мунасебетлер, миллий меселе я да истисал мунасебетлери — биз эр бир меселеде онын сийсий мундериджесини, гъавий маиетини корьмеге бильмелимиз. Буну тенкьиднен огърашаджакъ олып ыдырылган эдиплеримиз де акылда тутсалар яхшы олур эди. Шимдилик исе, эсерлерге кыймет кесильгенде, биринджи небетте онын авторы назарда тутула, кимерде исе «акъ алмак» макъсадынен, достлук юзюнден о, я да бу эсер макътаныла, тенкьид этиле. Базан исе мунакъашада эсернин маиети бир четте кылып, экинджи дереджели, эмиетсиз уфакъ-тюфеклер акъкында фикир юрсетиле. Тенкьидчы эсернин ичинде юрьмек, энъ яхшы эсерлернин исе «соавторы» олмак керек.

Бизим дикъкъатымызны реалъ аятнын «хаста» нокъталарына джелъ эте бильген языджи окъуйджынын итияджыны къандырмага икътидарлыдыр. Ичтимаий омюрнин илериге догъру инкишафы — девиримизнин характерли чизгилеринден бирдир. Бу — эдебиятнын инкишафына догърудан-догъру тесир эте: кыараманларнын дайреси кенишлемек, адий эмекчинин талийине дикъкъат артмак керек. Языджи озюнин эдебиятка аит экенини, партиянын дикъкъатыны кызанганыны бильмекнен кълмайып, онын озю, япаяткъан иши партияга, девлетке керек экенини бильмек, ис этмек керек.

Бизим эдебиятымыз озюнин кечмиштеки кызанчларынен аклы гъурурланаракъ, келеджекнин вазифелерини айдын корьмек, чешит кыалабалыкылы, тек косьтермек ичюн язылган эсерлерни къатиен инкяр этмек керек. Эдебият озь кызанчларына базанаракъ, ичтимаий-икътисадий инкишаф ишине озь иссесини кыошаракъ, огге ве тек огге кетмек керек. Инсан фаалиетинин бутюн сааларында олганы киби, бедий яратыджылыкъта да дургунлыкъ даянылмаз алдыр. Буну ичюн де, Ленин васиетлери эсасында, девирнин талапкяр руху эсасында эдебиятчылар озь дикъкъатларыны даа чезильмеген проблемаларга, эдебиятнын инкишафыны чаналаткъан эксикликлерни битирювге догърултмак кереклер.

Сонъки йылларда догъаяткъан эсерлернин эксериетине хас олган эксиклик — тасвирленяткъан аятнын озюнде зуур эткен муреккепликлерге сакъынчакълыкънен, джесаретсизликнен бакъувдыр. Кимерде, языджи пек муим мевзуны котере, реалъ аятий конфликтлер акъкында язып башлай, замандашларымызнын характериндеки муим чизгилерни анъламага арекет эте, лякин, бедий тефеккюрнин шекилленген кыалыпы ичине тюшкен, трафарет сюжет ситуациялары кыошулган сонъ, бу алидже-нап макъсаднын кыймети бир керден эскиле.

Халкымыз озь языджыларындан яны бедий кешфиятлар, акыкый санъатнын тамыр маиетини тешкиль эткен аят акыкъатыны беклей. Аят акыкъатына сакъынчакълыкъ — бедий эсернин кыйметини бельгилейджи баш ольчюдир. Языджылар КПСС XXVII съездинде беян этильген назарий къаиделерге хусусан дикъкъатлы олмак, бедий инкишафнын муреккеп проблемаларына джевапны олардан кыдырмак кереклер. КПСС Меркезий Комитетинин КПСС XXVII съездине Сиясий докладында шойле сатырлар бар: «Акыкъат — конкрет мана ташыган фикирдир. О — халкынын япаяткъан ишинде ве джемиет инкишафынын зыддиетлеринде, кунъделик эмекнин федакярлыгында, енъишлерде ве мувафакъиетсизликлерде, яни аятнын озюнде, онын бутюн муреккепликлеринде, драматизминде ве буюклигиндедир. Тек гъавий, бедий, халкъчан эдебият намуслы, метанетли адамларны тербиелемеге икътидарлыдыр».

ЮРЕГИМИЗНИНЪ АГЪРЫСЫ— ЭРМЕНИСТАН!

Эрменистанда олып кечкен зельзеле акъкъындаки илькингги хабарлер биле эр кесни абдыратты. Бундан сонъ да фаджианынъ акъикый колемини тасавур этмек кыйын эди. Ереван сейсмологик станциясынынъ бильдиргенине коре, эпицентрде якъын ерлердеки алетлернинъ эписи иштен чыкъкан, чюнки бу алетлер, энъ чокъунен, он баллыкъ зельзелеге къарарлаштырылган экенлер... Закавказье озъ тарихында бойле зельзелени корьмеген.

Биз беш-алты баллы ер кыбырдавыны тасавур этип оламыз, бойлелери Ташкентте сонъки йыларда олып турды. Орта къуветли бойле зельзелелер вакъытында чокъ къатлы биналарда мебель йыкылды, бетон балкалар титис сес чыкъарып гыджырдадылар. 1966 сенесининъ баари бизлернинъ акъылымызда. О вакъытта ернинъ сарсынтысы секиз баллны кечкен эди. Ернинъ астындан эшитилген богъукъ гудюрдини, электрик теллерини ве тереклерни йыкыджы тоз бораныны ташкентлилер даа унутмадылар. Эр шей тенъештирювде билине. Дженк девирини, бомбалавларны хатырлагъан адамлар къадимий шеэрнинъ меркезинде тютеп яткъан йыкынтыларны озъ хаялларында эбедий оларакъ къалган дженк левхаларынен тенъештирген олсалар керек.

Зельзеле зонасындан репортажлар даа косътерильмей эди, диктор исе: «Бойле кучлю дарбеге 1946 сенеси Ашхабад шеэри огърагъан эди», — деп айтты. Мен Ашхабад зельзелесини корип-кечирген адамларнынъ икяелерини хатырлайым. Мен о вакъытларда шеэрнинъ ёкъ олгъаныны, бир тамам йыкынтыларгъа чевирилгенине ишанып оламай эдим. О маальде, Ашхабадда яшагъан эр он адамнынъ секизи эбедий оларакъ ерде ятып къалган эди.

Вакъиа юзь берген ерден хаберлер эшитеяткъан вакъытта инсаннынъ анъына насылдыр къара ве шекильсиз бир шей сюйрелип киреяткъан киби келе. «Табийй афат 700 бинъден зияде адам яшагъан ерни къаплап алды. Бинълернен адамлар зляк олды, он бинълернен яраланды, юз бинълернен адамлар эвсиз-баркъсыз къалды.

Ленинакан, Спитак, Кировакан, Степанаван шеэрлеринде табиатнынъ хышымы нисбетен кучлю олды. Ленинаканда мескен, хызмет, истисал биналарынынъ сексен фаизындан чокъу бозулды. 120 бина бир тамам йыкылды. 1100 шахсий эвнинъ эписи зарарланды. Токъумаджылыкъ комбинаты, магнит отъкезгичлер ве велосипед заводлары, дигер санайы ишханелери бозулдылар. Спитак шеэри ве Спитак районынынъ бир чокъ койлери толусынен виран олдылар.

Кироваканда, Степанаванда, Ахурян районында юзлернен чокъ къатлы биналар, шахсий эвлер, санайы ишханелери йыкылдылар. Эр ерде ёллар, демир ёллар, энергия теминаты, телефон агъы, ёл ве коммуналь ходжалыкъ объектлери иштен чыкты.

Хышым юзь берген районда КПСС Меркезий Комитети Сиясий бюросынынъ азасы, СССР Министрлер Советининъ Реиси Николай Иванович Рыжковнынъ ёлбашчылыгъы алтында КПСС Меркезий Комитети Сиясий бюросынынъ комиссиясы чалышып башлады...»

Ракъамлар о, я да бу вакъиа акъкъында толу тасавур берип оламай-

лар, олып кечкен шейни анъламакъ ве онъа кыймет кесмек ичюн адам эр шейни озъ козюнөн коръмек керек. Телевизорда косътерильген манзаралар эр кеснинъ юрегини якъты. Йыкынтылар арасында юрьген адамлар... обалар астындан келеяткъан инъильтилерни эшитмемек ичюн козьлерини юмгъан ве къулакъларыны къапаткъан адамнынъ къияфети...

Дост яныкъта билинир, дейлер. Кеч акъшамда бутюн мемлекет Эрменистандан репортаж бакъты, сабасына исе бутюн халкълар къардаш Эрменистанга дуйгъудашлыкъ бильдирмек истегинен сокъакъларга чыкъты. Бизим халкъларымыз арасындаки сарсылмаз достлыкъ чокъ дефалар сынавдан кечти, бу дакъикъада кене сынавакъыты кельгенини эр кес анълады. Мемлекетимизде фаджиага джевапланмагъан бир де-бир коше къалмады. Адамлар йыллар девамында топлагъан сермияларыны, сьджакъ урбалар ве эрзакъ малларыны алып кельмектелер. Эрменистан ичюн къан теслим этива пунктларында адамлар саатлернен невбет беклеп туралар.

Мемлекетимизнинъ ве сейяренинъ эр тарафындан Эрменистанга догъру юк самолётлары учмакъта. Олар кранлар, бульдозерлер, машиналар алып келелер. Биринджи невбетте, йыкынтылар астында къалгъан адамларны къуртармакъ керек эди. Биринджи куню токъмаджылыкъ комбинатынынъ йыкынтылары астындан юзлернен адамларны чыкъарып алдылар. Бу куню мемлекетлер арасындаки сынъырлар бозулды, эр ким, эр якътан Эрменистанга ашыкъты. Эрменистанга Англиядан, ФРГден, Австриядан, АКШдан, Канада ве Италиядан, Швеция ве Франциядан, онларнен дигер буюк ве куюк мемлекетлерден ярдым келип башлады. Биринджи афтанынъ сонъундан йыкынтыларыны темизлев ишинде йигирмиден зияде мемлекетнинъ векиллери чалышмакъта эди.

Ташкентте 1966 сенеси эрменистанлы достларымыз тарафындан къурулгъан эвлернинъ буюк бир комплекси бар. Эрменистан халкъынынъ о йылларда косътерген самимий къардашча ярдымы бир заман унутылмаз. Зельзеленинъ биринджи кунълеринде бинълернен адамлар Эрменистанга ярдым штабына мурааджаат этерек, Эрменистанга кетмек истегини бильдирдилер. Озьбекстан бойлап адамлар, иляджлар, урбалар, палаткалар, ашайт маллары юкю поездлар Эрменистан бетке кетип башладылар. Товар станцияларында техника юкю эшелонлар джеңедилер, кранлар исе самолётларнен алып кетильди. Бу кунълерде озьбекстанлылар тек почта вастасынен бир бучукъ миллион кумюш пара ёлладылар. Республика укюмети исе 25 миллион кумюш айырды. Фаджиа зуур эткен районларга элли дане буюк кран еткизильди. Йыкынтыларны темизлев ве адамларны къуртарув ишинде 609 адам чалышып башлады. Бир кунъде олар йыкынтылар астындан етмиш адамны алып чыкътылар, оларнынъ учю тири эди: балалы яш къадын ве къартий...

КПСС Сиясий бюросынынъ комиссиясы гедже-кунъдюз чалышты, озюнинъ Англияга ве Кубага япаджакъ зияретини токътатып, фаджиа зонасына Михаил Сергеевич Горбачев учып кельди. Онларнен корюшювлер, фикир алышып-беришювлер отъкерильди, эр кесни раатсызлагъан суаллерге джеваплар берильди. Суаллер исе пек чокъ эди: биревлер догъып-оськен ерлерини ташлап кетмек истемейлер, балаларны да ёлламайлар. Кимдир ошек дагъыткъан: эрмени балалары бир даа кыйтып кельмейджеклер, экен. Дешетли фаджиа къаршысында кендилерини гъайып эткен адамларга вазиятни анълатмакъ къолай дегиль эди: эр дакъикъа паалы, сувукъ кунълер башланмакъта, энергия, сув, мескен олмагъан ерде веба башлана биле. Йыкынтыларны темизлевде, янъы шеэр ве койлернинъ къуруджылыгъында чалышып оламагъан адамларнынъ эписини тезликнен алып чыкъмакъ керек. Бунунъ чареси тапылды: пек чокъ сагълыкъ сакълав музссиселери ве пионер лагерлери зельзеледен зарар корьгенлерге берильди. Поездлар эшелон-эшелон олып курорт шеэрлерине тараф кеттилер.

Николай Иванович Рыжковнынъ Ленинанкан ишчилеринен олгъан бир корюшюви акъылымда къалды. Мындаки заводлардан бири тикленип башлагъаны, анда бир къач юз ишчи чалышып башлагъаны акъкында

лакырды кетти. Кимдир, аман-аман бутюн коллективи эляк олгъан лифтыяпдыжылыгы заводуны хатырлады...

Шеэрлер ве койлер энди янъыдан къуруладжагыны билемиз. Мемлекетимиз мимарлары мескен ва истисал биналарыны янъыджа лейхалаштыраджакълар. Зельзелеге даяныкълы биналар къуруджылыгынынъ амелиятындаки бутюн къазанчлардан кениш файдаланаджакълар. Бунъа айрыджа дикъкът этильди. Бир сокъакъ докъуз къатлы биналарнынъ йыкълувы месулиетсизлик ве ходжалыкъсызлыкълнынъ акъибетидир. Михаил Сергеевич Горбачев йыкълмайып кългъан эвлерге бакъып: «Не ичюн бойле олды, Хрущев девиринде къурулгъан эвлер даяндылар, техниканынъ энъ сонъки къазанчларына базанып къурулгъан эвлер исе йыкълдылар? Бу акъта тюшюнип бакъмакъ керек», — деди.

Йыкълынты ичинде чалышайткъан краннынъ хартумы бетон плитагъа пекитиле, о котерильген сонъ исе авада тек арматура къала. Мадам ки, бетон топракъ киби сачылып кете экен, буны насыл бир цементтен ве насыл этип ясагъанлар? Япон журналында мен бир ресим корген эдим: етмишинджи йылларда олып кечкен зельзеледен сонъ Токиода йигирми еди къатлы бина йыкългъан. Йыкългъан да дегиль, авгъан, янбашлап ятып кългъан, чокъ адамлар зарар корьгенлер, лякин кимсе эляк олмагъан. Чюнки бина олгъаны киби тура, даа догърусы ята, амма парланмагъан... Зельзелеге земин даянмагъан, амма бина даянгъан. Даа якълнларда Ташкентте къуруп битирильмеген докъуз къатлы бина йыкълды. Озюне нисбетен, мында яшайджакъ адамларгъа нисбетен бифаркъ, первасыз мунасебетке, бийсинмеювге даяналмагъан киби гедже сукюнетинде яваштан джампийип кълды. Языкъ ки, бойле эвлерни къургъан къуруджыларнынъ намусыны, виджданыны ольчейиджи алетлер ёкъ. Языкъ.

Йыкълынтыларны темизлев иши биткенинен шеэр ве койлернинъ къуруджылыгы башланды. Эр бир республика бу буюк ве шерепли иште иштирак этмеге азыр экенини бильдирди. Ташкентлилер Эрменистанда 25 бинъ квадрат метр мескен къураджакълар. Якълн эки-учъ йыл ичинде Озбекстан 170 миллион квадрат метр мескен, медений-турмуш, мемурий ве истисал биналары къураджакъ. Бу макъсад ичюн махсус къуруджылыкъ трести тешкиль этильди, онъа теджрибели къуруджы Рустам Юнусов ёлбашчылыкъ япмакъта. Янъы трест йылда 300—350 миллион рублелик иш япмакъ керек.

Эрменистан залисининъ яныгъына, бутюн совет адамлары киби, дуйгъуашлыкълнен джеваплангъан семетдешлеримиз акъкъында айтмакъ истейим. «Ленин байрагы» газетасынынъ редакциясына юзлернен мектюп, телеграмма кельди, оларны Озбекстаннынъ чешит шеэр ве районларында, Кърымда ве Краснодар улькесинде, Херсон ве Запорожье областларында, дигер ерлерде яшагъан окъуйджыларымыз ёллайлар. Адамлар озълерининъ терен дуйгъуашлыкълны, кърдаш Эрменистан халкъына япкъан ярдымларыны бильдирелер. «Ленин байрагы» газетасы ве «Йылдыз» журналынынъ коллективлери де бу иштен четте кълмадылар. Кърымтатар ве эрмени халкъларынынъ кърдашлыкъ тамырлары асырлар теренлигинде гизлене. Эрменилер ве кърымтатарлары юзлернен йыл девамында Кърымда берабер яшадылар ве оларнынъ мунасебетлерине ич бир вакъыт зытлыкъ колыгеси тюшмеди. Эрмени халкъы озюнетий Кърымда догъып оськен Айвазовский, Спендияров, Мариэтта Шагинян киби классиклеринен акълы оларакъ гъурурлана. Бу адлар кърымтатарлары ичюн де бирдай кыйметлидир.

Ал-азырда зельзеле зонасында бизим семетдешлеримиз — экимлер, къуруджылар, энергетиклер, шоферлер чалышмакъталар. Олар бизлернинъ эпимизнинъ адымыздан да чалышмакъталар, чюнки бу вакъытта бизим юреклеримиз анда, догъмуш Эрменистандадыр.

Барсын, йыкълынтылар ичинден янъы шеэрлер ве койлер юксельсин ве бу къадимий топракъны даа да яраштырсынлар. Барсын, бу фаджиа ичинде эляк олгъанларнынъ хатрасы мемлекетимиз огюнде тургъан буюк макъсадлар огърунда даа сыкъы бирлешмемизге ярдым этсин.

АЙЛАНЧЫКЪ СОКЪАКЪЛАРДА

Повесть

9

Акъшам устю Сафар Турдиевичиниң эси башына кельди. Козьлерини ачты. Ачты амма, озюнинъ не ерде яткъаныны билип оламады. Турмагъа истеген заманы сагъ кокюсинде аджджы агъры дуйды. Ынъырданаракъ, башыны ястыкъ-къа быракъты. Къар киби бем-безд чаршафлар устюнде яткъаныны сезмей, козьлерини текрар юмды. Башы уджунда алчакъ курсю устюнде отургъан къадыны яшлы козьлерини яныкълы алда къоджасынынъ юзюне тикти. Элиндеки салкъын сувгъа сылатылгъан бинтни акъайынынъ манълайына къойды.

Сафар Шарипов хастаханеге тюшкенинден берли Булат Экремович зияде раатсызланып башлады. «Бу не демек олсун, — дие тюшюне эди о. — Акъыл-гъа ятмайджакъ мутхиш адисе. Насыл ола да ходжалыкънынъ юкселюви, чечекленюви ичюн эмегини аямадан чалышкъан, озь раатлыгъыны тюшюммеден колхозджыларнынъ къайдыны чеккен реберге къаршы тюфек тиклей. Тиклей дегиль, сачма септирмеге биле джуръат эте?! Тааджипли шей. Бельки о, бу ишни анъсызлыкъ, ички рухий денъишювлер тесири алтында япкъандыр. Ким бильсин?..»

Шакиров бойле тюшюнип, «Партия тешкиляты адамлар арасында тербиевий ишлерни етерлик дереджеде алып бармай», — деп элем этти.

Шарипов хастаханеде булунгъан девирде Булат Экремович онынъ алындан дефаларджа хабер алды. Къач керелер озю барды, экимлернен сёйлешти. Эвине кирип, анасынынъ, къорантасынынъ ал-хатирини сорады.

Рейс хаста яткъан девирде биринджининъ «Волга»сы Айдынголыннъ меркезинде сыкъ-сыкъ пейда олып башлады. Булат Экремович колхозда ишнинъ кетишатына козь-къулакъ олып турды.

Шубесиз, бу вакъиа адамларнынъ бир къысымыны гъамда къалдырды. Базы кимселер исе, «ель эсмесе япракъ тепренмез, — деп чешит фикирлер таркъаттылар.

Вакъиа къопкъан куню акъшам колхоз идаресинде партком ве идаренинъ къошма меджлиси откерильди. Анда Булат Экремовичнен Вели Керимович шахсен иштирак эттилер.

Табиий ки, колхоз активлерининъ башлары къасеветли, рухлары сёнюк эди. Къошма меджлисни колхоз партия комитетининъ секретары Сулайман Камалов ачты ве сёзни Булат Экремовичке берди.

— Урьметли аркъадашлар, — деди о, — яваш сеснен, — не ичюн бу хышым олды? Къатилликке адым атмагъа джесаретленген адамнынъ макъсады не эди? Эбет, бойле суальге прокуратура, милиция органлары джевап тапарлар. Заныма коре, колхоз партия тешкиляты, правление адамларнен чалышувны, олар арасында тербиевий ишлерни зайыфлаткъанлар эльбетте... Партия тешкилятыннъ эмекдарларгъа якъын олмасы, кишилернинъ къуванчлары ве кедерлерини кунъ-эвельден бильмеси, оларнен берабер дуйгъу пайлашмасы керек. Энди эскидже усулнен чалышмакътан вазгечмеге вакъыт, Камалов аркъа-

даш. Биз сизинь инсаниетли адам олгъанынъызны билемиз. Лякин, реберге ялынъыз бу чизги етерлик дегиль. Сиз къатиетлик, талапчанлыкънен иш алып бармагъа алышып оламайсынъыз.

Шакиров бир тыныш сусты. Отургъанларгъа бирер-бирер назар ташлады. Оларнынъ адден зияде тюшкюн вазиетке къапылгъанларыны сезди, сёзюни девам эттирди:

— Реис къазаланды деп, колхозда матем тутмакъ керекмей. Реис хаста-ханеден чыкъкъандже, колхоз ишлерине Вели Керимович реберлик япып турар. Векилинъиз сыфатында оны колхозджылар да яхшы билелер. Бутюн зарур меселелерни онынънен чезерсинъиз. Бугунь район партия комитетининъ бюросы бу меселени бойле аль этмек къарарына кельди.

Айдынгольден Шакиров кеч маальде, ялынъыз озю къайтты. Райкомда оны область партия комитетининъ биринджи секретары беклемекте эди. Кельгенине он-он беш дакъикъа олгъан. Нияр Булат Экремовичнинъ Айдынгольде экенини бильдирген олса да, Шакировнен райкомда корюшип лакъырды этмек истеген.

Олар сёзсиз эль беришип селямлаштылар. Обком секретары Шакировдан ич бир шей сорамады. Вакъианынъ тафсилятыны аит тешкиятлар онъа энди анылаткъан эдилер.

— Булат Экремович, ильк вакъыттан ишлеринъиз бойле башланьыр деп ич акъылыма кетирмеген эдим, — деди обком секретары стол башында ян-янаша отурыркен. — Сиз телефон эткен сонъ бу ишке область тешкиятларынынъ къошулмаларыны теклиф эттим. Экимлер операциянынъ мувафакъиетли кечкенини, хастанынъ вазиети яхшылашып башлагъаныны бильдирген сонъ, акъшам устю келип хабер алмагъа къарар бердим. Колхозда вазиет насыл?

— Колхоз партия тешкилятынынъ, умумен коммунистлернинъ колхоз азалары арасында алып бараяткъан кутълевий-сиясий, тешкилятий-тербиевий ишлерининъ севиеси зайыфча гъалиба. Деми колхоз парткомынынъ ве идаресининъ къошма меджлисини отъкердик. Бу лакъырдыларны, тюшюнген фикирлеримни оларгъа беян эттим.

— Догъру япкъансынъыз, деди обком секретары. — Районда тербиевий ишлерни темелинден яхшылаштырмакъ керек. Бунынъ ичюн исе, энъ эвеля, инсанларнынъ аныларындаки эски, терс анылайышларны денъиштирмеге борджлумыз. Лякин, бу иш базы адамлар тюшюнгени киби къолай дегиль. Бундан отърю, исрарлыкънен чалышмакъ, эп чалышмакъ керекмиз.

Сонъунда субет мевзусы истисал хусусында олды.

— Янъы тайин этильген, сайлангъан ребер кадрларнен чалышувны бир вакъыт унутмакъ олмаз, — деди обком секретары.

— Менимдже эвельден чалышып келеяткъан адамларнынъ теджрибелери де ишке файда косътерир, — деп къошты Шакиров.

Обком секретары Шакировны даа башкъа меселелер хусусында тенбиелемек истеди амма, шимди буны ерсиз санды. Олар берабер ерлеринден къалкътылар. Шакиров обком секретарыны озгъаргъан сонъ, кене ханесине коте-рильди. Район меркезий хастаханесининъ баш экимине телефон этип, Сафар Турдиевичнинъ вазиетинен меракъланды.

Прокуратура хадимлерининъ алып баргъан тешкерювлери, соргъулары Сафар Турдиевичнинъ атылув себебини айдын-ачыкъ билип оламадылар.

— Бойле делиликке, къатилликке насыл ве не ичюн къозгъалгъанымны бильмейим, — деп торсайды прокурорнынъ къаршысында отургъан колхозджы. — Мени къыйнап отурманъыз. Къабаатымны толусынен таныйым. Атынъыз мен къатильни! Ойле эйи, ойле итибарлы адамнынъ башына ет-тим!.. — деп къычырды.

— Тынчланынъыз, гражданин, — деди прокурор. — Сизинъ узеринъизден укюмни сиз дегиль, махкеме чыкъараджакъ. Сиз манъа реисни аткъанынъызнынъ себебини анылатынъыз.

— Бир шей аныламайым. Гуняхкярым. Атынъыз мени!.. — деп текрарлады колхозджы.

Реис атылгъан куньден берли апсханеде тутулгъан колхозджынен ич кимсени корюштирмедилер. О, тюфекни ерге быракъаракъ, къачмагъа тедарикленгенде, бульдозерджи онынъ пешинден етип энъсесинден къап-къач тутып:

— Джанавар, Сафар аканы ольдюрдинъ де! — деп багъырған эди. Колхозджынынъ къулагъында ялынъыз шу сёзлер къалды: Милицияда! Яткъанына къач кунъ олгъан исе де, бу сёз онынъ къулакъларында эп текрарланалар. Текмиль юкъусы къачты. Зияде къоркъкъан гъалиба: геджелери тосат-тосат «оны мен ольдюрдим, мен. Мен къатильни атынъыз!» — деп къычырыкълай.

...Учь ай дегенде Сафар Турдиевич тедавийленип, хастаханеден чыкъты. Бундан хабердар олгъан колхозджынынъ къадыны агълай-агълай реиснинъ эвине барды. Азбар къапыны ачамагъа шюз чыдамайып, бираз бекледи. Сонъра, къапынынъ алкъасыны шыкъылдатты.

— Ким о? — деп ичериден Шариповнынъ къадыны сес берди. Мусафир индемени. Эв бикеси чабаларыны кийип, къапы бетке адымлап, кене сесленди:

— Къапы ачыкъ. Киреберинъиз!..

Лякин къапы ачылмады. Сес-солукъ чыкъмады. Реиснинъ къадыны таа-джиппленди. Чабик адымларнен келип, къапыны ачты. Ачты амма, «чагъыртувсыз кельген мусафирни» корип, босагъа устюнде таш киби къатып къалды. Сонъра, реиснинъ къадыны огге бир адым атты, къапыны къапатты, сол элинен онынъ алкъасыны тутаракъ, мусафирге козьлеринден оке уккъунларыны сачраткъан алда:

— Япаджагъынъызны япкъан сонъ, бу къапыда даа не ишинъиз бар?... — деди.

Бу эки къадын бир-бирлерини яхшы билелер. Экиси де шу койден. Тек мааллелери башкъа. Араларында эвельден ич бир тюрлю идда олгъаны ёкъ. Шимди исе, эки гъарез алында бет-бетке, къапа-къаршы туралар. Шимди эки-сининъ де яныгъы буюк. Реиснинъ къадыны учъ ай зарфында бир дакъыгъа биле тынч ятмады, акъайынынъ башы уджунда курсю устюнде отурып чыкъты. Отургъан еринде, имкъаныджа, бир чырым этип алды. Эри ынъырдагъан сайын онынъ да юреги аджыды, дерди артты.

Къапыгъа кельген къадыннынъ къаари де буюк. Онынъ къальби эки атеш арасында азап чеке. Къоджасы тюфекни дивардан алгъанда феръад котерди, амма, оны бу мудхиш ёлдан къайтарып оламады. Салимининъ кимерде бир тутып тургъан асабиетли баш агъырысы бар эди. Бойле вакъытта онынъ козюне ич бир шей корюнмей, чанакъ-чельмеклерни парлай да эди. Бойле вакъытта онъа не къадыны, не де балалары бир сёз айтып оламай, индемей эдилер. Бир-раздан сонъ онынъ синъирлери ятыша эди. Энди учъ айдыр ки, онынъ алындан къадыны ве балаларынынъ бир тюрлю хаберлери ёкъ. Къадын къач керелер милициягъа барды, косътермелерини риджа этти. Разы олмадылар. Акъылына чешит фикирлер кельди... Бельки озюне бир шей япкъандыр, бельки энди... Эр алда, бир тюрлю хабери ёкъ. Милицияда «Керек олгъанда сизни озюмиз чагъыртырмыз», — дедилер онъа. Милиция идареси башынынъ узурна биле кирди. Олдурамады. Шимди бу къапыгъа къолайлыкънен кельмеди. О, озюни беклеген тесадюфлерни козь огюне алгъан эди. Не исе де...

— Джаным, аптечигим, мени багъышланъыз, — деп агълай башлады къадын. — Сафар акамнынъ тюзелип чыкъкъаныны эшитип, пек севиндим. Мени багъышланъыз... Бизимкинден бир тюрлю хабер-тебер ёкъ. Сафарджан акамдан риджа этинъиз... Балачыкъларым бар. Мен де, киевинъиз де хастаджанмыз...

— Риджанен кельдим, десе! — ... деди реиснинъ къадыны чересини экшитип, козьлерини акъыйтып, къаба сеснен: — Джоюл бу ерден, бичаре экен. Сизлер къатильсинъиз... Э, къатиль!.. — дие джекирди.

Шаматаны Сафар Турдиевич де, аятта бир шейлер япаджакъ олып огърашып юрген къайнанасы да эшиттилер.

— Не я о, ана, — деп сорады Шарипов озъ одасындан.

— Бильмейим, балам, шимди бакъайым, — деди къартий. Меселени анълагъан сонъ, кери дёнди. Коръгенини киевине бильдирмек истемеди, элине сипирткини алып, азбар сипирмеге тутунды, Шарипов къайнанасынынъ тыштаки шаматадан оны хабердар этмегенине тарсыкъса керек, кене сесленди:

— Ана!..

— Шимди барам, балам, — деди о, ве ичери кирип бир ялан уйдурма-

гъанджа киевинден къртуламайджагыны билип, онынъ янына кирди.

— Къомшунен сѣйлеше, — деди о, четке бакъып. Шарипов къартининъ недир гизлемек истегенини дуйды. Бу арада тыштан къычырыкълав, агълав эшитилди. Сафар Турдиевич текрар раатсызлангъан сонъ, къайнанасы «мусафирнинъ» кимлигини аңлатты.

— Айтынъыз, эвге кирсин, — деди Шарипов къайнанасына. — Риджа этем, ёл ичинде къычырышмасынлар. Джемааттан айыптыр. Кулерлер. Чагъырынъыз, о къадынъга айтаджакъ сѣзюм бар.

Къартый истер-истемез киевининъ эмирине итаат этмеге меджбур олды. Ёл къапыны ачып, къызынынъ къулагына бир шейлер фысылдады. Къыз айретли козьлерини анасына догърултты. Кери чевирилип, ичери кирди.

— Сен шаштынъмы шу? — деди къадыны Сафар Турдиевичке. — Онынъ бу эвде не иши бар? Къапыдан къуваламакъ ерине, эвге давет этесинъ. Даа о, кишиге софра да донат дерсинъ...

— Джаным, ачувланмаса, адетимни озюнь билесинъ де. Чагъыр иште, — деди Шарипов ялварув тавурында. Къадыны «мусафирни» эвге чагъырды.

— Насыл, келин, балалар сагъ-селяметлерми? — деди реис къадынъга агъыз биле ачтырмадан. — Окъулары яхшымы?

Апансыздан берильген ве шимди умумен ерсиз бу суаллер къадынны шашмалатты. Торлангъан козьлеринен Сафар Турдиевичке бакъты. Онынъ сагъ омузы, кокюси безз бинтнен сарылып багълангъан. Аркъасыны къабартылгъан эки пуф ястыкъкъа таяп, белини яры котерген алда тѣшекте отура. Аякъларыны безз чаршафкъа саргъан... Шимди «мусафир» къадын суальге джевап береджеги ерине, реисни козьден кечирди, къоркъу ичинде къалып, агълап йиберди.

— Керекмей, агълама, къардашым, — деди реис, къадыннынъ гонъюлини алмакъ истеп. — Олуджы аллардыр. Мына, корип турасынъ, джаным сагъ. Яралар исе, вакъыт келир тюзелирлер... Къоджанъ не олды?

Реиснинъ бу суали къадыннынъ ярасына туз септи. Юреги ташты амма, агълауен дердине дерман булмайджагыны тюшюнип, реиснинъ къадынына сѣйлегенини текрарлады.

— Сен къасевет чекме, — деп къадынны тынчландырды Сафар Турдиевич. — Бу джинаетни о, бир макъсад кутип япмагъаныны билем.. Менден де бир шейлер сорамакъ борджлулар эбет...

Бойле муамелени корип тургъан къадыны Шариповъга козьлерини келишиксиз тарзда акъыйтып алды. Сафар Турдиевич исе, къадынынъ шу къылыгына эмиет бермеди. Кельген къадын реиснинъ эвинден хошнутлыкънен чыкъты.

* * *

Шакиров кунъ бою Айдынгольде булунып, Вели Керимовичнен колхоз устаханесинде, сют-мал фермасында, памукъчылыкъ бригадаларында булунып, колхозджыларнен субетлештилер. Адамларнынъ рухлары баягъы котерильген, реиснинъ тедавийленип чыкъкъанына шукур дейлер.

Акъшам устю Адаманов колхоз идаресине, Булат Экремович реиснинъ эвине ёл алдылар.

— Мен уйле маали кирип чыкътым, — деди Вели Керимович. — Вазияти яхшы. «Эгер экимлер рухсет этселер, ич олмадым идареге барып келир эдим. Сиз де къыйналдынъыз», — дей.

— Ашыкъмасын, — деди Шакиров. — Догъру, сизге де къолай олмай эбет. Лякин, учъ айдан берли бу ерде сиз олмагъан исенъиз, ишлернинъ насыл алынып барыладжагъы бельгисиз эди. Эр алда сизинъ бу колхозъга векиль олгъанынъыз яхшы ярдым...

Шакиров реиснинъ эвине киргенде, аиле акъшамлыкъ софра башында эди. Шариповдан гъайры эписи урьметнен аякъкъа къалкъып, Булат Экремовични софрагъа давет эттилер. Реис еринден тураджакъ эди, Шакиров итираз этти. Самимий селямлашкъандан сонъ, къартый пиширген тавукъ шорбасыны иштиа-нен ашадылар. Шакиров къартининъ чебер ашчы экенини макътай-макътай, ашлар хусусында бир икяе сѣйледи... Энъ кутълевий, популяр, атта дюнъаджа

белли емоклер оларакъ, рус борщы, кавказ кебабы, кърымтатар чибереги, кобетеси, озьбек плявы, къазах бешпармагы ве таджик шурпасыны къайд этти...

Шакиров икяесини битиргенинен софра башында отургъанлар зевкъланып кулюштилер.

— Булат Экремович плявны алельхусус айтты. Сагъынгъан гъалиба, — деди къртий. — Мына, Сафарджан огълум бираз даа яхшы олсун, сизлерге озюм ойле бир аджайип пляв пиширим, корерсинъиз...

— Сагъ олунъыз, битай, — деп миннетдарлыкъ бильдирди Шакиров. Пляв ашамагъанлардан дегильмиз. Бу бир эфсане иште...

— Догъру балам, догъру, — деп разы олды къртий.

Бираз кулюшип-шакъалашкъан сонъ, Шакиров Сафар Турдиевичтен этраф-лыджа ал-эхвал сорады. Онынъ джевабындан къанаатленерек:

— Чокъ аракет этменъиз. Экимлернинъ айткъанларыны тутмасанъыз, тю-зелювинъиз кечике билир, — деди.

— Лякин... — деп Шарипов агъызыны ачкъан эди, Шакиров оны больди:

— Ич бир тюрлю лякини ёкъ. Шимди сиз экимлернинъ незарети алтын-дасынъыз. Олар не дейлер, шуны япмагъа борджлусынъыз. Башкъа лаф ола бильмез.

Шарипов сусты. Къадыны бираз шикъятленмеге агъыз ачайым дегенде, Шарипов огюни алдырды:

— Эр киши эвде чокъ отурса, мыз-мыз ола экен, — деди о.

— Ойле! — деп тасдикълады къадыны кыскъадан. Лякин шу бир сёзге о, айтаджакъларынынъ бутюнени сыгъдыра бильди. Буны Шакиров яхшы анъ-лады ве:

— Къадынынынъ сёзюни де динълемек керек, — деди ве Шариповгъа чевирилип, кулюмсиреди.

Шакиров кетмеге тедарикленип башлагъанда Шарипов онъа:

— Булат Экремович, тюневин эвге мени кършунлагъаннынъ къадыны кельди. Пек агълады. Мен онынъ къоджасыны о вакъыттан берли коръгеним ёкъ. Органнынъ адамлары да бир шей демейлер. Озю фена адам дегиль, — деди. — Эвельде ичкиликни азачыкъ къачыра тургъан эди. Бир вакъытлар сар-хушлыкънен къадыныны къолайсыз тепип, сакъатлагъан. Кендисини хастаха-неге ёллап, ичкиджиликтен тедавийленювине ярдым эткен эдим. Онда бу ол-майджакъ хасталыкътан текяран илле къалгъаныны эр кес биле. Энди ички-лики агъызына алмай амма, арагъа шейтан къарышты гъалиба...

Шакиров реиснинъ козьлерине тикильди. Онынъ мераметли козьлеринде насылдыр шевкъ сечти, «Къальби темиз, саф виджданлы адам, — деди ичин-ден. — Халкъ бойле реберлерни даима котерир...»

— Онынъ бу япкъан иши макемеде бакъылыр. Шимдилик шу хусуста тю-шюнменъиз, — деп. Шакиров реиснинъ эвинден рухий енгиллик дуйгъан алда чыкъты.

Фельетон узеринден алынып барылгъан тешкерювлернинъ нетиджеси шуны косътерди: область газетасынынъ хадими ялынъыз шикъятчилернинъ уйдурма сёзлерине эсасланып аракет эткени, шахсиетликке къапылувы акъибе-тинде, маариф мудирине юкленген къабаатлавларнынъ чокъусы тасдикълан-мады. Эбет, «хусурсыз инсан олмай» дегенлери киби, мудирнинъ табиятында, ишинде базы кучюк эксикликлер козьге илише, лякин, оларны кутълевий яйгъа-рагъа котермеге эсас ёкъ эди.

«Адалетпервер» Рихсиевнинъ бойле анълашылмаз аракетине эйи бакъ-къанлар районда чокъ тапылмады. Онынъ область газетасынынъ хадимине ялан малюматлар бергени ве адамларнен субетлешювлер вакъытында къасттан ифтиралар уйдурылгъанынынъ устю ачылды. Оларнынъ айнеджиликлерини анъламадан бу ишке къарышкъан бир къач адам ве оджа озьлери район партия комитетине барып, язгъанларыны ред эттилер.

Лякин, область газетасынын редакторы да сусып отурмады. Джума Рихсиевнин ярдымы вастасынен «Фельетонда беян этилген делиллер толусынен догъру» денилген «къолтутувлы» мектюплер тешкиятландырылды.

Бу арада область газетасынын хадими бир къач кере районгъа келип кетти. Газетанын итибары ичюн куреш башлады.

Бир кунь Назим Аскъарович мени райкомгъа давет этип, огюме къалын бир папканы сюрди. Мен онын не экенини бильмеден, эки козюмни райком секретарына тиктим.

— Ачынъыз, окъунъыз, — деди Назлымов манъа кинаели тарзда. — Булар сизинъ сабыкъ хадиминъиз акъкъында топланылгъан материаллар.

— Ана санъа бир шей даа... — дедим озъ-озюме тааджипнен. О да насыл сабыкъ хадим экен?

— Не бакъасынъыз? — деди бираз кескиндже сеснен Назлымов, еринден туруп, яныма кельди. Редакцияда алгъан «тербиесининъ мейвалары насыл лезетте олгъаныны бакъынъыз!

Джума Рихсиев редакциямызда аз бир вакъыт чалышкъан эди. Институтны битирип кельгенинен мектепке ерлешип оламады. Мурат Гъаниевичке келип, ишке алмасыны риджа этти, бала киби ялварды. Табиатча гонъюльчен редакторымыз оны вакътынджа оларакъ корректорлыккъа алгъан эди.

Назлымовнынъ сонъки сёзлери меним зытыма тийдилер.

— Рихсиев редакциянынъ сабыкъ хадими исе, шимди орта мектепте директор, — дедим мен де.

Назлымов бу лафны бегенмеди. Оданынъ ортасында токъталып, манъа тараф чевирилди, эки элини артына хачлаяракъ, козюме худжур бакъты...

Назлымовнен олып кечкен шу субеттен сонъ онынънен арамыз бозулып башлады, мунасебети кеттикче ресмийлешти. Атта бир субетимиз арасында:

— Сизинъ манъа ерсиз джанынъыз агъырды, — деди о. — Рихсиевнинъ ишинен огърашув девам этмекте. Онынъ акъкъында эйи фикир бильдирген адамлар пек аз. Сонъки йылларда Джума Рихсиев область газетасынен багъыны къавийлештирген. Редакция хадимлерине райондаки айры саф виджданлы, эмексевер реберлер хусусында ошеклер, ифтиралар етиштирювнен огъраша экен.

— Бунъа меним не алякъам бар? — дедим, Назлымовнынъ сёзлерини энди динълеп оламадан.

— Насыл алякъа дейсинъизми? — Назлымов къурназ кулюмсиреди. Бир тыныш сусып тургъан сонъ, девам этти: — Худжур шей, якъында Джума Рихсиевни райкомгъа чагъыртып, баягъы субетлештик. «Коммуна» колхозында, умумен районда онынъ хусусында эксериет адамлар менфий фикир бильдиргенлерини айттыкъ. Чайханелерде, джемаат топлангъан ерлерде чешит ошеклерни таркъатувда тешкиятчылыкъ ролюни эда эткенини делиллернен исбатлап косътердик. Сонъра, «Районда сизге эйи адам» дие къыймет кесе биледжек адам бармы?» деп сорадыкъ...

Назлымов бойле деркен, шу анъде меним юзюме тикильди. Черемде насылдыр денъишов олып-олмайджагъыны бекледиди гъалиба. Лякин, онынъ сёзлери манъа зерре къадар тесир этмедилер. Ниает, о, сёзюни девам этти:

— Билесинъизми не деди?

— Не деди?

— «Не ичюн олмасын. Мени реисимиз Исмат Къурбанович, редактор Бакир Хайрединович яхшы билелер», — деди. Башкъа кимсени айтып оламады.

— Бунынънен не демек истейсинъиз? — дедим мен ачувлы тарзда.

— Истегимен шу, — деди Назлымов, — о, экинъизнинъ адынъызны нафиле анъмады. Къурбановнынъ Рихсиевнен насыл алякъада экени район партия комитетине энди белли. О, кишининъ райком секретарына гъарежи бар. Рихсиевни чешит алдав ёлларыле къандырып, озъ макъсадына иришювге ондан файдалана. Бу, анълашыла... Лякин, сизинъ адынъыз...

— Меним Рихсиевнен ич бир тюрлю алып-береджегим ёкъ, — дедим мен кестирип. — Эгер о, айткъан сёзюнинъ месулиетини анъламаса, бу меним ишим дегиль.

— Ойле амма, Бекир Хайрединович, — деди Назлымов. — Лякин, Булат Экремовичнинъ сизинъ акъкъынъызда фикири денъише билир.

— Мен айткъаныма джевап бермеге къадирлим, — дедим къатиетликнен.

— Ойле исе, — деди секретарь, — сиз япа биледжек бир иш бар.

— Насыл иш?

— Ифтираджы Рихсиев акъкъында газетада фельетон басмакъ. Дегиллер етерлик, — деди о, огюндеки папканы косътерип.

Бекленильмеген бу теклиф мени бираз шашмалатты.

— Бу худжур олып чыкъмазмы экен, Назим Аскъарович, — дедим озюмни бираз эльге алып. — Якъында область газетасы Рихсиевни райондаки «ада-летли» адам деп чыкъты. Биз исе...

— Сиз область газетасынен давалашмадан, Рихсиевнинъ айын-оюнлары акъкъында язсанъыз еткен. «Кой акъикъаты» район партия комитетининъ органы. Догърумы? — деди райком секретары. Эбет, о, акълы эди.

* * *

Чокъкъа бармадан, газетамызда «Балгъа къатылгъан зеэр» серлеваты фельетон чыкъты. Анда коммунист директорнынъ келишиксиз къылыкъларынынъ, мектепте тербиевий ишлер зайыф экенининъ, къызы багъча мудири сыфатында къанундан тыш ишлернен огърашкъанынынъ устю ачылды.

Фельетон дердж олунгъан сонъ, Назим Аскъаровичнинъ меннен мунасебети къайта башта эйилешти. Бир кунъ, о:

— Бакир Хайрединович, мени багъышланъыз. Эр алда бираз янъылдым табиий... — деди. — Догърусыны айтсам, Рихсиев айнеджи шахс экен. Мен, о, сизинъ адынъызны анъгъан вакъытында, сизнен багъы олмалы, язув-сызувлары хусусында акъыл танышадыр деп беллеген эдим. Валлаи, бу фикирге ялынъыз мен дегиль, Булат Экремович де инанаязды... Амма бизим шубелеримиз эсассыз, куф олып чыкъты. Якъын кунълерде фельетон меселеси райкомнынъ бюросында бакъыладжакъ. Бу акъта сизни кунъ-эвельден озюм хабердар этерим.

...Меним акъкъымда район партия комитетинде пейда олгъан менфий фикирнинъ чокъ узакъ сюрмегени рухумны баягъы котерген олса да, шимди Назим Аскъаровичнинъ узурундан чыкъып, редакциягъа кетеркеним, беш-алты кунъ эвельси ёлда Мамаджон Ниязовнен тесаюфен корюшкенде онынъ манъа серт-серт тикленип сёйленгенини хатырладым.

— Селям! — деди о, къалдырымда къаршымда бирден расткелип.

— Мерабанъыз, Мамаджан Ниязович! — деп селямлаштым незакетлик косътерип.

— Сонъ вакъытларда газета ишлеринен огърашмайсынъыз гъалиба... — деди о.

Райком хадимининъ бойле итиразына енгиль мунасебет келишмей эбет. Мен, эвеля о, шакъа этедир беллеп, ляйыкъ джевап бермеге азырлансам да, сонъ вазгечтим. Чюнки, онынъ юзюнде джиддийлик аляметлери сездим. Эбет, онынъ меннен ёлда бойле муамеледе булунмагъа акъкъы олмаса да, эр алда райком хадими... Бельки де бунъа бир де-бир себеп манадыр... Бу тюшюнджелерден отърю онъа къаба джевап берювден къачындым. Даа сонъ шимди Назим Аскъаровичнинъ ханесинде фикир денъишиклиги олгъанындан Мамаджан аля даа хабердар дегиль.

— Огърашам амма, Мамаджан Ниязович, — дедим мен, — лякин, журналистлеримиз даа сиз киби меаретли дегиллер. Оларгъа токътамадан косътермек, япаджакъ ишлерини айтып турмакъ керек ола. Озюнъиз коресинъиз, редакцияда Файзулла акадан башкъа элинден кереги киби иш кельген журналист ёкъ да.

— Бильмейим, — деп озъ фикирини ачыкъ беян этип башлады Ниязов. — Газетанынъ сонъки номерлеринде янълышлар, сатырларнынъ авушув аллары корюле. Мевзулар черчивеси тарлашкъан...

Дююла, Мамаджан райкомгъа ишке авушкъан сонъ текмилъ денъишкен, даа догърусы бурун котерген... Айды, меселени о да тезден анълар...

Шакиров кеч маальгедже райкомда олды. Бюрода бакъыладжакъ меселелер боюнджа азырланылгъан къарарларны бирлей-бирлей козьден кечирди. Базыларынынъ четлерине чешит бельгилер къойды, тюзетювлер япты. О, райком невбетчисинен сагълыкълашып, къапыдан чыкъкъанда, райкомда кимсе къалмагъан эди. «Волга»нынъ сагъ тарафтаки арт къапычыгъы ачыкъ тургъанындан, айдавджы онынъ отургъаныны дуймады. Озь еринде козю юмулгъан, машинанынъ радиосындан Москвадан берильген сонъ хаберлер эшитиле, диктор Чернобыль атом электрик станциясында олып кечкен фаджиа акъкъында айтмакъта эди.

Хабер Булат Экремовични сескендирди. «Патлав. Не де мутхиш вакъиа бу, — деп тюшюнди о. — Бир реактор патлагъан, не къадар зиян кетирген-дир эбет. Акъибети не оладжакъ?...»

Сонъ хаберлер биткен сонъ, радионынъ сеси токътады. Айдавджы онынъ сесине алышкъан гъалиба, сускъунлыкътан абдырап уянды. Шакиров машина къапысыны къапатып:

— Кеттик, — деди.

Кеттилер.

Булат Экремовичнинъ солгъун чересини корьген къадыны къоджасынынъ табиятыны бильгенинден, ич бир шей сорамады. Онынъ урбаларыны долап ильгичлерине асып, ёлакълы пижамасыны кетирип берди.

— Аш къояйыммы? — деп сорады къоджасындан.

— Не пиширдинъ?

— Сымарышынынъызны, — деди къадыны. Керчектен де, саба ишке кеткенде, къадыны: «Акъшамлыкъ не пиширейим?» — дегенде, пляв азырламасыны сымарлагъаныны унуткъан. Плявны пишкенинен ашмакъ яхшы эбет. Не де исе, къадыны къазанны газ собасы устуне къойды.

Эв чым-чырт эди. Шакировнынъ эки огълу, эки къызы бар. Огъланлар Ташкентте институтта окъуйлар. Гульшан ве Гузель мектеп талебелери. Олар акъшамлыкъ ашап, дерслерини азырлагъандан сонъ, яткъанлар. Булат Экремович къадыны софрагъа аш кетиргендже къызлары яткъан оданынъ къапысыны, оларны уятмаюв макъсадынен, аралыкъ этип бакъты. Экиси эки кроватта, бири-бирлерине юзь-юзьге яткъанлар. Юзьлерине къапы аралыгъындан софадан лампочканынъ шавлеси урулды. Къызлары онынъ козюне даа дюльбер олып корюндилер. Оларгъа тикилере, Шакиров кокюс кечирип алды. Артындан къадыны онынъ арекетлерини козетип тургъаныны биле сезмедиди. Къызлары яткъан оданынъ къапысыны мукъайтлыкънен къапатты. Кери чевирилъгенинен къадыныны сечип, къолайсызлангъан киби олды.

— Кунъделик дефтерлерини козьден кечирдинъми? — деп сорады. Къадыны онъа назлы бакъты.

— Адетимни санки бильмейсинъиз, — деди къадыны эрини софрагъа давет этерек.

— Етишкен къызлар олаятырлар, — деди баба. Къадыны онынъ къызлары хусусында ильк дефа бойле лакъырды чыкъаргъанына тааджипленип, фурсаттан файдаланаракъ, базы тюшюнген шейлерини айтмакъ къарарына кельди.

— Гульшан бу сене мектепни битиреджек, — деди о. — Институткъа кечюв тедаригини корьмек лязим. Озюнден сорасам, «медик оладжакъым» дей... Бир къач адамдан эшиттим, институтларгъа барып окъуйджакъ талебелерининъ джедвели райкомда бакъыла экен...

Шакиров бу вакъыткъадже къадынындан бойле лакъырды эшитмеген эди. «Аджеба, бойле ёлны онъа ким огреткен экен?» тюшюнджесинен о, биринджи кере, къадынынынъ юзюне серт бакъты. Къадыны ерсиз сёз башлагъаныны, къоджасынынъ бакъышындан анълады, чабик еринден къалкъып:

— Чай къайнагъандыр деп, ашханеге кетти. «Зытлангъанымны» дуйду гъалиба, — деп элесленди эри озь-озюне. — Энди башкъа лаф арткъачлыкъ этер. Тувгъан ана эбет, эвлятларынынъ къайдыны чеке иште...

— Телевизордан хаберлер динълемединъми? — деп сорады Шакиров

къадынынынъ элиндеки чай толук чечекли чини чайникни мукъайтлыкънен алып, стол устюне къойды.

— Ёкъ, — деди эеджанланып къадыны. — Аш бакъмакътан вакъытым олмады. Не, муим бир хабер бармы ёкъса?

Эри бирден джевап бермеди. Пляв табагындан бир къашыкъ даа къапты:

— Плявны пек лезетли пиширгенсинъ, сагъ ол! — деди.

— Аш олсун! — деди къадыны энди онда баягъы йымшакълыкъ дуюп. — Бегенген олсанъыз, манъа еткен. Бу сёзлеринъиз меним ичюн мукафат ерине кече. — О: — Телевизорны не ичюн сорадынъыз? — деди демики суальнен.

Шакировнынъ сесинде теляш сезильди:

— Машинада экенде радиодан эшиттим, Москвадан айттылар, Украинанынъ Чернобыль деген шеэрчигинде атом электрик станциясынынъ бир реакторы патлагъан... О ерде яшагъанлар аджеле башкъа районларгъа кочюрийленлер...

— Айтмасанъыз... — къадыны атта абдырады. Къоджасынынъ къызлары яткъан ханенинъ къапысыны не ичюн ачып бакъкъанынынъ манасыны энди анълады.

— Пек зарарлы экенми? — деп сорады къадыны кене.

— Пек зарарлы олмаса, радиодан бойле хаберни бермез эдилер, — деп анълатмагъа башлады эри. — Энди, дефаларджа, Япониянынъ Хиросима, Нагасаки шеэрлеринде экинджи джиан дженкиннинъ сонъунда Америка Къошма Штатлары патлаткъан эки дане, э, эки дане бомбанынъ бинълернен инсанларнынъ башларына еткенинден гъайры, бир чокъ адамларнынъ омюрини аля даа хырпалагъаныны эшитип турамыз...

Геджеси къалабалыкъ тюшлер корьген Шакиров саба эрте еринден абдырап тургъанындан къадыны да сескенип уянды. Юкъулы козьлерини окъалап, саатке бакъты. Турмакъ вакъыты олгъан. Эри къадынына козь ташлады. О:

— Сабалар хайыр! — деди.

— Санъа да! — деп джевапланды Шакиров ве текрар тёшекке созулды. Козьлерини юммакъ истеди амма, юмса, демики тюши девам этеджек киби кельди. Шу себептен бакъышыны ханенинъ таванына догърултты. Андаки чешит бояларнен сызылгъан орынеклер хаялыны больдилер...

* * *

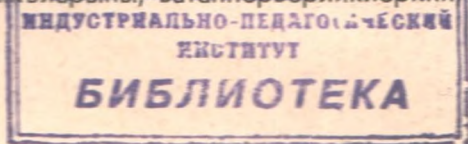
Райондаки идарелернинъ, колхоз ве совхозларнынъ, ишханелернинъ реберлери саба саат онгъа райкомнынъ кучюк меджлислер залына аджеле мушавереге топландылар. Оларнынъ эписи кунъ тертибиндеки меселени бильгенлеринден себеп Чернобыльге эллеринден кельген бутюн ярдымларыны япмагъа азыр эдилер.

Шакиров бюроны ачыкъ илян этип, сёзни обкомнынъ биринджи секретарына берди.

— Къыйметли аркъадашлар, — деди о, — еринден турып. — Эпинъиз хабардар олгъанынъыз киби, къардаш Украина халкъынынъ бир къысымы бекленильмеген буюк къазагъа огърады. Чернобыль атом электрик станциясынынъ бир реакторы патлады. Станция этрафында ерлешкен шеэрчик ве къасабаларнынъ эалиси шу къазадан отьрю дигер областлар ве районларгъа кочюрийдилер. Партиямызынъ Меркезий Комитети ве Совет укумети къазадан зарар корьген чернобылликлерге эр тарафлы ярдым косътермек хусусында махсус къарар къабул эттилер. Бизлер — интернационалистлермиз. Совет халкълары эвель-эзельден бойле агъыр кунълерде бири-бирлерине къолтутмагъа, ярдым этмеге билелер. 1966 сенеси Ташкент зельзелесининъ акъибетлерини битирувде бир сыра халкълар ярдым эллерини узаттылар... Энди ойле ярдым косътерюв невбети бизге кельди...

Топлашув чокъ девам этмеди. Учъ-дёрт адам сёзге чыкъып, чернобылликлерге керек ярдымда булунмагъа азыр экенлерини беян эттилер. Топлашувнынъ сонъунда Булат Экремович манъа козь ташлаяракъ:

— Газетамиз исе, район эмекдарларынынъ интернациональ боюн-борджларына садикълыкълырынъ, ватанперверликлерини, къардашлыкъ алякъа-

лары ве достлукъларынынъ къавий олгъаныны косътериджи терен мундери-
джели материалларгъа кениш ер бермек керек, — деди.

* * *

Топлашувдан сонъ обком секретары Шакировнен район ходжалыкълары-
на бармакъ истегини бильдирди. Олар «Къызыл Тань»да, Айдынгольде булун-
гъан сонъ, Тикенли Чайыргъа кельдилер.

— «Коммуна»да ишлер ёлундамы? — деп сорады обкомнынъ секретары
янашасында отургъан Шакировдан. Булат Экремович обком секретары бу су-
альни не ичюн бергенини деръал аңлады. Чюнки, Исмаат Къурбановичнен Ша-
киров арасындаки мунасебетнинъ кеттикче кергинлешкенинден о, хабердар
эди. «Эбет, гизлемеге аджет ёкъ, — деп тюшюнди Шакиров. — Эгер шимди
мен айтмасам, дигерлери айтырлар, атта язарлар биле. Эйиси озюмден эшит-
син...»

— Колхоз ишлерининъ кетишаты фена дегиль, — деди о, обком секрета-
рына бакъып. — Лякин, занымджа, Исмаат Къурбанович янъы усулларнен ча-
лышувны истемей. Район партия, совет тешкиятларынынъ авалесини эда этюв-
де баштакълыкъ косътере. Зарур вакъытларда район меркезине ишнен давет
олунгъанда, чешит тюрлю маначыкъларны себеп этип, озь ерине башкъа адам-
ларны ёллай.

Колхознынъ бешинджи бригадасында кечкен сене октябрьде хавузгъа
богъулып ольген огъланчыкънынъ анасы бизге шикъятнен кельди. Меселени
аит органлар тафсилатлы тешкердилер. Бу адиседе белли бир адамны къабаат-
лав кучь. Лякин, колхоз реберлери, биринджи невбетте, Исмаат Къурбанович,
партком секретары Абдурасул Набиев озь вазифелерине сувукъ мунасебетте
булунгъанлары айдын-ачыкъ корюлип тура...

Булат Экремовичнинъ сёзлери обком секретарынынъ дикъкъатыны зияде
джельп этти. О, Шакировкъа тараф азачыкъ даа чевирильди.

— Набиевнен райкомда лакъырды олды, — деп сёзюни девам эттирди
Шакиров. — Онъа бу меселени партия тешкилятында этрафлыджа музакере
этмек зарурлыгъы аңлатылды. «Бу адисе узеринден джемаатнынъ фикирини
бильмек ве онъа партиявий къыймет кесмек керек», — дедик Набиевге. Абду-
расул ака айтылгъан сёзлернинъ не дереджеде джиддий экенини аңлай ве
меселени ачыкъ партия топлашувынынъ музакересине къоя. Къоя амма, Къур-
банов «Мени областкъа чагъырдылар», — деп топлашувда иштирак этмей.
Партком секретары, топлашувда шу олып кечкен вакъианы, эр кес ондан хабер-
дар олгъанына бакъмадан, район прокуратурасы ве милициясы тарафындан
алынып барылгъан тешкерювлернинъ нетиджелерини тафсилатлы беян эте.
Сёзге чыкъкъан коммунистлер ве партиясызлар баланынъ фаджиалы олюминъ
де ходжалыкъ партия тешкилятынынъ, колхоз идаресининъ, бригадирнинъ
къабаатлары олгъаныны акълы суретте косътерелер. Эгер о хаузларнынъ
этрафлары къоралы олса, бойле фаджиа олмаз эди дейлер. Якъында Набиев
топлашувда къабул этильген къарарнынъ нухасыны кетирди. Базы эксиклик-
лери олса да, умумен къарар яхшы язылгъан ве догъру къабул олунгъан. Къур-
бановгъа ве Набиевге бу саада етерлик иш алып бармагъанлары косътерилип,
къатты тазир берильген.

— Догъру ве акълы джезалагъанлар, — деди обком секретары Шакиров-
нынъ сёзюни болип.

— Биз де ойле таныдыкъ, — деди Булат Экремович. — Лякин, Исмаат
Къурбанович бу къарарнен разы олмагъан. «Сенинъ озюньни ве мени музакере
этмеге, бундан да гъайры, джезаламагъа акъкъынъ ёкъ» деген. Бельки, колхоз
коммунистлери партком секретарыны джезалавны райкомгъа авале этсе, ке-
лишikli олур эди. Амма, умумен, биз топлашувнынъ тедбирини догъру таны-
дыкъ...

— Акълысыз, — деди обком секретары. — Занымджа, Къурбановнынъ
янълыш арекетлерини райком бюросында бакъмакъ керек.

— Ойле къараргъа кельдик, — деди Шакиров. — Бойле вакъиалар «торе-
лери» районда ялынъыз о дегиль.

Шакиров обком секретарыны район сынъырында озгъаргъанда вакъыт уйле маали эди. Ёл четиндеки яш чынар тереклери сыкълыгына гизленген дюльбер бичимде къурулгъан эки одалы тарла чайлясынынъ алды гуль багъчасыны анъдыра. Ресмий оларакъ бу чайля «Коммуна» колхозы биринджи бригадасынынъ эсап этиле. Лякин, бу ерде бир вакъыт бригаданынъ азалары ял алып, раатлангъанларыны кимсе хатырлап оламай. Бу имарет къурулгъанындан берли шу ерде район реберлери Исмаат Къурбановичнен бирге буюк реберлерни къаршылап алалар ве озгъаралар...

Булат Экремович шимди обкомнынъ секретарыны озгъараяткъанда, энди чокътан тюшюнип бир къараргъа кельген, лякин, даа ич кимсеге беян этмеген мерамыны айтмакъ ве бу хусуста обком секретарынынъ да фикирини бильмек истеди.

— Ходжалыкъларымызнынъ базы бригадаларында, — деди о, сёзюни бираз узакътан туттуруп, — бойле шырныкълы тарла чайлялары къурулмагъан. Уйлелик раатлыкъ мааллеринде колхозджылар я мевсимий тарла чайляларында, я да буюк сюгют, къарагъач тереклерининъ салкъынлыкъларында отуруп ял алалар, аш ашайлар. Бу ал, не ичюндир, кимсени раатсызламай. Мына бу бригада азаларынынъ вазияти де шойле. Шу чайля исе, «мусафирхане» ролюнде... О да айда-йылда. Занымджа, буны колхозджыларнынъ раатлыкъ эвине чевирмек вакъыты кельди.

— Догъру тюшонгенсинъиз, — деп Шакировнынъ фикирини тасдикълады обком секретары.

Олар сагълыкълаштылар.

Булат Экремович райкомгъа къайтып кельди. Къабулханенинъ секретары уйлелик ашкъа кетмеге азырланаяткъанда Шакировны коръди, оны телефонда «Къызыл Тань» колхозындан араштыргъанларыны айтты.

— Колхознен мени багъланъыз, — деди о, кабинетке киреркен. Ерине отургъанынен селектордан Ниярнынъ назик сеси эшитильди:

— Булат Экремович, телефонда «Къызыл Тань»...

Шакиров телефон трубкасыны алды:

— Алло, динълейим, — деди.

— Мерабанъыз, Булат Экремович! — телефонда колхоз парткомынынъ секретары Наиль Рахматов сёйленди.

— Селям! — деп джевап берди Шакиров. — Насыл, ал-эваллар яхшымы?

— Яхшы, Булат Экремович... — деди партком секретары ве лафына башлады: — Мен дюнь райкомда мушавереде айтылгъан меселе хусусында...

— Сонъ, сонъ?... — дие онынъ сёзюни больди райком секретары сабырсызлыкъланен.

— О адамны сиз де яхшы таныйсынъыз: Ахмаджан ака, Ахмаджан Садыкъов. Улу Ватан дженкининъ ветераны. Бир аягыны Кърымда, Сапындагъ янында урушларда гъайып эткен. Шимди бир протезнен юре. Бунъа бакъмадан, тымар мевсиминде тарлагъа чыкъып памукъ джыя...

— Э, эшиткен эдим, — деди Булат Экремович. — Колхозынъызгъа баргъанда корюшип, субетлешкен эдим...

— Дейджегим, о адам деми идареге кельди, — деп сёзюни девам этти Рахматов, — чернобылликерге ярдым этмек хусусында бригада азаларынынъ митинги олгъан. Анда чыкъышта булунгъан. «Бойле патлавларнынъ, о насыл олса-олсун, зарарыны пек билем, — деген. — Эбет, украиналыларнынъ башына кельген бу агъыр феякетте эпимиз къардашларджа ярдымда булунмакъ керекмиз. Меним эманет кассасында топлагъан учь бинъ кумюш парам бар, шуны Чернобыльге — къазадан зарар корьгенлерге ярдым оларакъ ёлламакъ истейим.

— Аферин Ахмаджан акагъа! — деди Шакиров, къальб севинчен. — Аферин!

Шакиров, партком секретарына озь адындан, бутюн район эмеддарлары адындан Ахмаджан акагъа миннетдарлыкъ бильдирмекни риджа этип, параны анги счётка, насыл кечирмекни анълатты...

Сафар Турдиевичке экимлер ишке чыкмагъа рухсет бердилер. Лякин, о, даа бар къуветнен чалышып оламайджагъы белли эди.

Шакиров Адамановнынъ «Къызыл Тань»да энди баягъы булунгъаны ве озюннн ишлеринен мешгулиетке вакъыты биле олмагъаныны, колхоз реиснинн ишке келе башлагъаныны козь огюне алып, онъа бойле теклифте булунды:

— Сизге чокъ тешекюр, Вели Керимович. Риджамызны виджданнен эда эттинъиз. Невбетни манъа берсенъиз олур. Догъру, эр алда, манъа юк енгильдже тюшеджек.

Олар экиси де шенъ кулюштилер.

— Агъырлыкъ сизге де етер, — деди Адаманов.

— Дуям, дуям, — деп Шакиров онъа самиметнен бакъты.

...Бойледже, Булат Экремович «Къызыл Тань»ны озъ шефлигине алды. Шу себептен, энди, эки куннинъ биринде анда булуна, кяде Сафар Турдиевичнен, кяде ялынъыз озю койде, тарлаларда кезе, адамларнен корюше, оларнынъ ишлеринен меракълана, атта, акъыл таныша. «Къызыл Тань»лылар райком секретарынынъ бу адетине алышып башладылар. Зира, бригададамы, колхозджынынъ эвиндеми, багъ-багъчадамы, айванасравджылыкъ фермасындамы — не ерде олса-олсун, адамларнынъ сёзлерини больмеден, дикъкъатнен динълей. Къоюн дефтерине керекли теклифлер, фикирлерни язып ала, талаплары ве ихтияджларыны кечиктирмеден ерине кетирмеге тырыша. О, теджрибелли, ишкир койлюернинн, яшларнынъ истеклерини бильген сонъ, реиске: «Ана энди, Сафар Турдиевич, бу талапларны беджерювге киришмек керексинъиз», — дей.

Шарипов базан райком секретарынынъ авалелерини беджерип-беджермейджегини анълап биле оламай. Тюшюнджеге дала, сонъра тарсыкъып башлай. Булат Экремович буны дуя ве реиснинн вазиятини анълай. Лякин, тазирлемекни мунасиб коръмей. «Даа яшча, амма, арекетлери, ниетлери эйи. Теджрибеси азджа. Ходжалыкъ буюк. Истисалы орынекли. Вакъыт келир, о да пишкинлешир...», — дей.

Булат Экремовичнинъ реис ичюн худжурлы корюнген арекетлери Шариповнынъ къальбинде шубелер де догъурды... Чюнки, Шакиров памукъчылыкъ, айванасравджылыкъ ве саирелернен бирге колхозджыларнынъ азбарларындаки экинлернинн вазияти, не сачкъанларынен меракъланып башлагъан эди. Шарипов бу хусуста, сёз сырасы, Шакировгъа озъ къайдыны бильдирди. Шакиров исе:

— Сиз, Сафар Турдиевич, тек земане адамы дегиль, айны вакъытта земане реберисинъиз, — деди. Онынъ сесинде джиддийлик азнки дуюлды. Шарипов райком секретарына бу меселеде итиразынынъ ерсиз экенини анълаяракъ, къолайсызланды. Шакировдан афу сорамакъ истеди амма, Булат Экремович къызышып лакъырды эте башлады: Партия ве девлетимизнинъ «Эмексиз келир къазанувнынъ огюни алув акъкъында» къарарындан хабери олмагъан адам киби сёйленесинъиз. Бу тарихий къарарда адамларнынъ шахсий ходжалыкъларыны кеттикче инкишаф эттирмек, оларнынъ айванларына колхозлардан, совхозлардан ве дигер зираатчылыкълардан пичен, ем айырув вазифеси ортагъа къоюла. Бу къарарларны омюрге кечирювде сизнен энъ фааль иш алып бармакъ керекмиз. Чокъ языкъ ки, бу талапларны толусынен эда этювде базан озюмиз кутюрлик косътеремиз, кимерде исе, имкяниет яратувда семерели ишлемеймиз. Акъибетте не ола? Биз эки тарафлы зарар коремиз. Биринджи, адамларнынъ заман эрзакъ программасыны эда этювге киришювлерини чаналатамыз, экинджи, базар фиатларынынъ котерилювине себеп оламыз...

Шакиров икяесини токътатып, реиске бакъты. Онынъ юзюнде шашкынлыкъ алямети сезип, лафны чевирди:

— Яраларынъызнынъ агърысы насыл?.. — деп сорады.

— Яраларым агъырмай, Булат Экремович, — деди Шарипов, озюни эльге алып.

Райком секретары озь икяеси реиске тесир косътере башлагъаныны сездн. «Эр алда янълышларыны анълагъаны эйи», — деп тюшюнди о ве девам этти: — Бундан баягыз эвелеси «Правда» газетасында, Орёл областындан бир колхознынъ реиси акъкъында буюк очерк дердж олунгъан эди. Бельки, окъугъан олсанъыз, хатырларсынъыз...

Шарипов манълайыны бурюштирип, хатырлайджакъ олды, амма, оюна бир шей кельмей. Шакировнынъ хатырасы кучлюлигине сукъланаракъ, онынъ сёзлерини дикъкъатнен динълемеге тутунды. Шакиров орёллы реис хусусында газетада басылгъан материалнынъ мундерижджесини, гуя, шимди оны окъуйткъан киби, тафсилатлы айтмакъта эди.

...Газетада азылгъанына коре, реис кой оджасы экен. О, яшагъан ве чалышкъан колхоз районда икътисадияты пек зайыф ходжалыкъ эсап этиле экен. Куньлернинъ биринде оджа райкомгъа бара ве:

— Колхозны бойле батакътан чыкъармакъны, икътисадиятыны юкселетмекни, эгер ишансанъыз, озь бойнума алыр эдим, — дей.

Райкомда онынъ теклифи хусусында этрафлы тюшюне-ташыналар ве разы олалар.

— Лякин, — дие шарт къоя оджа, — колхозны идаре этювде манъа партиямыз съездининъ къарарларында косътерильгени киби, мустакъиллик берирсинъиз...

Район реберлерининъ бу теклифни деръаль къабул этмеге джуръятлары етмей. Оджанынъ насыл мустакъиллик талап эткенини бильмек истейлер.

— Риджа буюк дегиль, — деп анълата оджа. — «Оны яп, буны япма, вакъыт кельди: ер сюр, о ерге оны, бу ерге буны сач, захире чалувны башла», — деп юкъарылар эмир бермеселер ете... Эки-учъ йылда колхозны котермек мумкюн...

Оджанынъ теклифине разы олалар. Колхозда янъы реис сайлавгъа багъышлангъан топлашувда, колхозджылар озь койдешини яхшы бильгенлерине бакъмадан, оны эльчырпмаларнен сайламайлар. «Энди, бу куньгедже сайлангъан реислернинъ сайысыны биле унуттыкъ. Оджа да оларнынъ бириси олып чыкъар», — дейлер... Дейлер, амма, арадан бир йыл кечер-кечмез колхоз аятында денъишмелер козьге чарпып башлай.

Янъы реис насыл ёл тута? О, ильк-эвеля, колхозджыларнынъ юреклерине ёл арай. Оларнен акъыл таныша. «Бу ерлернинъ, бу топракъларнынъ «тилини» сизлер эйи билесинъиз. Не вакъыт сюрмеге, сачмагъа киришмек муддетини озюнтъиз бельгилемек керексинъиз. Райондан берильген эмирлерни, озь шараитимизге келиштирип, беджерсек, янълышмамыз», — дей о. Адамлар реиснинъ айткъанларына разы олалар. Теджрибели акъсакъл колхозджылар яшларгъа устазлыкъ этелер, реиснинъ иште догъру ёл туткъаныны анълаталар.

Экинджи, муим янъылыгъы шу ола ки, о, башта колхозджыларнынъ къайдыны чеке. Бааръ келип, сачув башлагъанда, биринджи невбетте, ишчилернинъ къаралтыларындаки шахсий ерлерини сюрдюре, трактор, сабан, кедиклер, керек олгъанларгъа урлукъ бере. Эвиндеки ишини битирген колхозджы ишке сарыла, исрарлыкънен чалыша. «Азбарымны не вакъыт сюрип, сачаджакъым?» — деп тюшюнмей. Берекет тымары вакъытында да тыпкъы бойле ёл тутула.

Бойлеликнен, колхозда эмек низамы пекине, адамларда оджа-реиске ишанч арта.

Эбет, ильки вакъытларда янъы реиснинъ иш юрютюв усуллары район реберлерининъ кейфлерине чокъ келишмесе де, анълашылгъан шарт муджиби, янъы реиснинъ ишлерине киришмейлер. Нетидже исе, файдалы олып чыкъа...

— Насыл... — деди Шакиров икяесини екюнлеркен. Шариповнынъ фикирини бильмек ниетинде.

— Билесинъизми, Булат Экремович, — деди Сафар Турдиевич, биринджининъ икяесинден рухланып, — шимди хатрымда шойле вакъиа джанланды: единджи бригадамызда Сабыр ата деген ихтияр яшай. Былтыр экинлери суварув вакъытында атнен бригадаларны айланып, шу ерге бардым. Барсам не корейим, арыкънынъ о тарафында бригадир, бу тарафында Сабыр къарт бири-бирлерине октем-октем къычырышалар. «Сабыр ата, сизге не олды я?» — дедим. Къарт ачувлы эди: «Бу тарафта бригаданынъ беш-алты гектар ери бар, —

деди о, элини сол тарафкъа созып, — о якъкъа бир арыкъ сув афталарнен акъа. Шу ерни сувармагъа санъа озюм ярдым этерим. Бугунь сувны манъа бер, азбарымдаки экинлер къурып къалдылар десем ич къайиль олмай», — деп океленди. Мен: «Къавгъалашманъыз, къартым, акъшам устю алырсынъыз, сонъ истегиниъиз къадар суварынъыз», — дедим. Ич разы олмады. Шундан берли менимнен терс-мезеп. Юкъарыдан кельген адамларгъа, Вели Керимовичке бу акъта шикъет этти.

— Догъру якъан, реис, — деди Шакиров сесини азачыкъ созып. — Койлюнинъ ярдымджы ходжалыгъындан дегерли файдаланмасы ичюн шараит догъурылмасы зарур. Бу — топракътан, сувдан насыл истесенъ ойле файдалан демек дегиль. Амма, эр меселеде тертип олмасы, къанун муджиби иш корюль-меси шарт.

Шакировнынъ бир чокъ колхозджыларнынъ эвлерине кирип чыкъувы, оларнынъ азбарларыны козьден кечирюви, яшайышларынен танышувы энди бутюн койге таркъады. Онынъ келювини адамлар сабырсызлыкънен беклей эдилер. Булат Экремович исе, анги азбаргъа кирмесин, илле бир меслеат бере, оларнынъ истеклерини, талапларыны язып ала эди.

Онынъ койни кереги киби кезгени эйи олды. Колхозджыларнынъ турмушларыны якъындан бильди, адамларнынъ истеклерини, эеджанларыны эшитти, оларнен юректен субетлешти. Анги къорантанынъ къаралты-азбарыны насыл туткъаны, топракътан файдаланувда чеберлигини озъ козюнен корьди. Лякин, базы азбарларгъа киргенде инсаннынъ зытына токъунгъан алларгъа да раст-кельди: «Эки къомшунынъ азбары ян-янаша. Бир арыкътан сув алалар. Лякин, экисининъ азбары эки тюрю. Бирисининъ корьсенъ, къальбинъе къуванч тола: багъ-багъча, гуллер мис къокъуйлар. Топракътан бол берекет алына. Экин-джисининъки от ичинде. Бакъымсыз... Алтынгъа дегерли топракъ бош къала. Шакиров бойле мисаллер хусусында Шариповдан сорагъанда о, бирден джевап берип оламады. Сусты.

— Азбарыны корип, кимнинъ насыл адам олгъаныны, беджерикли я беджериксизлигини шу анъ бильмек мумкюн, — деди райком секретары. — Ойле адамлар барлар ки, азбарларындан, гектар эсабына ургъанда, 200—220 центнерден къавун-къарпыз, 160—180 центнерден юзюм берекети алалар. Колхозынъызда нетидже насыл?

— Бу косьтергичлернинъ олса-олса ярысы, — деди Шарипов ве энди Шакировнынъ меселени не ичюн бойле теренлештиргенини анълады.

— Реберлернинъ энъ буюк янълышлары, ялынъыз памукъчылыкънен огърашувларындадыр, — деди Булат Экремович. — Бутюн ишчи къувети, техника, кубре памукъ етиштирювге айырыла. Дигер саалар «озъ башына» къалдырыла. «Олса — ола, олмаса...» Ёкъ, урьметли реис аркъадаш, энди девир денъишти. Бизге агросанайынъ эр тарафлы инкишаф этювининъ къайдыны чекмек ве бу ишлернинъ эписи ичюн бир олчыюде джевап бермек лязим. Иште, ойле чалышылса, ходжалыкънынъ джеми пытакълары бир чешит орькенлер, колхозджыларнынъ турмушы, эйиаллылыкълары йыл-йылдан юкселир.

Шарипов, шу Сабыр къартнен лаф вакъытында, азбарда етиштирилген себзе, къавун-къарпыз, ер-емишнинъ къорантадан арткъаныны базаргъа алып барып сатув хусусындаки давасыны хатырлады...

Райком секретары Шариповнынъ, айры койлюлернинъ озъ зираатчылыкъ махсулатларыны базаргъа алып барып сатувлары проблемасы хусусында фикирини динълеп, хаялгъа далды: «Акъкъатен, биз койлюге азбарынъда айван бакъ, хыяр, помидор, бибер, къавун-къарпыз, мейва етиштир деп зорлаймыз амма, къыйынлыкъларны чезювде онъа керек ярдымларны косьтеремизми? Бу меселеде алякъадар тешкиятлар, район колхоз базары ве транспорттан файдаланув агентлигининъ фаалиетлеринен не ичюн меракъланмаймыз?...»

Шу куню акъшамына Шакиров бу тешкиятларнынъ реберлерини колхозгъа давет этти. Олар айтылгъан вакъыткъа етип кельдилер.

— Субетимизде сиз де иштирак этинъиз, — деди райком секретары Шариповгъа.

Колхоз реисининъ эки буюк пенджерели кабинетине кельгенлернинъ ич бириси райком секретарынынъ мерамыны аля анъламай, «чешит дереден сув кетирип» отура эдилер. Биринджи оларны не макъсадда бу ерге теклиф этти,

лакъярды не хусусында оладжакъ — бу олар ичюн бельгисиз эди.

Шакиров эрзакъ-емиш азырлав идаресининъ директоры Эреджеп Мемедеминовны, базарком Али Мусаевни яхшы биле. Мемедеминов районда энди баягы эски кадр. О, Самаркъанд тиджарет институтыны гъиябий битиргенге къадар колхоз тюкянында сатыджы, сонъ мудир олды. Элине юксек тасиль дипломыны алгъан сенеси район матлубат болюгине реис тайин этильди. Бу вазифеде бир къач йыл чалышкъан сонъ исе, районлар экиге болюнгенде, о, озю яшагъан зонагъа авушты ве мында азырлав ишлери идаресининъ директоры тайин этильди.

Али Мусаев — Улу Ватан дженкининъ ветераны, пенсионер. Эял хызмет адамы. Сагъ билегини дженкте фашист къуршуны тешип кечкен. Эли догърулмай. Дамары тартылгъан. Табиатча къатиетли, сёзюне саип Мусаевни районда урьметлей-саялар. О, базаргъа директор тайин этильгенинден берли, анда тертип, низам баягы ёлгъа къоюлды. Алып сатыджы, арамтамакълар базаргъа энди аякъ басмайлар.

«Заготскот»нынъ, транспорт агентлигининъ реберлери янъы адамлар. Шакиров оларны ильк дефа коръди. Бюро тасдикълавындан даа кечкенлери ёкъ. Транспорт агентлигининъ директоры бираз бичимсиз кевдели адам...

Шакиров субетдешлерини бирлей-бирлей козьден кечирген сонъ, биринджи суальни агентлик директорына берди.

— Сиз эалиге транспорт хызмети косътерюв агентлигининъ директорысыз, ойлеми? — деди Булат Экремович, бичимсиз адамгъа догърулып.

— Ойле, — деди о, агъыр кевдесини отургъычтан котермек истеп.

— Зарар ёкъ. Отуруп сёйлей беринъиз, — деди Шакиров ве кене сорады:

— Агентлигинъизде не къадар машина бар?

— Йигирмиден зияде, — деп джевап берди директор.

— Къач колхозджынен мукъавеле тиздинъиз, — деди секретарь.

Агентлик директоры бекленмеден берильген бу суальге джевап тапыштырып оламады. Биринджининъ къаршысында, гуя, бала киби тили пельтекленип:

— Мукъавеле?.. Биз колхозджыларнен мукъавелелер тизмеймиз, — деди о.

— Сиз транспорт агентлиги олып, не ичюн мукъавелелер тизмейсинъиз? Машиналар не ерде чалышалар?..

— Базы тешкиятларнынъ сымарышларына бинаэн...

— Сиз лафны чалылар арасына алып къачманъыз, — деди Шакиров онынъ сёзюни бирден болип. — Айтынъыз, къач машинанъыз колхозджыларнынъ юклерини базаргъа ташый. Йигирми машинанен районнынъ бутюн залисине хызмет косътермек мумкюн. Догъру дегильми, Сафар Турдиевич? — деп Шариповгъа чевирильди о. — Сиз исе, бизге масал окъуйсынъыз...

— Бу ишни тюшюнмеген эдик, — деди ниает агентлик директоры. — Бизге малие планы бериле. Устюмизге меджбуриет аламыз. Оны эда этмеге тырышамыз. Эм план толдурмагъан вакъытымыз олмады.

— План... Меджбуриет... — деди секретарь еринден туруп. Оданынъ о кошесинден бу кошесине юрип башлады. — Биз, шу планларнынъ, меджбуриетлернинъ насыл толдурылгъаныны яхшы билемиз. Айдавджыларынъызнынъ элине бир-эки айлыкъ ёлнаме язып берильгенден сонъ оларны районда тапсанъ ал. Пара чокъ берген муштерини араштырып, ким бильсин къайдаларгъа баралар. Оларгъа ким параны арткъач берсе, машинасыны онынъ юкюне янаштыра. Ойле дегильми ёкъса? — Агентлик директоры «ойле» деген манада башыны тепретип алды. Шакиров сёзюни девам этти: — Догъру, бойле усулнен сиз планынъызны беджересинъиз. Юкю ерде къалгъан койлюлер исе: «Заман деъишти иште, эр шей паранен, таныш-билишликнен япыла», — деп опыкеленелер. Бойле опыкелер кимге догърултыла беллейсинъиз? О адамлар сизни бильмейлер. Олар партия-совет тешкиятларыны танийлар. Табийи ки, ачувларыны да оларгъа догърулталар. Мантыкъны энди анълагъандырсынъыз? Я сиз бойле шейлерни анълайджакъ адам дегильсинъизми? Сизни ялынъыз пара планынынъ беджерилюви меракъландыра.

Шакиров бираз сусты. Бичимсиз адамнынъ къаршысына келип токъталды. Сонъра, джиддий тавурнен къошты: — Планны беджермек — боюн-борджу-

нъыз! Бунуны ичюн де сиз реберсинъыз. Энди меселе бойле: эр бир колхоз-джынынъ къаралтысында булунып, азбарында не осьтюре, базаргъа не къадар махсул алып бараджагъыны бельгилеп, шимдиден машинанен темин этиов джедвелини тизинъыз. Бу — теджрибе олур. Дейджегим, ёлда-ызда ящиклер-нен я да чувал-чувал юкнен, эр кечкен машинагъа къол котерген кишилерни коръмейик.

Райком секретары Эреджеп Мемедеминовнен де джиддий сёйлешти. Асылында о, агентлик директорынен лакъырды девамында озюни къоймагъа ер тапамайып отурды.

— Айдавджылар чокъча пара бергенлерни араштырсалар, — деди биринджи секретарь Мемедеминовгъа бакъып, сизинъ адамларынынъыз уджуз ерни къыдыралар.

— Биз планымызны йылда эки-учъ къат арткъачынен толдурамыз, — деди азырлав ишлери идаресининъ директоры.

— Насыл ёлнен?... — деп сорады Шакиров.

— Эр сене бааръде колхозларнен мукъавеле тиземиз. Оларнынъ махсулынен...

— Ёкъ, — деп кестирди биринджи секретарь. — Энди бу усулны деньиш-тирмек керексинъыз. Колхозларнынъ берекети бойле де девлетнинъ тюкян-ларына, азырлав идарелерине барып тюше. Сизинъ адамларынынъыз шу махсул-ларны, биринджи невбette, залиден къабул этсинлер. Оларгъа етерлик тара беринъыз. Кунъ-эвельден фиатыны анълашынынъыз. Эбет, сиз анги айда хыяр, анги вакъытта сарымсакъ етишкенини билесинъыз...

Булат Экремовичнинъ бу субетинден сонъ шу тешиклятларнынъ фаалиет-лери сезилир дереджеде яхшылаштылар. Бундан зали хошнут эди... Олар: «Бизге укюметимиз бойле ярдым косътериркен, биз бу къайгъырувларгъа дже-вап оларакъ, даа исрарлы чалышмагъа борджлумыз», — деп ишке сарылды-лар. Бунда, биринджи невбette, Шариповнынъ руху котерильди...

Бу корюшювлер, кенъешлерден къач кунъ сонъ Шакиров реиснен брига-даларны кезип юрьгенде бир огют даа берди:

— Сафар Турдиевич, памукъчылыкънен агроном ве колхоз инженери, айванасравджылыкънен зоотехник ве ветеринар, медениет ве турмуш ишле-ринен муавининъиз мешгъуль олсунлар, — деп огютледди.

Реис: «Я манъа не иш къала?» — дер киби эки козюни Шакировгъа тикти. Секретарь онынъ яныи пейда олгъан фикирини сезерек:

— Сизинъ япаджакъ ишлеринъиз де чокъ, — деди ве ходжалыкъта булун-гъан девиринде козьге чарпкъан эксикликлер акъкъында сёз башлады: — За-нымджа, сизинъ ве бизим биринджи вазифемиз — адамларгъа ярдым этмек, оларнынъ къайдыны чекмек. Ойле дегильми, реис аркъадаш? Коръдинъизми, колхозджылар акъкъында бираз къайгъыргъанынынъызнен рухлары котерильди, колхознынъ ишлери даа чабик кочъти. Эбет, мен къабаат сизде деп оламайым. Энъ буюк къабаат, меджбуриетлерде! Бааръде агъызымызны толдурып медж-буриет къабул этемиз. Сонъунда нетидже не оладжагъыны биле тюшюнмей-миз. Ана энди, меджбуриетимиз юксек, оны беджермеге борджлумыз деп чапкъалап башлаймыз. Эр шейни унутамыз. Адамларны зыкъарлаштырып, гедже-кунъдюз чалыштырылсалар биле, бизге аз корюле. «Айды, айды!», «Ча-лыш, чалыш!...» Весселям. Энди янъыджасына чалышмалымыз, Сафар Тур-диевич!

— Янъыджасына чалышмагъа азыр олмакъ шарт, — деди Шарипов.

— Эбет, азырлыкъ керек, — деп онынъ сёзюни тасдикълады Булат Экре-мович. — Лякин, азырлыкъ ичюн вакъыт бармы? Партиямызнынъ йигирми единджи съездинде мемлекетнинъ истисалыны гъайрыдан къурув, инкишафы-мызны тезлештирюв программасы къоюлды. Гъайрыдан къурув ве эр сааны тезлештирюв демекнен ич бир ал деньише бильмез. Съезд гъаелерини аре-кетни юксельтиджи къуветке чевирмек ичюн гъайрыдан къурувны ильк эвеля эр биримиз — райком секретарындан та адий колхозджыгъаджа, даа догъру-сы, тюшюнджелеримизни, фикир ве ойларымызны гъайрыдан къурмалымыз. Мына шу талаплардан инсан факторы келип чыкъа. Къач кунъден берли кол-хозынъызда адамларнен алып баргъан ишлеримиз, кенъешлеримиз бу месе-ленинъ бир кичкене пытагъы.

О, буларны «Кызыл Тань»нынъ реисине аңлатыркен, «Мен бу колхозгъа зияде дикъкъат айыргъанымны дигер ходжалыкъларнынъ реберлери насыл аңларлар... Онынъ ичюн районда бу колхоздан башкъасы ёкъмы. Бизлер башкъаымызны ёкъса деп тюшюнмезлерми?» — деп шексинди. Сонъра, озь-озюни юреклендирди: «Демезлер. Шариповнен олып кечкен вакъиа, колхоздаки вазият оларны бойле тюшондирмез». Эр алда Шариповгъа озь фикирини, насылдыр олса да, бильдирмек къарарына кельди.

— Урьметли Сафар Турдиевич, — деп сёзге башлады о, ниает: — Мен айткъан меселелерни энди озюньиз мустакъиль эда этюв икътидарындасынынъ беллейим. Сизге элимизден кельгени къадар ярдым косътерирмиз. Колхозынынъ баш план эсасында гъайрыдан къурув ишине къатиетликке киришинъиз. Эгер, къомшунъыз Исмат Къурбанович киби, область, республика тешкиятлары не вакъыт келирлер дие беклесенъиз, ишлерни семерели япалмазсынъиз...

Шариповнынъ къальбинде къуванч, ишанч далгъаланды. Биринджининъ бабаджа огютлери рухуны котердилер.

— Догъру, — деди реис. Шакиров меслеатыны девам этти:

— Тарла чайляларынынъ базылары земане талапларына джевап берджек дереджеде дегиллер. Э, реис аркъадаш, колхозджыгъа етерлик шараит яратмадан, ондан исрарлы чалышмакъны талап этмек бираз келишксиз олып чыкъа. Эйи теджрибелер районымызда да ёкъ дегиль. Месея, «Гъалебе» колхозыны алынъыз. Осман Исмаиловичнинъ бу саада япкъан ишлерини нумюне оларкъ косътермек мумкюн. Колхоздаки он докъуз бригаданынъ он едисинде янъы чайля бар. Эркеклер ве къадынлар ичюн айры-айры ханелерде колхозджылар уйлелик ял алув вакъытларыны шенъ, эйи отъкерелер. Колхозджылар саба ишке гузель кийимлернен кетелер, Тарла чайлясында авуштырып иш урбаларыны киелер. Эр бир чайля янында — эрлер ве къадынлар ичюн душ... Иштен сонъ, ювунып, кене темиз кийимлеринен эвлерине къайталар. Не къадар яхшы бу!..

Шакиров бираз сусып, Сафар Турдиевичке бакъты. Шимди Шариповнынъ тасавурында колхознынъ янъы чайлялары левхалана эдилер...

13

Тикенли Чайыргъа сонъки вакъытларда комиссия артындан комиссиянынъ, прокуратура ве милиция хадимлерининъ келе берюви Къурбановны баягъы шашмалатты, зытына тийди. «Бу ишлернинъ эписине Шакиров башчылыкъ эте. Органларнынъ адамлары онынъ косътеришлеринен иш туталар. Токъта, токъта эриф, сен де къапкъангъа тюшерсинъ... Джумабай даа яш, бала экен. Онынъ бойле къалтыравукълыгъыны бильген олсам, асыл да бу тедбирге къарыштырмаз эдим. Сёзюни тутып оламагъан адамдан илериде не умят эте билирсинъ?...» Къурбанов буларны тюшюнгенде оюна апансыздан янъы фикир кельди: «Хастаханеден чыкъкъандан берли Шариповнен сербест отурып, ал-хатирини сорамадым. Бир корюшмек, онынъ къальбини денъемек файдасыз олмаз беллейим. Райком башынынъ чокъ къылыкъларыны Шарипов коръди, бильди. Эр алда, о, озюмизнинъ ерли адамымыз...»

Олар эки колхознынъ сынъырдаш памукъ аланларыны экиге болип кечкен асфальт ёл четинде корюштилер ве къоджаман сюют тереги талдасында аякъ устюнде субетлештилер. Къурбанов Сафар Турдиевични башындан аягъынадже козьден кечирип, озь-озюне: «Э, пезевенк, эвельки секретарьларнен агъа-къардаш киби эдинъ. Мышыгъынъа пист деген адам олмады. Эр заман президиумлардан ер ала, кишилерге акъыл огрете эдинъ. Ана, энди Шакировнынъ бир оксюзи олып къалгъансынъ...» дие тасаланды.

— Сонъ, реис дост, сагълыкъ насыл, ишлер ериндеми? — деп сорады о.

— Ярамай дегиль, Исмат ака, — деди самиметликнен Шарипов, — сагъ олунъыз!

— Хастаханеге барып оламадым, — деди суный окюнчнен Къурбанов. — Биз де энди адамлыкътан чыкъып башладыкъ. Даа догърусы чыкъараятырлар... — Къурбанов бир тыныш сусты. Шариповгъа анги тарафтан якълашсам

экен деп тюшюнди. Сонъра, айнеджиликнен сёзюни девам этти: — Бельки энди сен де эшиткендирсинъ, бизни месулиетке чекеджек олып тырышалар.

Сафар Турдиевич къомшу реиснинъ онынънен тена бир ерде корюшмек истеп, телефонда зыкъарлай бергенининъ манасыны энди анылагъан киби олды: «Менден бир шейлер араштыра бу адам...» — санды ве эр алда, урметли реиснинъ суалини джевапсыз къалдырмакъны эдепсизлик эсаплап:

— Эшиттим, Исма^т Къурбанович, эшиттим. Эбет, эйи олып чыкъмагъан, — деди. «Эйи олып чыкъмагъан...» Бу сёзлернинъ манасыны Къурбановнынъ фынты бир кереден чакъмады. «Шарипов не демек, къабаатны кимге юклемек истей?...» Не исе де Къурбанов бу сёзлернинъ манасыны озъ файдасына чалышаджакъ дереджеде аныламакъ истеди ве Шариповгъа бойле теклифте булунды:

— Сафар Турдиевич, достум, бойле аякъ устюнде турмакъ сиз ичюн зор олур. Юрь, барып бизим чайляда отурып лакъырды этейик шуны! Бирер пиала кескин чай ичермиз, сонъ къайтырсынъ.

Шарипов къармакъкъа илинген эди. Къурбановдан къолайлы къуртулмакънынъ чареси олмаз. О, бойле шейлерге алышкъан адам. О, бузларны къышта биле иритир. Яхшы сёйлер, ялварыр, илле озъ ёлуна чекер. Сафар Турдиевич яраларынынъ багъыны тазертмекни маначыкъ этип бакъты, идареде адамлар беклегенлерини айтты. Лякин, Къурбановны къандырып оламады. Эки реис Къурбановнынъ машинасында онынъ «тарла чайлясы» деп адландырылгъан, асылында исе, мертебели мусафирлер къонып кечкен мескенге чевирилген, тереклер арасында ильванланып тургъан имарет огюнде токътадылар. Экиучъ саниеден сонъ Шариповнынъ «Волга»сы да келип этти.

Къурбанов мусафирханени эвелькинден даа зияде безеткен. Этрафы — дженнет. Гуллер, чечеклернинъ мис къокулары яйрамакъта. Юзюмлер асмаларгъа ойле чеберликнен багълангъанлар ки, багъчеваннынъ эмгине аферин айтмамакъ мумкюн дегиль. Мусафирханенинъ сол янашасында кучючик хауз къурдырып, астыны, четлерини мермер плякилернен къаплаткъан. Ортасында орьнекли чешмечиктен дёрт тарафкъа сув сычрай. Хаузнынъ ичинде кичкене къырмызы балычыкълар ялдайлар. Къурбанов буларны Сафар Турдиевичке айрыджа гъурурнен косътерди.

— Сафарджан, къардашым, — деди ниа^т Исма^т Къурбанович Шариповнынъ билегинден яваштан тутып. — Инсандан келеджек несильге бир де-бир яди^кярлыкъ къалмакъ керек. Сизнен биз исе, колхоз реислеримиз. Элимизден эр шей кельген адамлармыз. Мен бу вазифеден кеткенден сонъ, ериме кельген адам адымынъ хош сёзлернен анъар. Догъру дегильми?

Сафар Турдиевич джевап бермеге ашыкъмады. Бу корьгенлери онъа худжур теэссу^рат къалдырмакъта эдилер. «Бу адам аттан тюшсе де, эгерден тюшмек истемей гъалиба, — деп тюшюне эди о, шимди хане ичиндеки ренкли буюк телевизоргъа, магнитолалы япон радиоприёмнигине бакъып. — Этрафына козъ ташлап адым атса итимал бойле ёл тутмазмы эди. Анылашылгъанына коре, райкомнынъ айткъанына терс иш япып келеятыр. Эр алда бу инатлыкънынъ сонъу яхшылыкъкъа алып бармаз. Тюшюнип бакъсанъ, акъылгъа зарар, колхозджыларнынъ бинълернен парасы бу ерде «олю капитал» олып, арекетсиз ята».

— Неге сустынъ я, Сафарджан?..

Къурбановнынъ къаба сеси Шариповны юкъудан уянткъан киби олды.

— Озюм... шай... — деди тутукъланып Сафар Турдиевич айтмагъа сёз тапалмай.

— Сен бунъа бакъ, — деди Къурбанов энди макъсадына бираз якъынлап. — Бойле дженнетке бенъзер мескенни биринджи кятибимиз бегенмеген. Обкомнынъ секретарына: «Бу ерде колхозджылар ял алмайлар. Айда-йылда Къурбановгъа мусафир кельсе, анда къонушалар», — деген. Къонушсакъ не олгъан? Бу колхознынъ, районнынъ итибарыны котермейми?!

Шариповнынъ деминден берли агъызыны ачып бир сёз биле айтмагъаны Къурбановнынъ зытына тийди. Лякин, къатты бир шей айтмакътан къачынды. Бундан да гъайры, банаки «Эйи олып чыкъмагъан» деген сёзлерининъ манасыны аля даа анылагъаны ёкъ. О, Сафар Турдиевичнинъ юзюне пыртлазланып бакъты.

— Билесинъизми, Исмат Къурбанович, — деди Шарипов басыкъ тавур-нен. — Догърусыны айтсам, мен сизни анълап оламайым. Озюнъиз акъыллы, фикирли адамсынъыз. Тикенли Чайырны чечекли чименликке, ниметли ерге чевиргендже аз эмек сарф этмединъиз. Реисликке сайлангъанынъызгъа... янълышмасам, къыркъ йыл олгъандыр. Кокюсинъизде Эмек Къараманлыгъы Йылдызы, халкъ арасында сайгъы ве урьмет... Сиз исе...

Къурбанов Шариповнынъ сёзлерини эшитти амма, неге огърагъаныны бильмеди. «Бакъса сен онъа, бабасына баласы акъыл огреткен заман бу олмалы. Йигит, сени Шакиров яхшы этип окъуткъан. Окъуткъан дегиль, сенинъ элинъден бутюн реислик акъ-укъукъынъны чекип алгъан. Э, тюкюрдим сенинъ киби реиснинъ... Мен даа сенден бир де-бир ярдым араштырам. Исмат, янъылгъансынъ!» — деди о, озь-озюне. Эвельдеки киби Шариповны яхшы этип та-зирлемек мерамына кельди амма, ниетинден деръаль вазгечти. — «Янъыла билем. Дост арап, душман булмакъ фена. Сабыр этмели. Озю де хастаханеден якъында чыкъкъан адам...» Къурбанов бойле фикирге келерек, озюни бираз йымшагъан этип косътермеге тырышты.

— Бильмейим, къардашым, — деди о, — бельки сизлер акълыдырсынъыз. Къартлыкъ белясы иште. Багъышла...

— Быракъынъыз, Исмат Къурбанович, — деди Шарипов самимиетлик-нен. — Сизге бизим джанымыз не ичюн агъыраджакъ? Райондаки реислернинъ эписине акъсакълалсынъыз. Лякин, сиз де, энди девир денъишкенини, эвельдеки эски усулларнен чалышмакъ кечмегенини анъламакъ борджлусынъыз!

— Бельки де сен акълыдырсынъ, къардашым...

Къурбановнынъ агъызындан бу сёзлер насыл чыкъкъаныны озю де дуймады. Шариповны озгъаргъан сонъ, юзюм асмамы астындаки агъач кровать-къа келип янбашлады. Терен ойгъа далды.

* * *

Район иджра комитетининъ невбеттеки меджлиси баягъы созулды. Исмат Къурбанович къабулханеде отураберип безди гъалиба, секретарь къызнынъ столы къаршысындаки йымшакъ креслодан туруп, эллерини артына хачлагъан алда, о якъкъа-бу якъкъа юрип башлады. Тосат-тосат элиндеки алтын саатине козь ташлай. Бу саат онынъ ичюн къыйметли бахшыш. О бириси йыл алтмыш яшыны толдургъанда колхознынъ баш бухгалтеринен кассири: «Урьметли Исматджан ака, Сизинъ бол ве мераметли юрегинъиз данма мына бу саат киби там чалышкъаныны арзылаймыз. Тилегимиз — кене алтмыш йыл!...» дие элине такъкъан эдилер. Саатнынъ артында насылдыр сёзлер де яздыргъанлар. Лякин, Исмат Къурбановичнинъ козю оны сечип оламай. Эр алда эйи сёзлер язылгъаныны биле...

Ниает, район иджра комитети реисининъ къапысы ачылып, ханеден район идарелерининъ реберлери, кой ве къасаба Советлерининъ реислери ардысыра чыкъа башладылар. Оларнынъ эксериети Къурбановнен эль тутушып, урьметнен селямлаштылар.

Адамлар чыкъып биткен сонъ, къапы тёпесиндеки электрик чанъ чынъылдады. Секретарь къыз Вели Керимовичнинъ узурьна кирди.

— Алдынъызда Исмат Къурбанович олмакъ борджлу, — деди Адаманов. — Меджлисимиз бираз созулды. Тарсыкъкъан олмалы. Айтынъыз, кирсин.

Исмат Къурбанович босагъадан ичери адым аткъанынен Адаманов еринден туруп онъа тараф юрьди.

— Хош кельдинъиз, Исмат ака, — деди райиджраком реиси. — Багъышланъыз, баягъы беклемеге меджбур эттим. Бойле созулып беллемеген эдим. Кой ве къасаба Советлерининъ истисалгъа реберлигини мукеммеллештирюв хусусындаки меселени бакътыкъ. Чокъ къыйметли фикирлер бильдирилъди. Энди мукъайт олунъыз, колхоз истисалынынъ кетишатынен кой Совети якъындан огърашаджакъ. Сизнинъ эсабатынъызны сессияларда, иджраком меджлислеринде музакере этеджек.

«Ана тек шу етишмей эди, — деп тюшюнди Къурбанов. — Башларлар сорамагъа: «Не ичюн ойле? Не ичюн бойле?» Э, раббим, насыл заманлар олды

бу, асыл акъыл етишеджек куньлер дегиль». О, ичиндеки тасаны тышына чы-
кърмады.

— Пек яхшы Вели Керимович, — деди кърназджа, юзюнде япма тебес-
сюмнен. — Эбет, юкърары тешкиятларнынъ кърарларыны беджермек боюн-
борджумыз.

Ортагъа бир тыныш сукюнет чёкти. Кърбанов лакъырдыны неден башла-
масыны бильмей эди.

Вели Керимович районда иш башында къач йыл чалышаяткъан олса, Кър-
бановнынъ бир де-бир дигер идареge риджасынен баргъаныны хатырлап ола-
май. Онда ойле адет ёкъ эди. Эгер район идарелеринден бирине шу колхоз-
дан насылдыр малюмат керек олса, олар я колхозгъа телефон эте, я да хадим-
лерден бириси анда бара тургъан. Райком, райиджраком да бойле аллардан
мустесна дегиль эдилер. Атта, райком секретарьлары, район иджра комите-
тининъ олып-кечкен реислери Кърбановнынъ узурьна теменнанен барып,
район ичюн плангъа етишмейип тургъан «фелян тонна памукъ, къавун-кър-
пыз, эт, сют ве иляхри бермесини» риджа эте эдилер.

Адаманов, Исмаат Кърбановичнинъ шимдики зияретининъ себебини кър-
рар эсабы дуймакъта эди. Ойле исе де, сыр ачмамагъа тырышаракъ, Кърба-
новнынъ ал-хатирини, эвдекилернинъ сагълыгъыны сораштырды. Бу ал ара-
даки кергин вазиетни бираз йымшаткъан киби олды ве Исмаат Кърбановичнинъ
тили чезильди:

— Сайгъылы Велиджан... Урьметли кърдашым, — деди о, кълтыравукъ
сеснен. — Озюмни ашагъы къойып узурьныызгъа кельдим. Озюнъизге малюм
ки, Исмаат аканъыз ойле-бойле адамларнынъ огюнде баш эггенлерден дегиль.
Лякин, кене риджа этем, мени седжде этип, теслим ола деп санманъыз. Эр
алда, сиз озюмизнинъ адамсынъыз. Бир заманлар сизге, кърорантанъызгъа эм
маневий, эм икътисадий тарафтан ярдым эткенимизни билесинъиз эбет...

Кърбановны дикъкъатнен динълеп отургъан Вели Керимович онынъ сонъ-
ки сёзлерини эшиткенинен череси гъает денъишти. Юзю звеля безъ тюске ки-
рип, сонъра алланды. Дудакълары асабиетнен къыбырдадылар. Амма, ич бир
сёз эшитильмеді. «Кърбанов не демек истей я? Дженкнинъ сонъки йылларын-
да, Адамановларнынъ кърорантасы Тикенли Чайыргъа сюргюн кельген девирде
корьген къыйынлыкъларны, агъыр куньлерни шимди хатырлатмасы шартмы
экен? Якъан кълтутувларны шимди юзълейми ёкъса...»

...Вели о вакъытта баягъы яшта огъланчыкъ эди. Койге якъында кетириль-
ген эдилер. Язнынъ чатлама сыджагъы, Велилернинъ кърорантасыны Кърба-
новнынъ тизесининъ бош бир такъыр одасына ерлештиргенлер. Эри дженкке
алынгъан, учь баласынен янгъыз кългъан бу озьбек къадынынъ да вазиети
яхшы дегиль экен. Исмаатнынъ бабасы Кърбан ата койнинъ корюмли адамы
олгъанындан, кимерде озь къадынынынъ бу кърдашына арпа, джылап, мысыр-
богъдай ве дигер эрзакъ махсуллары ёллап, ярдым эткен. Балаларнынъ гунях-
ларындан чекинген къадын, базан, Велилернинъ кърорантасына да Кърбан
къарт ёллагъан эрзакътан бир кшошавуч бере экен. Эбет, кене де тизе сагъ
олсун. Велининъ анасы оны якъан эйилиги ичюн яткъанда да, тургъанда да
алгъышлай экен...

Бу аньде Вели, Кърбановлар кърорантасынынъ кене бир эйилигини де ха-
тырлады. Исмаатнынъ Велинен акърандаш Юсуф адлы кърдашынен экиси бир
сыныфта окъуй эдилер. Юсуфнынъ сол аягы текаранчыкъ чарпыкъ эди. Ба-
лалыгъында ат устуне секирип минейим дегенде, ат уркип къачкъан, Юсуф
йыкылып, астында кълалып, сол аягыны бурып алгъан. Къырыкъ-чыкыкъ тю-
зеткенлернинъ чокъусына алып баргъанлар, лякин, чареси тапылмагъан.
Ойледже, сол аягы четке бакъа ве ерден сюреп ала экен. Куньлернинъ би-
ринде, эвде ашамагъа ич бир шей олмагъанда, Вели мектепке бармакъ ичюн
эрте чыкъа ве Юсуфларнынъ эвлерине барып оны беклей. Анасы тандырда
мысырбогъдай питеси пишире экен. Ярым питени Велиге кърпарып берип:
«Меним Исмаат огълум дженкте, — дей Юсуфнынъ анасы. — Баланъыз эсен-
аман къайтсын деп бир дуа эт, балачыгъым...»

Адамановнынъ бир нокътагъа тикилип, сёзюне ич бир тюрюл дикъкъат
этмеюви Кърбановны тааджиплендирди ве бирден:

— Мени динълемейсинъиз гъалиба, — деди. Онынъ чырайындан ве се-

синден: «Сен де манъа урьметсизлик косьтересинъ э?» — деген мананы аңламакъ къолай эди.

— Динълейим, Исмаат ака, динълейим, — деди Вели Керимович, къайгылы хатрасыны топлап. — Динълейим.

Къурбанов фикирлерини хатырламакъ макъсадынен бираз суусты. Сагъ джебинден пошусыны чыкъарып, манълайында, устраниен къырылгъан къарпыз киби тегиз башында, къатмерлешкен бойнунда пейда олгъан терлерини сюрти. Сонъра сёзюни девам этти:

— Дейджегим, къардашым, Сизинъ мертебеге иришювинъизде шаксен меним хызметим олды десем, ялан дегиль. Эбет, заманлар денъише. Эвеллери бизим колеткемизге селям бергенлер бар эди. Энди исе... Айды... о тарафыны айтып отурмакънынъ файдасы ёкъ. Деми айткъаным киби, узурынъызгъа буюк риджанен кельдим. Биринджиге де кирмек мумкюн эди амма... — Лаф шу ерге кельгенде Къурбанов бираз чайнакълап башлады. — Озюньиз яхшы билесинъиз, о кишининъ «чибинден филь япмакъ» адети олгъангъа бенъзей. Чалылар ичине алып къача. Шу богъулгъан сабий меселесини энди къач кере айттым. Хайыр, джаным, бир шей аңламакъ истемей. Ана-бабасыны бизлерге къаршы сыттыра. Биринджи секретарьгъа ойле шей ляйыкъмы?.. Энди меселемиз райком бюросында бакъыладжакъ экен. Мен къаршы дегилим. Лякин билесинъми не, Шакиров меним устюме тюшкенге ошай. Бир такъым олур-олмаз шейлерни тешкердилер. Олар ичинде сиз де барсынъыз эбет...

Адамановнынъ энди сабыры тюкенди. Эгер онынъ къаршысында бойле урьметли, дженк азапларыны чеккен, колхозны батакълыкътан чыкъаргъан, яшы алтмыштан кечкен адам отурмагъан олса, бильмейим не дер ве не япар эди. О, кене сабыр этти.

— Сизинъ фикиринъиз янълыш, — деди бирден Адаманов. Къурбанов ичюн апансыздан айтылгъан бу сёзлер булутсыз кокте йылдырым чакъкъан киби олды...

— Не айтасынъыз?.. — деди о, чырайы тюрленип. — Фикирим янълышмы?..

Къурбанов нелердир даа айтмакъ истеди амма, ярын бюро оладжагъыны, анда Адамановнынъ колхоз хусусында сёз айтаджагъыны козь огюне алып, индемеди. Аксине, ачувыны дуйдурмамагъа тырышаракъ:

— ...Бельки... бельки... янъыладырым... сизлерге белли эбет, — деди еринден къозгъалып. Олар сувукълыкънен савлукълаштылар. Къурбановнынъ шофери беклемектен безген олмалы, Исмаат Къурбанович машинанынъ къапысыны ачкъанда о къурулдап юкълай эди. Машинагъа мингенинен, бир вакъыт япмагъан сертликни япты: къапычыкъны къатты къапатып, айдавджыгъа:

— Эвге! — деп багъырды. О, юкъусырагъан алда бу ачувынынъ себебини аңлап оламады. Машина килитининъ анахтарыны сагъгъа бурды. Мотор кочмедиди. Къурбанов океленди.

— Не олды шу?..

— Бензин кельмей гъалиба. — Айдавджы бойле деп машинанынъ капотыны ачты. Карбюраторнынъ шлангыны еринден чыкъарды. Агъызына къапаракъ, янакъларыны пуска киби къабартып уфюрди. Шлангны гъайрыдан ерине кечирди. Бензин насосыны ишлетип бакъты. Сонъра капотны къапатып, машинагъа отурды.

Машина енгильден еринден кочип, Тикенли Чайыргъа догъру учкъан киби кетти. «Волга» къара зифт ёлны шавлели изнен ярыкъландырып огге ынтылыркен, Исмаат Къурбанович отургычта чалкъана-чалкъана весвеселерге далды:

«...Эй, сени омюр!.. Бойле де ола экен иште. Сен, Исмаат, ким эдинъ де, энди ким олдынъ... Озюнь тербиелеген, иш берген, иш огреткен адамларынъ энди санъа акъыл огретелер. Ёкъ, ёкъ, бунъа даянмакъ мумкюн дегиль. Сизлер эпинъиз Исмаатнынъ ким экенини унуткъангъа бенъзейсинъиз. Токътанъыз, токътанъыз. Мени даа хатырларсынъыз, огюмде тиз чёкмесенъиз, теменна этмесенъиз, мен де Исмаат дегилим. Косьтеририм сизлерге!..»

Къурбанов машинадан тюшеджекте башынынъ зияде агъыргъаныны сезди. Эки элинен эки самайыны окъалады. Айдавджы машинанынъ огюнден айланып кечип, реис отургъан тарафнынъ къапысыны ачты. Къурбанов мукъайт-

лыкӑнен машинадан тюшти. Адетиндже, эр сефер айдавджыгъа ярын саба саат къачта кельмесини айта тургъан эди, шимди ич бир шей демеди. Атта сагълыкъ-лашмагъа биле меджалы къалмады. Шофер буны дуяракъ, индемени. О, азбаргъа кирип, ёл къапыны къапаткъандже артындан бакъып турды, сонъра машинасыны кочюрди.

Эрининъ бойле кеч ве череси денъишип келюви къадыныны адден зияде абдыратты. Къадыны энди ятмакъ тедаригинде эди. Ятакъ одасына атлас тешек, онынъ устуне къар киби чаршаф тешеген. Ханенинъ ичи мис къокъуй. Къадыныны ич урбанен коръген Къурбанов эвельде онынъ семиз белинден къучакълай, долма киби буруныны эки кокюсининъ арасына тыкъып къокъулай тургъан эди. Шимди исе, чевирилип биле бакъмады.

— Тынчлыкъмы? — деди къадыны чабикликнен халатыны устуне кийип.

Къурбанов бир кереден джевап бермени. Сол элинен юрегини авучлагъан алда софада отуруп, башыны пенджеренден тышкъа чыкъарып, агъызыны ачаракъ нефес ала башлады.

— Ава етишмей, къадын, ава... — деди.

Къадынынынъ юрегине къоркъу тюшти. О якъкъа-бу якъкъа чапкъалап, илядж араштырды. Къаердендир валидол тапты.

— Мына бу апчыкъны тилинъизнинъ астына къоюнъыз, — деди шашкъын бир вазиятте къадыны. — Иншалла, кечер.

Къурбанов истексизликнен валидолны тилининъ астына къойды.

Акъикъатен, къадыны дегени киби, вазияти бираз енгиллешип башлады. Чырайы озкуне кельди. Еринден туруп, урбаларыны денъиштирди. Бу арада къадыны акъшамлыкъ ашыны къыздырды.

14

Саба ишке келип, ериме отургъанымнен телефон чынъылдады. Тааджиплендим: «Тамам докъуз олгъаныны беклеп тургъан ким экен шу?...» — деп, башымдан шляпамны чыкъарып, оданынъ о бир башындаки чюйге асып кельгендже, чынъылтынынъ арты кесильмени.

— Ал-ло! — дедим трубкины алып.

— Мерабанъыз, Бекир Хайрединевич! — О бир тарафтан Ниярнынъ муляйим сеси эшитильди.

— Э, Ниярчыкъ, сен экенсинъ даа, — дедим мен озюмни бираз сербест тутып. — Амма да зыкъарлайсынъ я. Ишке бойле эрте кельмек олурмы?

Нияр эр вакъыт, эгер Булат Экремович еринде олмаса, шакъама шакъанен джевап бере тургъан эди. Шимди индемени. Мен де сёзюмни кестим.

— Булат Экремовичке телефон этмек керек экенсинъиз, — деди Нияр. «Меселе анълашылды, — деп тюшюндим мен, — бугуныки газетада кене бир де-бир янълыш къачкъан олмалы. Эй, анасыны... Бу, дейим, зенаатларнынъ ичинде энъ къыйыны, энъ раатсызы шу журналистлик олмалы. Бутюн вакъыт — гедже-кунъдюз чекишесинъ, язылгъан шейни бир дегиль, эки-учь адам окъуй, кене янълыш къача. Бу зенаат озю къаргъышлы гъалиба». Мен бойле ойларгъа далып, газетанынъ бугуныки сигнал номерини джебимден чыкъардым. Бурюшиклерини тегизлеп, материалларны окъуй башладым. Окъуйым, амма, янълыш тапып оламагъаныма сабырым чыдамай. Тарсыкъам. Не де олса, бу ишни быракътым, редакциянынъ одаларына кирип, хадимлернинъ не ишлернен мешгъуль олгъанларына козь ташладым. Теджрибеден билем: эгер газетада бир де-бир янълыш къачкъан олса, оны хадимлернинъ невбетчиликте олмагъан сою бир кереден тапа... Лякин, бугуныч бириси хата коръмеген. Невбеттеки номернинъ макетини азырламакъта олгъан Файзулла аканен ал-хатир сорашкъандан сонъ, мен райкомгъа телефон этмек кереклигимни айттым ве:

— Сабалейин не ичюн сорагъанына акъылым етмей, — дедим. — Газетада янълыш ёкъ ки...

— Мен башындан сонъунадже окъуп чыкътым, — деди Файзулла ака. — Ариф янълышы козьге чарпмады. Лякин, бир ерде виргуль къоюлмагъан, экинджи ерде башкъа сёзден сонъ керексиз къоюлгъан.

— Булар тап ойле къоркъунчлы дегиль, — дедим бираз гонъюлимни тынчландырып. Сонъ ханеге кирип райкомгъа телефон эттим.

— Динълейим, — деди Булат Экремович телефон трубкасында.

— Селям алейкум. Булат Экремович! — дегенимнен:

— А, Бакир Хайрединович, сизсинъизми? Мерабанъыз! — деди Шакиров бир аз кулумсиреп. — Сесинъизни не ичюн бир кереден танымадым. Зенгинлешеджексинъиз аллелем.

Мен энгиль нефес алдым. Эр алда янълыш кетюви хусусындаки шубелерим ерсиз олып чыктылар. Сонъ, биринджининъ шакъасы да раатсыз фикирлеримни таркъатты. Лякин, чокъкъа бармадан, онынъ сеси джиддийлешти:

— Саба анги ходжалыкъта булунган эдинъиз?

«Ана санъа бир шей даа, — дедим мен, — бу да насыл янъылыкъ... Меним бир де-бир колхозгъа барып бармагъанымны не вакъыт сорагъан?.. Екъса, биревлер келишмеген бир шейлерни етиштирдилерми аджеба?» Апансыздан берильген бу суальге насыл джевап къайтараджагъымны бильмей турганда, телефонда текрар онынъ сеси эшитильди:

— Не ичюн индемейсинъиз?

— Булат Экремович... — дедим богъазыма недир тыкъылган киби тутукъланып, — мен... мен ишке... даа янъычыкъ кельдим. Ходжалыкъларгъа, тарлаларгъа даа баргъаным ёкъ...

— А... Ойле дейсинъизми?.. Я редакция машинасы не ичюн ойле тозлу, чамурлы? — деди Шакиров. — Мен машинанынъ алыны корип, «редактор сабелейин бир де-бир колхоз я да совхозда булунган, экинлернинъ, суварунынъ вазиятини козьден кечирген дие телефонда олса да, бир миннетдарлыкъ бильдирейим деген эдим...»

Мен телефон трубкасыны къулагъыма туткъан алда юмган агъызымны ачмадан Булат Экремовичнинъ сёзлерини динълейим. Тек динълейим дегиль, оларнынъ маналарыны анъламагъа тырышам. Гуя нефес алмайым. Шундан толайы Шакиров тосат-тосат сорай:

— Динълейсинъизми шу?

— Динълейим, Булат Экремович, динълейим! — дейим эр сефер.

— Редакциянынъ насыл идаре олдугъыны сиз пек эйи билесинъиз эбет. Редакция — район партия комитетининъ кузьгюси. Газета исе, халкънен райкомны багълайыджы сиясий васта. Партия озъ сёзюни, фикирини кутълеге газета вастасынен етиштире. Ялынъыз етиштире дегиль, синъдире. Бойле идарени халкъымыз мефкуре, медениет оджагъы оларакъ биле, таный. Бу себептен редакциянынъ эр бир якъан иши, аткъан адымы нумюневий олмалы... Энди анълагъандырсынъыз эбет.

— Анълайым, — дедим. — Шофернинъ бабасы хастаханеде эди. Эки кунъден берли машинаны озюм айдайым.

— Дюменни чевирген адам, машинанынъ тышына да бакъмакъ борджлу, — деп кестирди Шакиров. — Даа бир чокъ реберлер айдавджыларнынъ ишини къолай зан этелер. Ана, ойле...

Трубкины телефон аппараты устюне къойдым амма, бу адам ичюн омюрде уфакъ-тюфек шейлер олмагъанына бир даа ишанч пейда эттим. Редакцияда чалышувым зарфында бир къач райком секретарыны корьдим. Лякин, бойлесини даа расткетирмеген эдим. Онынъ айткъан сёзю, аткъан адымы инсан ичюн тербие темсили. Не ичюн бир, Къурбановгъа бенъзер базы менменджи киб-барлар онынънен разылашып оламайлар. Акъылгъа ятаджакъ шей дегиль асыл...

* * *

Эр алда райком секретарынен эйи мунасебетте булунувым редакциянынъ сабыкъ хадими, райкомнынъ яш, истикъбали парлакъ инструкторы Мамаджан Ниязовнынъ юрегине чокъ ятмады. О, сокъакъта расткелишовимизден сонъ, озюни мискин-муляйим этип косътермеге тырышса да, яман ниетлерини исбатлав макъсадынен гизлиден эп делиллер джыя экен. Бундан исе, меним ич бир тюрлю хаберим ёкъ эди.

Обкомдан, тесадюфен Мамаджан Ниязовгъа телефон этип, редакция хадимлеринден бирини медальнен мукафатламагъа ер берильгенини, онъа ант весикъалар азырламакъ зарурлыгъыны айталар ве иляве этелер:

— Мукафатланаджакъ адамнынъ къадын-къызлардан, партиясыз ве болюк мудири олмасы шарт.

Ниязов тюшюнип-ташынып отурмадан, секретарьларнен я да меннен сёйлешмеден, догъру редакциягъа, Саламаткъа — редакцияда сонъки йылларда олып кечкен деньишювлер нетиджесинде эдебий хадимликтен мектюплер ве кутълевий ишлер болюгининъ мудири олгъан къызгъа телефон этип:

— Санъа муим бир янъылыкъ бар, — дей Мамаджан онъа. — Керчек, ильк оларакъ хайырлайым. Медаль мубарек олсун!

— Насыл медаль ве хайырлав?.. Бир шей анъламайым! — деп тааджиплене Саламат. — Сиз не дейсинъиз шу, Мамаджан ака?

— Не дейсинъиз... не дейсинъиз?.. Бу дередже кутюрлештинъми шу? — деп фодуллана Ниязов. — Редакторынъа кирип айт, санъа мукафатлав весикъаларыны толдурсын... Ёкъ... Эйиси сен бир шей деме, мен озюм телефон этерим, — дей.

Асылында телефонда Ниязовнен экимизнинъ лакъырдымыз уймады. Догърусы, о, мени анъламакъ истемеди. Мен исе, сесимни котерип лакъырды этмекни ляйыкъ коръмедим. Бутюн редакциядакилернинъ хабири оладжакъ. Эр алда, шимдилик бу меселени ойле пек джайратмакъ керекмей.

— Мен узурынъызгъа барырым. Анда лакъырды этермиз, — дедим телефонда Мамаджан Ниязовичке.

— Буюрынъыз, беклейим, — деди о, ачувнен телефон трубкасыны шу дакъикъасы ерине къояракъ.

Мен онъа барып, кабинетининъ къапысыны ачкъанда, Ниязов сагъ элинен ченъгесини тутаракъ, башыны эгилтип, хане ичинде акъырын-акъырын о яндан бу яна адымламакъта эди. Селямгъа сессиз эль узатты, барып ерине отурды.

— Сиз худжур адамсынъыз, Бакир Хайрединович, — деди о, козьлерини къысып. — Айтылгъан авалени бир вакъыт «яхшы» деп япмакъны адет этмейсинъиз. Мытлакъа бир баш сильтеп алув адетинъиз бар...

— Мамаджан, къардашым, — дедим онъа бираз къызышкъан алда, — «яхшы» деп беджерильмеси шарт олгъан эмир тюшюнип берильмек керек. Сонъ бойле муим меселелер хусусында хадимлернен дегиль де, ишхане реберинен лакъырды этмек борджлусынъыз.

— Сиз еринъизде ёкъ эдинъиз, — деди Ниязов утанмадан ялан сёйлеп. — Саламат исе, профсоюз тешкилятынынъ реиси...

— Машалла сизге, Мамаджан Ниязович, — дедим, артыкъ сёйлешмек мерамында олмагъанымны дуйдуруп, еримден къозгъалдым.

— Кетмеге ашыкъманъыз, — деп мени тенбиеледи Ниязов. — Даа Назым Аскъаровичнинъ узурына киреджекмиз.

Меселенинъ къоюлашып башлагъаны анълашылды. Ниязовнынъ, ниает Назлымовны къоздыраджагъы белли эбет. Бир къач кере онынъ эмирлери де редакция хадимлери тарафындан, вакъыт олмагъанындан толайы, эда этильмеди. Бу вакъыткъаджа озю бир шей дегенен исе де, шимди обкомнынъ авалесини ерине кетирювни кечиктирювде мени къабаатлайджагъы бесе-белли. «Ишинъ юрьди айсе, Мамаджан...» деп тюшюндим ве секретарьнынъ узурында оладжакъ субетни козь огюне кетирдим.

Ханеге башта Ниязов, онынъ артындан мен кирдик. Назлымов телефонда кимнендир лакъырды этмекте эди. Сагъ эли бош олмагъаны ичюн сол къолуны узатып, бизлерни отурмагъа давет этти. Субет столу башына Ниязовнен къаршы-къаршыгъа ерлештик. Ниязов Назлымовдан козь алмадан бакъа, мен сол элимнинъ пармакъларынен столны яваштан сыйпалай эдим.

Ниает, Назлымов телефон лакъырдысыны битирди. Трубкины ерине къойып, бизге чевирильди.

— Сонъ, Бакир Хайрединович, ишлер, ал-эхваллар насыл? — деди о. Секретарьнынъ бу хатыр соравы манъа самимиетли дююлмады. Сесинде насылдыр къабалыкъ сездим. Лякин, озюмни басып тутмагъа тырышаракъ:

— Сагъ олунъыз, Назым Аскъарович, бир джорукъ, — деп джевап бердим къыскадан.

— Яхшы-ы, — деди Назлымов сесини созып, къурназ бакъышнен. — Ойле исе, сиз не себептен райкомнынъ ве атта, обкомнынъ айткъаныны япмайсынъыз, урьметли Хайредinov аркъадаш?

— Мени багъышланъыз, Назым Аскъарович, — дедим, — райкомнынъ, обкомнынъ айткъаныны япмагъан вакъытым олмады...

Назлымов кескин бурулып Ниязовгъа юзьленди, Мамаджан исе, меним козьлериме бакъты.

— Я бугунъки мукафат меселеси? — ...деди Назлымов.

— А!.. Оны козь огюнде тутасынъызмы? — дедим джиддий тавурнен. — Бойле муим меселелер хусусында, Назым Аскъарович, занымджа, ильк эвеля, менимнен сёйлешилисе эйи олур эди. Мен де о ерде бир таякъ дегиль, реберим. Бундан да гъайры, идаренинъ партия, профсоюз тешкиятлары бар. Оларнен акъыл танышмакъ керек эди. Мамаджан Ниязович исе... Бундан да гъайры редакцияда бу мукафаткъа ляйкъ дигер хадимлер ёкъ дегиллер.

— Сиз райком хадимине иш ве акъыл огретменъиз, — деди Назлымов асабий бир тарзда. — О, озь арекетлери ичюн райком алдында месулиет ташый. Сиз исе, кенди ишинъиз ичюн джевап беринъиз. Умумен, сизинъ ёлбашчылыгъынъызда редакция хадимлери сербестликке алышатырлар.

Назлымов къызышып башлады. Хадимлернинъ памукъ чапалавгъа джелъп этильмегенлерини, илери колхозджыларнынъ, ишчилернинъ фото-суретлерини чыкъарып, эр кунъ райкомгъа кетирип бермегенимиз ичюн къызматабанла-нып башлады.

— Бир фото мухбирни биле чалыштырып, айткъанынъызны яптырып ола-майсынъыз, — деди о. — Биз шу суретлернинъ артына эйи сёзлер язаракъ, райком ве райиджракомнынъ муурьлерини басып, суретлерни адамларнынъ озьлерине тантаналы вазиятте такъдим этмек къарарына кельген эдик. Фото мухбиринъизни чагъырып бу акъта айттыкъ, анълаттыкъ. Лякин, нетидже чыкъ-мады. Я сиз райкомнынъ бойле эйи ниетлерине къаршысынъызмы? Эгер къар-шы олсанъыз, айтынъыз, динълеймиз...

— Меним бу ишлерге бир тюрлю къаршылыгъым ёкъ, — дедим энди би-раз чалыкълыкънен. — Лякин, сиз де, Назым Аскъарович, бизим ишимизни те-кяран анъламакъ борджлусынъыз. Редакциянынъ фото мухбири озь ишини быракъып, кунъ бою колхоз-колхоздан, совхоз-совхоздан насыл кезер де, су-рет чыкъарып. Биринджиде, редакцияда бойле ишлерге козьде тутулгъан не фото кягъыты ве не де саире бар. Экинджиде, о илерилернинъ ресимлерини газета саифелеринде дердж этмек эйи олмазмы? Сизинъ ниетинъизни омюрге кечирмек ичюн исе, районда турмуш хызмети идаресининъ фотоафлары бар. Бу иш оларнынъ планларына да файда кетирип.

— Эр вакъит бойле ола иште, — деди Назлымов. — Сизге иш айтылгъан заман, акъыл огретмеге башлайсынъыз.

Назым Аскъарович бойле деркен, амма, айткъанларым оны тюшонмеге меджбур эткени корюлип тура эди. Эр алда, йымшагъан киби олса да, сездир-мейджек олып шуны къошты:

— Айды, яхшы. Мукафаткъа обком бизге бир ер берген. Къачырмайыкъ. Давалашманынъ кереги ёкъ. Берабер тюшонип, мунасиб бир хадимнинъ ве-сикъаларыны бугунъ толдуруп, обкомгъа ёлламакъ керекмиз.

Бойле къараргъа келерек, секретарьнынъ узурындан чыкътыкъ.

* * *

Къурбановнынъ Шакировгъа къаршы алып баргъан арекетлери, уруныш-лары бoshкъа кеткен сонъ, о, янъы ёллар араштырып башлады ве шу ёлны тап-къан киби олды: онъа район газетасы «Кой акъикъаты» ярдым этеджек. Пек ишанмаса да, кене Джума Рихсиевни чалыштырып башлады.

Газетанынъ эр бир номерини дикъкъатлы окъуйджакъсынъ, — деп огюгледди Къурбанов директоргъа. — Бакъ, янъылма. Бутюн янълышларнынъ астыны къалемнен сызып, газетаны манъа кетирип береджексинъ. Джумле янълышымы, ариф къачагъымы, эп бир... Не къадар чокъ олса, бизим файда-мызгъа...

Редакциянынъ ички сырларыны Саламат эмджесине етиштирип башлады. Мукафатлав меселесинде чыкъкъан дубарадан сонъ онынъ ишке, бу джумле-ден манъа да мунасебети бутюнлей деньишти. Куньлернинъ биринде, атта, ариза язып, узурума кирди. «Бойле муиттеки коллективде чалышмакънынъ

чареси олмагъанындан, мени вазифемден азат этменъизни риджа этем», — деп язгъан.

— Сиз коллективимизде насыл фена муит коресинъиз? — дедим Саламаткъа. О, индемеди. Эбет, индемеге эсас ёкъ. Бу арекетлернинъ эписине четтен, «дирижёрлыкъ япыла», огретиджилери бар. Асылында, бараджакъ башкъа бир ери де ёкъ амма, инсаннынъ зытына токъуна, ачувыны чыкъара. Эгер шимди къаттыджа бир шей десенъ, ханеден агълап чыкъар ве «манъа ойле деди, бойле деди», — деп бир такъым ошеклер тизип, яйгъара къопарыр.

Табиий ки, аризасына имза чекмедим. Эйи сёзлернен кери дёндирдим. Лякин, райкомгъа ошек етиштирювлер токътамады. Обзор, топлашувларымызда, шубесиз, газетада дердж олунгъан материаллар хусусында джиддий фикирлер айтыла, муэллифлери сыкъыштырыла. Бу лакъырдыларнынъ эписи, устюне бираз даа къошулып-чатылып, Къурбановнынъ элинде топлангъаныны акъылыма биле кетирмей эдим.

Бу делиллерни топлагъан Къурбанов, Шакировны нишангъа алып, атеш ача. Бутюн топлагъан материалларыны балабан конверт ичине къоя ве онынъ янына Джума Рихсиевнинъ адындан обкомгъа Булат Экремовичнинъ район газетасынынъ фаалиетине реберлигининъ зайыфлыгъы, редакторынынъ джаиллиги, бунынъ акъибетинде газетанынъ халкъ арасында итибары ёкълугъы, тенкъидий материалларнынъ эсассыз экенлери, оларгъа сатхий джеваплар алынайткъаны ве даа бильмем нелер акъкъында язылгъан шикъетни къойып, «буны почта вастасынен ёлласам, вакъыт кечер», — деп тюшуне Къурбанов ве машинасынынъ айдавджысынен обкомнынъ махсус, мектюплер къабул эткен пенджересине теслим этип кельмесини сёйлей. «Ана, энди корерсинъиз, — дей Къурбанов севинип озю-озюне. — Комиссия кельген сонъ, озюнъизни насыл тутар экенсинъиз, бакъармыз...»

Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ, Булат Экремовичнинъ озю редакциягъа телефон этти. Эвельде бойле адети олмагъанындан, муим бир меселе бойле япмасына меджбур эткендир дие тюшюндим. Ойле де олып чыкъты.

— Хайрединов аркъадаш, — деди о, ресмий суретте, анълашылды ки, узурунда ябанджы адам бар. — Мерабанъыз! Аджеле райкомгъа буюрынъыз.

— Яхшы, Булат Экремович, — дедим, деръал азбаргъа чыкътым. Емешиллик, чечекли чевреге, кокке бакътым. Мор сема тер-темиз. Кунеш къыздырып башлагъан. Шоферге, райкомгъа таба деп ишмар эттим. О, моторны кочюрди.

Булат Экремовичнинъ алдында орта бойлу, сия сачлы, устюндеки мавы тюсте костюми озюне ярашып тургъан, козълери ири, къара, манъа таныш йигит отура эди. Газетагъа редактор тайин этилюв ве обкомда субетлерден кечкен девиримде онынънен иш туткъан эдим. Обкомнынъ матбуат, радиотелевидение боюнджа сектор мудире о. Торс дегиль, кескиндже адетли. Гевезе адамны севмей.

Мен оларнен самимиетликнен селямлаштым, обкомнынъ сектор мудире къаршысындан ер алдым. Ал-хатир сорашилгъан сонъ, бираз, иш хусусында лакъырды олды. Булат Экремовичнинъ телефонда ресмий ве джиддий сёйленгени ве матбуаткъа алякъадар адамнынъ бу ерде булунувы мени терен тюшюнджеге далдырмакъта эди. «Эбет, шубесиз, газетамыз акъкъында бир де-бир фена лакъырды оладжакъкъа ошай» белледим.

Шубелерге толукъ бакъышларымны сезген Булат Экремович мени тынчландырмакъ истеп, сёз башлады:

— Бакирджан, сизден гизлемеге шей ёкъ, койдешинъиз обкомгъа устюмизден ариза-шикъет язгъан.

Мен текрар абдырадым. «О да насыл койдеш? Бу ерда меним койдешлерим чокъ... Ангиси?...» Булат Экремович фикиримни окъугъан киби: «НБ!»

— Эбет, тааджипленменъиз, койдешинъиз. «Ашкъа къатылгъан зеэр» фельетонынынъ къараманы, Тикенли Чайырлы, орта мектепнинъ директоры Джума Рихсиев.

Башымдан бир къопкъа къайнакъ сув тёкюльген киби олды. Инанмадым. «Олмайджакъ шей. Бу — онынъ агъызынынъ къашыгъы дегиль», — деп тюшюндим.

— Ойле, Бакир Хайрединович, ойле, — деп тасдикълады обкомнынъ сек-

тор мудири. — Мектюп ве материаллар обкомнынъ биринджи секретары адына тышти. О, киши меселени темелинден огренип, бюро музакересине кьоймакъ теклифинде булунды. Эркяны он беш адамдан ибарет комиссия тизильди. Олар районгъа ярын келип, редакцияда ве райкомда чалышып башлайджакълар.

— Анъладынынъызмы? — деди Булат Экремович манъа бакъып.

— Эбет, — деп джевап бердим мен басыкъ сеснен.

* * *

...Комиссия азалары районда аз дегиль, чокъ дегиль — эки афта тешке-рювде чалыштылар. Редакцияда ишнинъ кетишатынен, область, район газеталарынынъ теджрибелери журналистлери огъраштылар. Эбет, ишимизде ич бир тюрюлю эксиклик тапылмады демек олмаз. Лякин, эр алда, первасыз юрьген адамлардан дегиль эдик. Мектюплер болюгинде эки мектюпнинъ такъдири кечиктирилип аль олунгъаны къайд этильди. Гонорар меселеси, эх-е, онынъ алтмыш фаизы чет муэллифлерге, къырккы озюмизнинъкилерге язылмакъ кереклигини пек билемиз!

Райкомда да бир пытракълы иш чыкъкъан: Мамаджан Ниязов газетанынъ фаалиети узеринден къабул олунгъан къарарларны озюнде косътерип оламадан, умумий болюкке чапкъан. Умумен, оны газета иши боюнджа айры папка тутмагъансынъыз, газетада чалышкъан кадрлар хусусында сизде тасавур ёкъ деп тазирагенлер.

Не ичюн бильмем, комиссия азалары редакциянынъ ишлеринен танышайткъанда идареде апансыздан бир къач кере Джума Рихсиев козюме корюнди. Лякин, онынънен сёйлешмек, не ичюн кельгенини, нени бильмек истегенини анъламакъ имкяниети олмады. «Язгъанларыны тешкерелерми-ёкъмы, бильмек истейдир бельки», — дие тышюндим, о вакъыт. Амма, Рихсиевнинъ ниети бутюнлей башкъа экен. О, тешкериджилернинъ лакъырдыларыны динълей, шикъетте язылгъан фикирлернинъ, газета хусусында язылгъанларнынъ тешке-рювде не дереджеде тасдикълангъаны я да тасдикъланмагъаныны анълагъанынен догъру Къурбановнынъ узурына чапа экен.

«Исмаат ака, — дей эмиш о, чырайы агъаргъан алда. — Сиз бу ишинъизнен меним башымны белягъа кълдыраджакъсынъыз. Анда, редакцияда мен ко-рем, язылгъанларнынъ чокъусы ялан ве ифтира олып чыкъаята...»

«Сус, — дей экен Къурбанов да козьлерини акъыйтып, — демек газеталарны козьден кечиргенде топлагъан делиллеринъ чултутаджакъ киби дегиль экен де... Мен сени башы чакъа беллей эдим. Сен исе... Тез джююл мындан. Бакъ, кене чагъырып сораштырсалар, мени ортагъа кьошма, акс алда ишинъ бар...», — дермиш.

Джума Рихсиев чыкъып кете амма, себатлыкъмы, кьоркълукълыкъмы, шимди озю де айырды этип оламай, догъру обкомгъа бара. Биринджи секретарынынъ узурына кире. Бутюн олгъан адиселерни айта. Озь адындан обкомгъа кельген шикъетнинъ Исмаат Къурбановичнинъ огретювинен, зыкъларлавынен язгъаныны сёйлей, андаки фикирлернинъ бир чокъларынен озю де разы олмагъаныны бильдире.

— Бельки сиз язгъанынынъыз дююлгъан олса, сёзюнъизден къайтмагъа райком меджбур этеяткъандыр, — дей обком секретары.

— Ёкъ, ёкъ, секретарь аркъадаш, — дей Рихсиев сагъ элини кокюсине кьойып. — Коммунист виджданым буларгъа ёл бермеди.

— Яхшы, — дей обком секретары Рихсиевнен сагълукълашып. О, Къурбанов хусусында тышюнип башлай: «Бу адамгъа не олды? Текмиль денъишти. Заманнынъ рухуны анъламагъа, заманнен бирге адымламагъа ич де истемей. Истемей, эм саф реберлер устюне ифтиралар атып, озюни пак косътермек чарелерини араштыра. Янълышасынынъыз, Исмаат Къурбанович, янълыша...» Обком секретары ичерики телефоннен матбуат секторынынъ мудирина «Кой акъикъаты» газетасына район партия комитетининъ реберлиги акъкындаки меселени бюрогъа кьоюв кунъ тертиби лягъу этиле деп бильдирди.

Меселе обкомнынъ бюросында не ичюн музакере олунмагъаны бизлерге белли олмай кълды. Лякин, Булат Экремович обком секретары азырлагъан весикъа эсасында редакция коллективини, райкомнынъ пропаганда ве агитация

болюгини ойле сыпыштырды, корьмелисинь... Назлымовнен Ниязовгъа къамчы зияде тюшти.

— Сизлер чешит тюрлю ботенлер, ифтира ве ошеклер топравны быракъынъыз! — деди Булат Экремович, эр кеснинь козю огюнде; — Райком хадими — тербиеджи демек. Тербиевий ишлернен огърашынъыз. Бу саада газета сизинь биринджи ярдымджынъыз олгъаныны унутманъыз!

Бойледже, райкомнен редакция арасындаки мунасебетте гъайрыдан тазе ель эсип башлады. Бу, эпимизге рух берди.

15

Гедженинъ дер маалинедже Шакировнынъ козюне юкьу кирмеди. Сагъ тарафындан солуна, кене сагъына чевирильди. Торшернинъ чырагъыны якъып, Валентин Распутиннинъ «Янгъын» повестини окъуп башлады. «Худжур олалар бу языджылар, — деп тюшюнди Булат Экремович, китаптаки вакъиаларны аятнен тенъештирип... — санки оларны озь козьлеринен корьгенлер. Ойле ишанчлы язалар ки, бедий эсер олгъаныны биле унутасынъ. Эбет, муэллифининъ усталыгъы, къувети бунда олса керек. Сен бунъа бакъ, орталыкъ яна, байлыкъ, халкъ вариети гъайып ола, лякин, ойле унсурлар барлар ки, тамам бойле вакъытта, джемаат башына фелякет тюшкенде, ондан озюне файда чыкъармакъ ёлундан файдаланалар. «Эчки джан дердинде, къасап май...»

Бу тюшюнджелер Булат Экремовичнинъ юкъусыны даа къачырдылар. Ярынки бюрода бакъыладжакъ меселелер муимлигинден отьрю, Къурбановнынъ анда озюни насыл алып бараджакъы онъа бельгисиз эди: «Тааджипли ал, Исмаат Къурбанович дюнь Вели Керимовичнинъ узурна кеч маальде олса биле кирген, эски тарихтан бир такъым фелян-тюгенлерини хатырлап, риджада булунгъан. Утанмагъан. Лякин о, адам не себептен манъа кельмей, бир шей демей. Демек, мени анъламакъ истемей. Душман сая. Языкъ, Исмаат Къурбанович, яныласынъыз. Мен сизге ялынъыз эйилик азырлайым. Эбет, белки талапчанлыгъым, лаф этювим эвельки секретарьларнынъкине бенъземейдир. Не япджакъсынъ. Япма арекетлернен чалышмагъа алышмагъаным. Инсанларгъа корьгенимни, бильгенимни догърусынен, бургъучламадан айтам иште...»

О, меджбурен козьлерини юмды. Лякин, танъ агъарып башлагъан эди.

* * *

...Райкомнынъ бюросы тайин этильгени вакъытта башланды. Шакировнынъ одасына эвеля партия тешкиятларынынъ секретарьлары, зираатчылыкълар ве ишханелернинъ реберлери арды-сыра келип кирдилер. Оларнынъ арасында ялынъыз Къурбанов ёкъ эди. Шакиров топлангъанларгъа козь ташлап алгъан сонъ, шу колхоз партия комитетининъ секретарындан сорамакъ истеди амма, мерамындан не ичюндир деръал вазгечти. «Райком ичюн эр кес бир, — деп тюшюнди Шакиров. — Ве ойле де олмасы шарт. Давет этильген сонъ, кельмек керек. Я бугунъ де аселет меним зытыма басмакъ истейми экен?»

Шакиров бойле тюшюнгенде къып-къырмызы юзюндеки терини сюрте-сюрте Къурбанов ичериге кирди. Ич кимсенен селямлашмадан:

— Багъышланъыз!.. — деп къапы янындаки искемлеге отурды.

Ханенинъ ичи чым-чырт эди. Сукюнетни Булат Экремович бозды. О, отургъан еринден, бюро азалары кунъ тертибинен таныш олсалар да, давет этильгенлер ичюн, оны кене бир кере окъуды. Биринджи меселе — чешит ишханелерде вазифелерге янъы тайин этильген ребер кадрларны тасдикълав. Олар учъ киши: Абай адына къоюнасравджылыкъ совхозы партия комитетининъ секретары, Зоя Космодемьянская адына мектепнинъ директоры ве район турмуш хызмети комбинатынынъ директоры. Экинджи меселе — илькингипартия тешкиятларында партия сафына къабул олунгъанлар акъкъындаки къарарларны тасдикълав. Бу меселе эр заман пек меракълы музакере олуна. Партиягъа киреткэнларгъа бекленильмеген чешит суаллер бериле, Устав ве Программандан сорала. Мен бойле вакъытта газетамизгъа чокътан-чокъ мевзулар тапам. «Жонкунъа» колхозында ве Айдынгольдеки бахытсыз адиселер хусусындаки меселе учюнджи оларакъ музакере этиледжек.

Партиягъа киргенлернинъ экиси механизатор, бири оджа, бириси сют сагъиджы, бешинджиси редакциямызнынъ истидатлы хадими, айны вакъытта шиирлеринен де окъуйджыларгъа белли Зия Ташкын эди. Истисал адамларынынъ дёртюни де бюро азалары бегендилер. Партия сафына кирювлери мунасебетинен оларны самимий хайырладылар. Деерли суаль бермедилер. Невбет Зия Ташкынгъа кельди. О, ичери киргенинен, селямлашты. Редакция партия тешкилятынынъ секретары онынъ аризасы топлашувда бакъылгъаныны айтып, къабул олунгъан къарарны тасдиқлавны бюродан риджа этти ве элиндеки весикъалар топламыны Шакировгъа берди.

— Зия Ташкын... — деди Булат Экремович онынъ анкетасыны козьден кечирип. — Эдебий хадим... Тевсие эткенлер... — Сонъ бюро азаларындан сорады:

— Зия Ташкынгъа насыл суаллеринъиз бар?

Бюро азалары Зияны эйи бильгенлерини, партия сафына кирмеге ляйыкъ йигит олгъаныны, окъунакълы шиирлер, макъалелер язаяткъаныны къайд эттилер. Шакиров къанаатленмеди гъалиба, озю суаль берди:

— Газетаны янълышсыз чыкъармакъларнынъ ве окъуйджыларгъа озь вакъытында таркъатувнынъ чареси ёкъмы?

Зия шаирнинъ янакълары алланды, авучларыны бири-бирине окъалап, бир шейлер демек истеди амма, айтып оламады. Булат Экремович, шаир онынъ себебини билювини, лякин, чекинчерек, айтып оламагъаныны анылады ве башкъа суаль берди:

— «Къызыл Танъ» колхозына барып турасынъизмы?

— Озом о ерде яшайым, — деди Зия Ташкын гъурурнен.

— Демесе. Мен терджимеиалынъны окъугъанда дикъкъат этмегеним, афу. Айса, дженк ветераны Ахмаджан Саддыкъовны танийдырсынъ эбет?

— Пек яхшы танийым. Койде бир маалледенмиз.

— Шу адамнен мытлакъа корюш, — деди Булат Экремович. — Дженкте бир аягъыны гъайып эткен. Протезнен юре. Яшларнен берабер эр бир ишке къатыла. Четте отурмай. Чернобыльде къазагъа огърагъанларгъа озюнинъ учьбинъ кумюш парасыны ёллады. Бойле адамлар акъкъында язмакъ керек, къардашым.

— Редакторымыз сёйледи. Язаджагъым, — деди Зия Ташкын.

Онынъ партия сафына кирюви мени де джоштурды. Берген джеваплары ичюн ичимден аферин! — дедим.

Учюнджи меселенинъ музакересине кечювден эвель Шакиров артта отургъанларны огге давет этти. Къурбанов бу сёзлер онъа аит дегиль киби, еринден къыбырдамады. Секретарь теклифини бир даа текрарлагъан сонъ, о, экинджи сыранынъ ортасына кечип отурды.

— Энди учюнджи меселенинъ музакересине кечемиз, — деди Шакиров. — Сёз Адаманов аркъадашкъа.

— Урьметли бюро азалары, аркъадашлар, — деди Вели Керимович еринден турып. — Эки ходжалыкъта олып кечкен бахтсыз адиселер этрафында энди баягъы вакъыттан берли сёз юрютильгенинден себеп, мен къыскадан гйтмакъ истейим. Эпинъизге белли ки, «Коммуна»да колхозджы аилесининъ екяне эвляды хавузгъа богъулып ольди, Айдынгольде исе, колхоз реиси къуршунланды. Табиий,бу меселелер район партия комитети, онынъ бюросы ичюн фаркъсыз дегильдир. Бюро бу меселени музакере этип, догъру иш япа деп саям. Бундан да гъайры, бюромызгъа райондаки джеми ходжалыкъларнынъ реберлери, партия тешкиятларынынъ секретарълары, аит муэссиселернинъ реберлери давет олунгъанларыны да ляйыкълы танийым. Чюнки, бойле бекленильмеген адиселер дигер ходжалыкъларда да ола билир. Онынъ огюни алмакъ, бойле огъурсыз алларнынъ текрарланмаювы ичюн курешмек керекмиз. Дейджегим, бугуньки музакере бутюн мында отургъан аркъадашларгъа фена ал мисали олмакъ керек. Бизлер эпимиз, олып кечкен шу вакъиалардан джиддий хуляса чыкъармасакъ козьге чарпкъан эксикликлеримизни озь вакъытында гъайып этмесек, халкъ бизим туткъан ишимизнен разы олмаз, бизге инанмаз. Вакъиа не себептен олгъан? Шимди айтмасы биле айып, аркъадашлар. Эмалджылыкъ, дикъкъатсызлыкъ, месулиетсизлик... Бундан башкъа шей дегиль. Бойле сув толу хавузлар деерлик эр бир бригаданынъ тарла чайлясы янында бар. Лякин,

шу бала богъулмагъандже оларнынъ чевресини къораламакъ кимсенинъ акъылына кельмеди. Буны реис Исмаат Къурбанович, партком секретары Хайдар Алимов бильмей эдилерми? Олар яш бала дегиллер де! Бу олюмде реис де, партком да къабаатлылар. Колхозда эмак ве техника телюкесизлигине джиддий эмиет берильмеген. Бала багъчаларынынъ хадимлери бу акъта тенбиеленмегенлер, аит косътеришлерни алмагъанлар. Шу мунасебетнен итибарлы комиссия тизип, башкъа ходжалыкълардаки вазиятнен де танышып чыкъмакъ догъру олур беллейим. Джеза меселесине кельсек, реиснен партком секретарынынъ шахсий карточкаларына язмакъ шартынен къатты тазир берильмесини теклиф этем. Эр алда адам ольди...

Вели Керимовичнинъ теклифини эшиткен Къурбанов бир кереден абдырады, чырайы денъишти. Джебине далып, къадыны берген валидолдан бир апчыкъны тилининъ астына къойды. Онынъ бу аркетини корьген Шакиров, инсан оларакъ, аджынды.

Адаманов Айдынгольдеки вакъианынъ олып кечювине кишилер арасында анылатув, тешкилятий-тербиевий, умумен кутълевий ишлер куннинъ талаплары дереджесинде алынып барылмаювыны себеп этип косътерди, мисаллер, деллилернен сёзлерини бирлей-бирлей исбатлады.

Сонъра район прокуроруна сёз берильди.

— Вели Керимович, тешкерюв комиссиясынынъ реиси оларакъ, эр шейни айтты, — деди о. — Къошмагъа сёз къалмады десем де олур. Районымызда бойле фаджиалы адиселерден керекли хулясалар чыкъарылмасы шарт. Эбет, бу ерде догъру айтылды, биз сонъки йылларда шахсий шурет, макътанувлар артындан кетип, план, меджбуриет дие, инсанларнынъ къайдыны чекювни, оларнен берабер олувны унутмакътамыз. Бунынъ киби адиселер эвельде олмадымы? Олды. Лякин, реберлер, райкомдан башлап та колхоз, совхозларнынъ месуль хадимлерине баргъанджа бу ишке козь юмдылар. Бири-биримизнинъ джанымызны агъыртмакъ истемедик. Акъылынынъызда олса, Исмаат Къурбанович, бундан къач йыл эвельси, бир тракторджынъыз, янъылмасам, илери колхозджи Муневвернинъ бабасы эди гъалиба, тракторынынъ астында къалып джан берди. Лякин, бу иш боюнджа ич кимсе — не ходжалыкъ реберлери, не де аит мутехассислар месулиетке чекильмедилер. Бу — инсафсызлыкъ-видждансызлыкъ олгъанындан да гъайры, къанунларымызгъа да зыттыр. Эбет, бригадаларынъызда олгъан хавузларнынъ этрафлары озь вакъытында къораланып алынган олса, бу фаджиа чыкъмаз эди! Догъру, — деди прокурор сёзюнинъ сонъунда, — къанун ёлунен сизни къабаатлавнынъ чареси ёкъ, лякин, олюмнен тюкенген фаджиа акъибетине енгиль мунасебет бильдирмек олмаз. Мен Вели Керимовичнинъ теклифине къолтутам.

Бюрода бу меселенинъ музакереси баягъы созулды. Бюро азаларынынъ деерлик эписи озь фикирлерини, теклифлерини бильдирдилер.

Шакиров Къурбановгъа бакъты. О, башыны эгип отура эди.

— Исмаат Къурбанович! Сиз сёз айтаджакъсынъызмы? — деп сорады ондан. Къурбанов башыны котерди. Бир тыныш тюшюнджеге далды. Сонъра, кевдесини зорнен котерип, еринден турды.

— Мен... умумен... бизлер бойле алны асыл беклемеген эдик, — деди о, къалтыравукъ сеснен. — Баланынъ олюмини ким истеген беллейсинъиз. Ишкурар къоранта, аджайип яшлар. Тойларыны колхоз клубында земаневий кечирген эдик. Озюм той агъасы эдим. Шимди Тургъунбайнен Маликаханнынъ козьлерине бакъмагъа юзюм ёкъ. Юрегим сызлай. Озь-озюме дарылам. Матовлик япмадан, чайлялар огюндеки хавузларнынъ чеврелерини вакъытында къораламагъа эмир берген исем, бойле фаджиалы ал олмаз эди. Бу ерде прокурор аркъадаш «Къурбанов олып кечкен адисенинъ маиетини аныламай», — деди. — Ёкъ, анылайым. Лякин, озюнъизге малюм ки, памукъ тымарынынъ энъ къызгъын девиринде, ич биримизни ракъамлардан башкъа шей меракъландырмай...

Къурбанов бойле деп Шакировгъа бакъып алды ве сёзюм битти деген маада ерине отурды. Булат Экремович Къурбановнынъ бу бакъышындан ве сёзюнден баланынъ олюмине насыл аджынгъаныны анылады. Лякин, шу вакъианынъ там манасыны кереги киби аныламагъан эди. Эгер бу ишлернинъ маиетини анылагъан олса, озь яшына, итибарына акс ишлер япмаз, ифтирадждылыкъ ёлуна миймез, реберлернинъ устьлерине ботенлер ягъдырмаз эди. Шимдилик

бюро азалары Къурбановнынъ бу «янъы джеэтрини» яхшы бильмейлер. Буннынъ ичюн де Къурбанов меселенинъ къыскадан кесильмесини беклемекте. О, эр анги джезагъа разы. Тек башкъа арекетлерининъ устю ачылмасын...

— Мен районда ильки иш башлагъан кунюм Маликаханнен райкомда корюшкен эдим, — дие еринден турды Шакиров. — О вакъытта эвлят яныгъы оны бир тамам якъкъан эди. Дюнъ колхозда булунгъанымда Тургъунбайнен корюштим. Маликахан къыз тапкъан. Бу хабер мени гъает къувандырды. Лякин, бабанынъ чересинде ич бир денъишюв дуймадым. Юрегим сызлады. «Эвлят хайырлы олсун!» — дедим Тургъунбайгъа. Башыны саллап, сускъун тарызда джевап берди. Сонъра, «ах» чекти, «Айвазбек аджайип йигит оладжакъ эди де», — деди. Ана-бабанынъ къальбинде аля даа элем, яныкъ... Лякин, Исмаг Къурбанович, олардан афу сорав, гонъюллерини алув ерине, арагъа адам къойып, онъа: «Шикъетлеримден възгечтим, меним давам ёкъ», — дие къып бер демеге биле утанмады. Милиция, прокуратура хадимлери къабаатлыларны бельгилев макъсадында алып баргъан сорав ишлерине терс арекетлернен кедер этмеге тырышты...

Къурбанов буларны ич беклемеген эди. Шимди Шакировнынъ агъызындан бу сёзлерни эшитип, Адамановнынъ теклифи еринде къаладжагъына шубеленди. «Бу делиллерни къайдан тапкъан экен имансыз, — деп тюшюнди Къурбанов. «Энди онынъ да «адамлары» пейда олгъанлар гъалиба...» — деп тасаланды.

— «Коммуна» колхозында ве Айдынгольде олгъан фаджиалы вакъжалар, — деди Шакиров музакереге екюн чекерек, дигер ходжалыкъларда да, оларнынъ озълеринде де илериде ич олмасын. Меселенинъ джиддийлиги шу дереджеде ки, Къурбанов ве Хайдар Алимов аркъадашларны, яны Устав талаплары муджиби, партия сафындан чыкъармагъа делиллеримиз етерлик. Бу

Рессам Инесса Джетере.

ерде тешкерюв комиссиясынынъ ребери Адаманов ве сёзге чыкъкъан дигер аркъадашлар оларнынъ эсап карточкаларына язып къоюв шартынен къатты тазир берювни теклиф эттилер. Бойледже, мен де бу теклифке къошулам. Ким бу теклиф тарафдары исе, эль котерсин.

Бюро азалары бир къалмай эль котердилер.

Къурбановнынъ ичинде бирден ачув чалкъанды: «Бакъ сен онъа Къатты тазирни азсына! Партиядан къуваджакъ ола. Мен санъа даа косътерирым. Ортагъа адам къойгъан экеним... Къоймам... Озюм язарым, озюм!»

Бюро биткенинен, Къурбанов ич кимсени, атта, партком секретарыны биле беклемеден, догъру эвине къайтты. Чырайы кене кечкен сеферки киби бем-безд, козьлери акъыйгъан эди. Къадыны кене раатсызланып, валидол къыдырып башлады.

— Валидол-палидолынъны ташла, къадын, — деди о, ачувнен костюмини чыкъарып бир якъкъа, шляпасыны ятакъ ханесине фырлатаракъ. — Манъа кягъытнен къалем кетир. Сенинъ Шакировынъа бир акъыл къояйым.

Къурбанов бойле дегенде дудакълары турмадан къалтырай, козьлери этрафкъа шашкъын-шашкъын бакъмакъта эдилер. Сачмалагъан къадыны пусласыны текмилъ джойды. Не япаджагъыны бильмей, кягъыт тапамай эди...

— Не япасынъ шу? — деп багъырды стол башына кечип отургъан Къурбанов. — Кетирсе тездже!..

— Шимди, шимди, — деп къадыны онынъ огюне бир десте безз кягъыт кетирип къойды.

— Сен де отур, — деп эмир этти Къурбанов. — Нелер язаджагъыма бакъ. Мен оларгъа косътерирым...

Къурбанов эллери къалтырай-къалтырай шу сёзлерни язды: «Меркезий Комитетке». Сонъра бир тыныш токъталды. Шакиров акъкъында топлангъан бутюн ошек ве ифтираларны хатырлай башлады. Оларнынъ ангиси шимди муим олгъаныны сечмеге арекет этти... Элиндеки къалем бош-бошуна къыбырдамакъта эди. Къадынынъ дикъкъатыны исе, Къурбановнынъ юзюндеки денъишюв джелъп этти.

— Сизге не олды, эв?.. — деди ашыкъып еринден къалкъкъан къадыны.

— Юре-е-к, — деди Къурбанов кокюсининъ сол тарафыны тутып, зайыф сеснен.

— Вай, Исмаат ака, не айтасынъыз, мени къоркъузманъыз, — деди къадыны оны ятакъ ханесиндеки агъач кроваткъа яткъызаракъ. — Мен шимди «Аджелле ярдым»гъа телефон этерим...

«Аджелле ярдым» келип еткендже Къурбановнынъ юреги энди урувдан токътагъан эди...

16

Исмаат Къурбановнынъ матем мерасимине пек чокъ адам топланды. Бизлер — районнынъ активлери кучюк-кучюк къырмызы къадифе ястычыкълар устюнде Къурбановнынъ Къараманлыкъ Йылдызларыны, орденлери ве медаллерины котерип, мавы боялы араба къапы янындан яваш-яваш адымлап, мевтанынъ огюндеки гульчемберлерден сонъ юрьдик. Къарт, район меркезиндеки мезарлыккъа комюльди. О ерде матем митинги олды. Шакиров нуткъ айтты. Манъа зияде тесир этти гъалиба, козьлерим торланды.

Мезарлыкътан къайткъанда эр кеске бу сонъки ёлуны тюшюнмеси лязим. Эр ким озь омюримде Ватан ве халкъ ичюн насыл эйиликлер, хызметлер яптым, достлуккъа, адамларгъа, севгиге насыл садыкълыкъта булундым дие тюшюнмек, намус, видждан лаклигини анъмакъ керек эльбетте.

Къурбановнынъ къапысы огюнде дженазе чыкъарылувыны беклегенде, сонъра онынъ мевтасыны керидёнюльмез ёлуна алып кеткенде ве топракъ лятине бергенде — бу кедерли саатлерде меним де хатырымдан нидже вакъиалар, тюрлю адамлар келип кечтилер. Бутюн яшап кечирген девиримни анъдым...

Исмаат Къурбанов киби «агъалар» аятымызнынъ тюрлю сааларында да барлар. Бутюн буларны хатырлавым нетиджесинде иште, бу хатралар повести догъды. Шу бир кунъ манъа йылларны хатырлатты.

Орманлар шувулдай

Поэма

Эр вакыт баарь кельгенде, Наврез
кѣанат яйгѣанда кѣартбаам, уркуста-
лы Таир оджаны хатырлайым, юрегим-
де янып тургѣан атеш даа зияде
алевлене...

1.

Баарь, баарь, сен келесинь, кетесинь,
Ашкъ чырагъы иле кѣальбни якъасынь.
Кѣара кѣышнынъ ёлуна сед чекесинь,
Чѣль, кѣырларгѣа ляле, ильван такъасынь.
Бутюн аят сыры сенинь кѣолунъда...
Кѣартбаамны корьмединьми ёлунъда?..

Уркустада, Багъада ве Байдарда
Дерс бергенди рус тилинден кѣартбаам.
Кѣызылчыкълар Байдарава ёлунда
Селямларды кѣартбаамны эр саба.
Адалетни япып аят пусласы,
Даим айтыр эди кельсе сырасы:

«Балаларым, Ленин иле юрюнъиз,
Эр сѣзюни сизлер кѣанун этинъиз.
Кери дегиль, тек илери кетинъиз,
Ильич айткѣан мензиллерге этинъиз.
Мурадына иралмады бабалар,
Ниетинъиз аян олсун балалар...»

2.

Баарь, баарь, сенинь беяз мевсимдешинь!
Шаат эди Уркуста якъалангѣанда.
«Халкълар вожди» Кунцевода тавлангѣанда
Урал бетте кѣан агъларды тикенли тель,
Чамдан чамгѣа урулырды о кѣара ель,
Бериялар геджелери авгѣа чыккъѣанда.

Генералмы, сувджумы, «вождьгѣа» не демек?!
Корьмей эди оларны чибин ерине.
Ленинине атылды джарис пезевенк,
Кѣанлы элин узатты гѣаелерине,
Геджелери укюм сюрди о сувукъ дженк,
Биньлернен джан огърады шу «баба» шерине.

Кѣартбаам Таир Умеровны ве Уркуста коюнунъ бир
кѣач сакинини 1938 сенеси февраль 2 геджеси ботен кѣа-
баатлап, якъалагѣан эдилер, оларнынъ талийи аля бу кунъ
белли дегиль...

Баарь, Ильич мектюбини кьанатында
Отуз дёрт йыл ташыдынъ сен пек айбетлеп.
Алий минбер титреди о окъулганда,
Ана-топракъ сюсленди кыштан чыкъкъанда.
Инкылябий сафтаки бош ерни эслеп,
Мемлекетим кьатып кьалды тилини тишлеп.

...Баарь, баарь, кьартбабам да эр сефер шай
Умют иле беклегендир кьара таньда?
Пек тельмирип тикип санъа козьлерини,
Пердильазиз ильки адымын аткъанда
«Кери дёнмез ёллардан кьайталмам энди...»
Дие бельки айткъандыр о дердини санъа?

«Урал бетте пек чокъ эди о заманда
Кьара ерге дёндюрийлген шан, виджданлар.
Лякин атар, ятар эди кьарт орманда
Балталардан абдырагъан мунълы танълар.
Геджелери миявкъушлар тавланганда
«Мектюплерге» чеврильгенди джесюр чамлар...»

3.

Рузгяр, рузгяр, сенден сербест
Несне ёкътыр алемде.
Йырлай-йырлай сен эскенде
Тозгъа дёне элем де.

Дагъ, орманнынъ сачларыны
Тарай-тарай кезгенде,
Кьартбабамны корьмединъми
Кенди ёлунъ, изинъде?

Не ичюн сен индемейсинъ?
Кетирдинъми бир хабер?
Джаным, козюм, айт, рузгярым,
Не бар? Не ёкъ? Айта бер.

Сен эдинъ де акъсызлыккъа
Кьаршы туфан кьопаргъан,
Мавы кокни, денъиз, дагъны
Адалетке чагъыргъан?

Бугунъ ёкътыр ич бир себеп
Сакъынмагъа, сусмагъа.
Кьайта баштан огренемиз
Сербест кьанат кьакъмагъа.

Хатырласа, бельки санъа
Расткельгендир орманда,
Бир обачыкъ, я кьабирчик
Кьою, мавы туманда.

Акъсызлыкълар батагъында
Кьартбабам нефесини,
Санъа кьошып етиштирди,
Ютып кьан-окесини?
Бельки, онъа отлар кефин,
Буллюр чыкълар козьяшы,
Олгъандыр бир яш нарат
Джанлы эйкель, баш ташы?

Айт, рузгярым, айт, манъа!..

...Рузгяр бирден шувулдады,
Рузгяр асабийленди,
Рузгяр бирден сакинледи,
Ве яваштан сёйленди:

«О дагъларда нидже джанлар
Кьара ерге кирдилер.
Акъ-адалет кунешини
Беклей нидже кьабирлер...»

4.

Кьурт-кьырмыскъа, от-оленден, адамлардан
Сораштырам тамырымнынъ талийини,
Чокътан сёнген, орюмчекли оджакъларда
Кьарыштырам дюньки куннинъ чал кулюни.

5.

...Кокни орьте кьара, мавы
Булут кьошусы.
Дерсинъ олар булут дегиль —
Инсан аяты,

Козьяшлардан кьурумагъан
Ана пошусы,
Топрагъымнынъ джоулмагъан
Элем, феряды.

«Булут, булут, Урал бетке
Бармадыңмы сен?
Орманларны, дағ-ташларны
Ювмадыңмы сен?»

Озь ёлунда қартбабамны
Корьмединьми сен?
Маньлай терин, козьяшыны
Сильмединьми сен?»

...Янагыма энди тамчы —
Булут селямы.
Аньлатмаға тырыштым мен
Онға алымны.
Буз кесильди эль-аягьым
Эштип келямны.
Диньледим мен авучыма
Алып джанымны.

«...О заманда пек чокь шейлер
Олып кечтилер.
Акьикьатны баш ашагьы
Ерге комдилер.
Сувалчандай, боджек, битдай
Кьанын ичтилер.
«Дирижёрнынъ» таячыгьын
Михраб эттилер.

Бу залымнынъ узун кьулакь
Чанакьялары
Япкьан иштен кьан агьлады
Урал дагьлары.
Шубе, фесат, кьоркьу, нефрет
Эмир кьулуна
Себеп олды атылмаға
Кенди юртуна.

«Шорбаджынынъ» бунарлангьан
Кьыргый козюне
Аналарнынъ кьарнындаки
Сабийчик биле
Америка шпионы
Олып корюне.
Аман ала оны «душман»
Деген джедвельге.

Адждераны беследи о,
Кенди кьойнунда.
Адждерачыкь исе яваш
Тавлана берди.
Буюк-кучюк кимселерни
Ютты ёлунда.
Сонь кучь топлап «шорбаджыға»
Озюн косьтерди.

Сен, кьартбабам, эрте таньда
Бу саф язынны язгьанда,
Чам агьачын сен ойгьанда
Не кетирдинь акьлынъа?

Сезген сайын адждеранынъ
Сасыкь нефесин
«Бу «даийни» мутхиш кьоркьу,
Ачув кьаплады.
Миллетлернинъ намусына
Зыпкьын токьунды,
Ферьяд толу эшелонлар
Ёлға атланды.

Кьоркьу, фесат системасы
Олды джезннем.
Онынъ кьатран кьазанында
Кьайнады алем.
Лякин бизим чин Акьикьат
Боюн эгмеди.
Аякьлары кьатланса да,
О тиз чёкмеди.

Баарь кельди, кьайта баштан
Ишлер кьайнады.
Ленинджилер яваш-яваш
Сафкьа кьайталар.
Амма нидже-ниджелери
Даа кьайтмады,
Кьайта баштан язылмады
Силинген адлар.

Мен — оларнынъ ерге синьмей
Кьалгьан козьяшым.
Мен — оларнынъ кокке учмай
Яткьан теляшым.
Мен — шаатым, мен — исбатым
Титис апске.
Мен — шаатым, ботен кеткен
Эр бир шейтке!..»

«Тамчы, тамчы! Кьартбабамны
Кьайдан тапайым?
Дюньки куннинъ кебенинде
Ине арайым?..
Нечюн? Нечюн? Кимсе маньа
Джевап бералмай?
Инсан тобан чёпю дегиль!
Инсан — джоюлмай!..

«...Акьсызлыкьтан джаны янгьан
Талгьын орманда
Купе-куньдюз йыкьылгьанды
Мувакькьат бир эв.

Балта иле шу эвчикнинъ
Бир агьачына:
«Уркусталы Таир оджа»,
Деп язгьан бирев...»

Тенинде кьан бенеклери
Олгьан ешилъ аданымы?
Юдже дагьлар этеклери,
Денъиздеки далгьанымы?

Сени беклеп, козьлери дёрт
Олгъан мевля къадыннымы?
Я да санъа этип тёмет,
Якъалаткъан адамнымы?

(Ах, тапсам да шу агъачны,
Баш уджунда агъласам да.
Сени бизден айыргъаннны
Мезарына от салсам да...)

Къалеминъни денъиштирген
Кескин балта ве пычакъны,
Дефтер олып етиштирген
Къарт Уралнынъ серт дагъыны.

Сен сёгмединъ (билем буны,
Ашап тургъан отъмегимдай),
Яздынъ кенди дестанынны
Озь башынъа, бильгенинъдай.

Чамнынъ къара шу козьашы
Мерекеплер олды санъа.
Кутюк исе къабир ташы
Олып кирди халкъ анъына.

Фуфайканънынъ енълеринен
Сюртип Урал манълайыны,
Мутхиш берчли эллеринънен
Сильдинъ дертнинъ алайыны.

Лякин, билем, бериялар
Сени манкъырт эталмады!
Тарих—денъиз! Чал далгъалар
Бу пислерни юталмады.

Къабиринде айланалар
Хынзырлыкънен иш корьгенлер.
Ольселер де тиш къайрайлар
Олардан тель терегенлер.

Коклер татлы юкълагъанда
Нелер, нелер япмай шейтан.
Гъарезлик ат ойнаткъанда
Таш кесиле, пыса видждан.

...Ташкъын озен киби акъты
Онынъ «улу» менменлиги.
Эп пекинди, эп ашыкъты
Сызласа да халкъ кемиги.

Лякин такъип этти оны
Сурукъ эджель, сыджакъ эджель.
Баш уджуна келип къонды
Сурукъ эджель, сыджакъ эджель.

Бирини оны буз-бузлатты,
Шималъ ичюн акътын алды.
Бирини оны йыкъты, якъты,
Дженюп ичюн акътын алды.

Ильич коктен, сюрюнликтен
Къайтып келе янымызгъа.
Цитаталар, минберлерден
Тюшип, синъе къанымызгъа.

Нидже-нидже къурбан олгъан
Инсанларны озь пешинден
Алып къайта. Къайта видждан
Кечип фелек атешинден.

...Ах, къартбабам, бельки сен де
Къайтмагъа ёл арайдырсынъ?
Кельген, кечкен, эр кимседен
Кестирме ёл сорайдырсынъ?..

Рузгяр, бельки авушкъандыр
Къартбабам да башкъа дагъгъа.
Бир къач кунъге о къалгъандыр
Сонъра чыкъарым деп ёлгъа?

Чамлар, онынъ ёлларыны
Ялварам мен, ич кесменъиз,
Багъламанъыз къолларыны,
Арзусына къаст этменъиз.

Къартбабам сагъ! Тек о сокъакъ
Тапалмайып юре дагъда.
Такъдир онъа ача къучакъ
Тотлу теллер сарымында.

7.

«Къыскъа тарих курсы» ачмай къапыларыны,
Вакъыт къолгъа балта алып, ача оларны.
Бюрократлар, сталинджилер кесе ёлларны,
Лякин кимсе токътаталмаз инкъиляпларны!
Джинасирлер баш къалдыра яваштан бугунъ,
Къашкъыр киби беклемекте олар авыны.
Сурьатларны эксильтсек биз — оларгъа дюгюнъ,
Кемиклернен агъартырлар Урал дагъыны.
Къартбабамдай ботен кеткен эр бир инсанны
Сафкъа къошмакъ чин мукъаддес бордж деп саямыз.
Аджджы тарих язалмагъан бу саф китапны
Курешлерде къайта баштан бизлер язамыз.

Къартбабамлар яваш-яваш къайтып келеджек!
 Баарь, баарь, тездже корь сен тедаригинъни.
 Эрылгъанлар, къарылгъачлар, акъ булут, чечек
 Иле, баарь, къаршылап ал эр бир кельгенни.
 Озенлеринъ, чал дагъларынъ, эй, Ана-топракъ,
 Бир дакъкъалыкъ сукют сакълап, бугунъ оларны
 Курешлерге озгъарсынлар, этме сен ясакъ,
 Кельпеденнен чыкъарайыкъ берияларны.
 Рузгяр, сипир, кетсин олар, косътер кучюнъни,
 Комъ оларны, тарих, кенди сокъур къуюнъа.
 Эй, кезиджи булут, башла улу ишинъни,
 Селлеринънен богъ оларны ташкъын сувунъа.
 Дженк мейданы ол сен без кягъыт табагъы,
 Кескин сюнгю ол, къалемим, бу сенинъ борджунъ.
 Сталинизм табутынъ къара къапагъы
 Ачылмасын дие куреш! Бу сенинъ арджынъ.

Хатиме

От-оленлер, багъышлангъыз къартбабамны,
 О сизни сыйпап ич тоймады.
 Гуль, чечеклер, багъышлангъыз къартбабамны,
 О сизни къокълап ич тоймады.
 Семетдешлер, багъышлангъыз къартбабамны,
 О сизни севип ич тоймады.
 Эй, аналар, багъышлангъыз къартбабамны,
 Элинъизни опип тоймады.
 Дагълар, ташлар, унутмангъыз къартбабамны,
 Агъыр кунъде сизге аркъа таяды...

Март-апрель
 1988 с.

Къачыдан чыкъан къартал

Повесть

Симферополь демирёл депосынынъ яш ишчиси Аметхан талийинден мемнюн. Бу талий оны аэроклубнен багълады, самолётнен корюштирди. Мына, энди аэроклубда окъув вакъыты ниаетине етти. Энди имтианлар башланаджакъ. Имтиан алмакъ ичюн Къачыдан оджалар келеджеклер.

Аметхан ятакъханеге кельгенде онъа телеграмма олгъаныны айттылар. Бабасы Алупкадан хабер эте — анасынынъ алы ярамай экен — тездже кельмесини риджа эте.

Автобус Алупканынъ таш тёшевли ёлларына киргенде акъшам къаранлыгъы энип башлагъан эди. Ленин сокъагъына кельгенде Аметхан шоферден машинаны токътатмасыны риджа этти, чемиданчыгъыны элине алып, алельаджеле ашагъы тюшти ве дагъгъа тырмашып кеткен сокъачыкъ бою чапты. Ешилликлер ичине комюльген таныш эвчик. Аметхан чечек ачкъан сармашыкънен сарылы къапы янына кельгенде бир анъ токътادی. Къапы артында кимсесиз азбар. Эбедий ешилъ самшит чалылары азбарнен багъчаны экиге айырып туралар. Аметхан къапыдан кечкенинен къамбурлашкъан бабасынынъ куськюн юзюни коръди.

Аметхан бабасыны къучакълады.

— Мераба, огълум, мераба, — деди бабасы титреген давушнен ве огълуны сарды. — Кельгенинъ пек яхшы олды. Анамыз агъыра, огълум, пек агъыр хаста олды. Эки кунъден берли сыджагъы тюшмей. — Султан чаресизликнен элини саллады.

Бир къач кунъден сонъ анасынынъ алы енгиллешти. Шай исе де о даа пек зайыф эди. Аметхан ёлгъа азырланды. Бугунъ Симферополь аэроклубында имтианлар оладжакъ. Бутюн бу кунълер девамында Аметхан имтианларны бир кере биле хатырламады. Шимди исе, хаялында Симферопольге барып етеджек вакъытыны, ондан сонъ аэроклубкъа бараджагъыны тасавур этти. Эсабына коре, бугунъ имтианларгъа етишеджек.

Учув ёлагъындан четте, къырмызы басманен орътюли стол башында бир группа арбий адам отура. Олар кунештен козьлерини талда этип, арбий курсантларнынъ учушларыны козете, теэссуратларынен болюшелер. Булар — Къачы арбий учуджылар мектебинден кельген имтиан комиссиясынынъ азалары. Аэроклубда кергин имтиан куню сонъуна якъынламакъта. Куңеш энди гъарп бетке янтайып башлады. Имтиан комиссиясынынъ азалары екюн чекюв ишине киришкен бир вакъытта буюк ёл тарафтан вызнен келеяткъан полуторка машинасы корюнди. Машина дос-догъру учув ёлагъы бетке кельмекте. Машина токътатгъанынен кабинадан Аметхан сычрап тюшти. Онынъ кельгенине къуванаджагъыны да, дарыладжагъыны да бильмеген Большаков комиссия азаларыны къалдырып, машина янына чапып кельди.

— Не олды, Аметхан? — деди инструктор джиддий давушнен.

Аметхан инструктор огюнде сусаракъ, башыны салындырды. Пётр Ме-

Фодьевич имтиангъа кельмеген курсантка кьатты сёзлер айтмамакъ ичюн озюни зорнен тутты. Амма, Аметханнын юзюне дикъкъатнен бакъкъан сонъ, шашып къалды. Бир афта ичинде о бус-бутюн деньишкен. Эсмери, яшларгъа хас олгъан янакълары агъаргъан, даима бираз къурназлыкънен бакъып тургъан шенъ козьлерининъ астында кок даирелер асыл олгъан.

Большаков озюнинъ севимли курсанты агъыр кунълер кечиргенини анълады. Амма шимди лаф этип отурмагъа аджет ёкъ. Инструктор саатине бакъып, бирден шашмалады — имтианларнынъ битмесине бир саат къадар вакъыт къалгъан эди.

— Айды, сонъ лаф этермиз. Деръал урбанъны деньиштир ве имтиангъа азырлан... Ёкъ, токъта, сен бир афта тренировка япмадынъ. Башта менимнен берабер бир кере учарсынъ...

Бираз вакъыттан сонъ учув майданынынъ о бир башындан самолёт котерильди. Самолёт баягъы юксельген сонъ, Большаков Аметхангъа ишмар этти — бу ягъыны озюнь идаре эт, — деди. Аметхан имтианларда идаре этильмеси керек олгъан вазифелерни япып башлагъанынен самолёт бир таракъа янтайды ве анълашылмагъан, аркетлер япып башлады. Пётр Мефодьевич ачувнен курсантка дарылды ве самолётны кене озю идаре этип башлады. Юрегинде шубе догъды — умумен бугунъ Аметхан имтиандан кечип олурмы экен?

Большаков Аметханнынъ бундан бир афта эвель аля дереджеде учкъаныны биле эди. Онда эвельки эминликни кене пейда этмек керек. Акс алда бир шей япып оламаз. Самолёт ерге къонгъан сонъ, Аметхан оджасына бакъып, афу истер киби даушнен:

— Пётр Мефодьевич, меним бир озюме учмагъа рухсет этинъиз, — деди.

— Ашыкъма, Амет. Башта кендинъни эльге ал, — деди инструктор онынъ учув шлемынынъ тасмасыны асабийликнен эзгелейткъаныны корип. — Сен пек яхшы учмагъа билесинъ. Акъылында олсун: сенинъ талийинъ, бугунъ сенинъ элинъде. Сенинъ арбий учуджы оладжагъынъ, я да олмайджагъынъ шимди сенинъ насыл уададжагъынъа багълы...

Инструктор Аметханны бираз даа огютлеген сонъ комиссия столы янына кельди.

— Ниает, сизинъ энъ яхшы курсантынъыз келип чыкъты, шаймы? — деп кулюмсиреди капитан. Большаков тасдыкъ манасында башыны саллады ве индемеден озъ ерине барып отурды. — Мен сизинъ учушынъызны козеттим. Ачыкъ айтмалым ки, теэссулатларым къуванчлы дегиль. Керчек, не ичюн онынъ фамилиясы Аметхан Султан я?

— Теэссурат акъкъында айтаджакъ олсакъ, мен сизге ашыкъмамакъны тевсие этем, — деди инструктор. О планшетини ачып, андан Аметханнынъ учув дефтерчигини чыкъарды ве капитангъа узатты. — Онынъ насыл учкъаныны шимди корерсинъиз. Фамилиясы меселесине кельсек, о кърымтатары.

Бу куню Симферополь азроклубы курсантларынынъ энъ сонъкиси имтиан бермек ичюн авагъа котерильди. Шубеленген капитан учувны дикъкъатнен козетип турды ве самолётнынъ ерден тюз кеткенини, къолайлыкънен котерильгенини мемнюнликнен къайд этти. Аметханны имтиан зонасында корьгенде Пётр Мефодьевич Большаков енгильден кокюс кечирди ве севимли талebesини ичинден макътады: «Аферин, Амет!»

Пенджере артында зифт дженюп геджеси укюмран. Серин ель ачыкъ форточкадан сылакъ къокъу алып келе. Аметхан юрегине якъын ве къыйметли деньиз къокъусыны кокюсини толдуруп къокълады, къаранлыкъ ичиндеки, казарманы козьден кечирди. Тынчлыкъ. Яры гедже якъынламакъта, онынъ раатсыз невбетчилиги де сонъуна кельмекте. Кунъ бою девам эткен окъув учушларындан ёрулгъан курсантлар юкъламакъталар.

Къачы арбий учуджылар мектебинде тертип къатты. Куннинъ биринджи ярысында назарие, экинджи ярысында амелият кечиле. Курсантлар кунъде он эки саат мешгъулиет кечелер. Мында Аметхан Симферополь азроклубыны, озюнинъ биринджи инструкторы Большаковны миннетдарлыкънен хатырлай. Анда эльде эткен бильгиси Аметхангъа арбий мектеп программасыны тез менимсемеге ярдым эте. Мамашай вадисиндеки Къачы озени ус-

тонден учкъанда Роман-Къош дагъы онынъ ичюн ориентир хызметини коре. Янъы самолётларны, пилотажнынь энъ муреккеп элементлерини огренювге берильген Аметхан казарма аятындаки онъайтсызлыкъларны дуймады. Булар акъкъында тюшонмеге де вакъыт ёкъ.

Кергин окъувнен йыл кечти. 1940 сенесининъ кузюнде йигирми яшын даки учуджы Аметхан Султан гимнастёркасынынъ мавы петлицаларына бирер дане кубик пекитти. Хызмет ерине кетмезден эвель, онъа къыскъа муддетли отпускаи берильди.

Алупкаи Аметханны салкъын авасы ве емишлери пишкен багъчаларнынъ аджайип къокъусынен къаршылап алды. Ай-Петри этегиндеки беяз эвчикке алып баргъан таныш сокъакътан эеджанле котерильди. Ёлда расткельгенлер учуджы урбасы кийген яш офицерге меракънен бакълалар.

— Амет, кельдинъми балам!

Аметхан башыны котергенинен азбарнынъ бир кошесинде чамашыр ювып тургъан анасыны коръди, чапып барып анасыны къучакълады. Онынъ титреген омузларыны сыйпар экен:

— Сиз, ана, эеджанланманъыз, сизге эеджанланмакъ мумкюн дегиль. Мына мен сагъ-селямет кельдим, — деди.

— Къулакъ асма, балам. Мен къувангъанымдан шашмалайым, — деди Насибе апте кулип. — Сен апансыздан келип чыкътынъ. Келеджегинъни хабер эткен олсан...

Олар берабер ичери кирдилер. Бу эвнинъ эр бир кошеси Аметханнынъ анъына синъип къалгъан. Балалыгъы, мектеп йыллары мында кечти. Анасы онынъ одасындаки эр шейни бундан бир йыл эвель олгъаны киби къалдыргъан. Онынъ дерсликлери ве севимли китаплары булунгъан раф, демир кровать — эр шей еринде. Аметханнынъ энъ юксек арзулары бу ода ичинде, бу кровать устюнде догъгъан эди. О биринджи кере кокке бу ода ичинде учкъан эди...

Аметхан озюнинъ янъы вазиятине алышып оламай. Бир йыл ичинде олып кечкен шейлернинъ акъикъат экенине ишанаджагъы кельмей.

Тезден азбарда Султан агъа пейда олды. О арбий урба кийген огълуны корип шашты, сонъра оны баба мераметиле къучакълады. Аметхан балалыкътан озюне таныш ве къыйметли олгъан тютюн къокъусыны, бабасынынъ урбасына синъип къалгъан экшилик къокъусыны сезди.

Аметханнынъ кельгени акъкъындаки хабер мааллеге тез даркъады, бири-бири артындан тувгъанлар, достлар келип башладылар. Акъранлары онынъ формасына авесликкен бакъа, базылары исе фуражкасыны кийип корелер.

Акъшам шенъ ве шаматалы дюгюнь олды. Достлар ве тувгъанлар Аметханнынъ шерефине, онынъ ана-бабасы шерефине чокъ аджайип сёзлер, алгъышлар айттылар. Насибе апте исе баласына бакъып тоймай эди.

Гузель Алупкаи узерине сакин ве салкъын акъшам энди. Кок парлакъ йылдызларгъа толып къалды. Мусафирлер бирер-экишер сагълыкълаша башладылар. Оларны озгъарып чыкъкъан Аметхан эппи вакъыт азбарда турды. Серин ельчик къаранлыкъта тереклерге барып уруна, оларнынъ япракъларыны шувулдата, денъиз беттен ёсун къокъусыны алып келе. Аметхан гедже сеслерини динълеп баягъы вакъыткъадже индемей турды. Багъчада «тап» эткен сагъыр давуш эшитильди: пишкен алма далындан къопып ерге тюшти. Хурманен ынджырнынъ япракълары нелер акъкъындадыр сырдашалар. Узакъта, Ай-Петри устюнде гедже къушу къычырды.

— Демек, Молдавияда хызмет этеджексинъ? — деп сукюнетни бозды Султан агъа. — Айткъанларына коре, о ерге сынъыр якъын экен ве анда пек тынч дегиль экен.

— Бизим полкымыз Кишинёв янында тураджакъ, — деди Аметхан бабасынынъ ёргъун давушында раатсызлыкъ аэнклери сезип. — О ер исе, баба, сынъырдан пек узакъ.

— Немселернен дженк оладжакъмы ёкъса олмайджакъмы? — деп сорады апансыздан Султан агъа.

— Дженк... сизге не айтаджакъымны да бильмейим, баба, — деп кокюс кечирди Аметхан ве бирден Кычыда, курсантлар арасында олгъан къызгъын

даваларны хатырлады. — Бизим оларнен уджюм этмеюв акъкъында мукъа-велемиз бар...

— Эй, алла, ер юзюндеки адамларгъа барышыкъ ве бахт ёлла, — деп сомурданды Султан агъа ве ынъкъылдап еринден турды. — Айды огълум, ятайыкъ. Саба ола — хайыр ола.

Эки куньден сонъ Аметхан Алупканы терк этти. Ана-бабасынен сагълыкълашыр экен, биринджи отпусказыны мытлакъа эвде кечирмеге сёз берди. Лякин Аметханнынъ озю де, онынъ ана-бабасы да оларнынъ невбеттеки корюшювлери дёрт агъыр ве атешли йылдан сонъ оладжагъыны бильмей эдилер.

Сакин яз геджесини созукъ ве телюкели сеслер боздылар.

— Тревога!

Аметхан кроватиңдан сычрап турды, алель-аджеле кийинди, шлемини элине алып казармадан чыкъты. Сонъки вакъытларда полкта тревогалар сыкъ-сыкъ ола эди ве Аметхан учуджыларнынъ гъайры табиий арекетлерине башта дикъкъат этмеди — олар самолётларнынъ янына чападжакълары ерине, казарма огюндеки плацта сафкъа тизильмектелер. Штаб офицерлери арасында полк командирини де корьген сонъ, Аметхан недир олгъаныны анълады: бу тревога талим макъсадынен кечирильген дигерлерине бенъземеи эди.

Эр кес сафкъа тургъан сонъ командир учуджыларгъа мураджаат этти:

— Аркъадашлар! Даа шимди белли олды ки, немсе аскерлери бизим сынъырларымызны кечкенлер ве бизим сынъырджыларнен уруш башлагъанлар. Бельки бу невбетий провокациядыр. Бизим вазифемиз, шимдигедже олгъаны киби, провокацияларгъа къапылмамакътан ибареттир!

Кергин сукюнет ичинде учуджыларнынъ сафлары къатып къалгъан киби. Сынъырдаки телюкели вазиятти эр кес биле, о тарафларда немсе аскерлерининъ топланып башлагъаныңдан эр кес хабердар. Аметхан къысымдаш аркъадашларыңдан, хусусан фашистлернен Испания кокюнде расткелишкен сойларыңдан гитлерджилер Германиясынен лябит дженк оладжагъы акъкъындаки лафларны эшиткен эди.

Сынъыр беттен сагъыр гудюрдилер эшитиле, дерсинъ, о тарафта кок гудюрдей ве сагъанакълап ягъмур ягъа.

— Биринджи эскадрильягъа ава разведкасы кечирмекни эмир этем, — деди полк командири. — Полкнынъ дигер эскадрильяларына толу дженкявер азырлыкъ иля этем!

— Ладнев, Мацура, Аметхан Султан — полк командирине! — деп къычырды биринджи эскадрильянынъ командири саф дагъылгъанынен.

Бир къач дакъыкъаңдан сонъ учъ яш учуджы полк штабында дженкявер эмир алды. Полк командири оларнынъ эр бирине разведка зонасыны картадан косътерди ве сонъкиликке иляве этти:

— Сакъын сынъырны кечменъиз. Козетювни сынъыр бою алып барынъыз. Немсе самолётларынен тутушманъыз. Бу да эмир! — деди командир. Группанынъ уйкени Ладневнинъ янакълары титреди. О, фашист учуджыларынен Испанияда дженклешкенлернинъ бири. Анда душманнынъ бир къач самолётыны урып тюшюре ве орденнен такъдирлене, сонъра онынъ озюни де урып тюшюрелер, агъыр яралана, бунынъ ичюн де экимлер чокъ вакъыткъадже онъа учагъа рухсет этмейлер. Командир саатине бакъып: — Ярым саттен сонъ сизлерни мында малюматнен беклеймиз, — деди.

Тезден учъ къырыджы самолёт авагъа котерильди ве къанатларыны саллап сагълыкълашаракъ, учып кеттилер. Аметхан Прут озенининъ копюрлерини бакъмакъ керек эди. О озенге якъынлагъанынен ерде буюк атешлер янайткъаныны корьди. Эр якъны тютюн къаплагъан. Айдын июнь кокюнде саба кунеши догъмакъта ве онынъ нурлары алтында Прут озени кършундан япылгъан сыджым киби йылтырап корюне.

Биринджи копюрнинъ янына кельгенде Аметхан рычагыны кескинликнен чекмеге меджбур олды. Мотор богъукъ хырылдады ве самолёт тёпеге кетти. Самолётнынъ эки якъында зенит снарядларынынъ патлавларыңдан асыл олгъан атешлер балкъылдады. Ахметханнынъ мийи къызгъынлыкънен чалышмакъта: бир чаре этип бу вазияттен къртулмакъ керек. Онынъ само-

лётна кършы биринджи кере атмакталар. Аметхан зенит батареясы олган ерден кескин бурулды, озюнинь «чагыала»сыны озеннинь дигер тарафына алып кечти ве артына кьайткьанда баягыь алчакьтан копюр устюнден учып кечти. Корьгенлерине шашып кьалды. Копюрден буюк бир акьым киби немсе танклары, юк автомашиналары, топлар тиркельген машиналар кечмекте. Аметхан оларнынь кьабургьаларындаки хачларны ачыкь корьди. Копюрнинь янашасында даа бир понтон копюр кьурулган ве онынь устюнден де немселернинь пияде аскерлери кечмекте.

Аметханнынь эллери озь-озьлюгинден пулемётнынь гашетасына узанды. Шу дакьикьада полк командирининь эмирини хатырлады, сол ягына бурулды ве алчакьтан учаракь, озенден узакьлашты.

Соньундан аркьадашлары Аметхангьа чокь керелер частлы экенсинь, деп айтырлар. Дженкнинь биринджи куню онынь иши онь кельди. Онья аьылган зенит снарядларынынь ич бири самолёткьа тиймеди.

Бельгиленильген вакьытта озь аэродромы устюнде пейда олгьанда Аметхан ёлумны шашырган олсам керек деп тюшюнди. Ашагыдаки кениш мейданда буюк-буюк атешлер янмакта: ангарлар, самолётлар, казармалар ве хызмет биалары эписи атеш ичинде кьалган. Учув ёлакьлары терен чукьурларнен бенекленген.

Аметхан тишлерини кьатты сыкьып, янаяткьан догьмуш аэродромы узеринден алчакьтан учты. Кьонмакьнынь чареси ёкь. Энди запас аэродромгьа кетмек керек. Аметхан анда барган сонь да бир кереден кьонмагьа джесаретленмеди. Башта онынь устюнден бир даире яьып учты ве анда самолётлар олгьаныны корьген сонь кьонмагьа кьарар берди.

Аметханнынь самолёты юксек отлар оськен чёль ичинде токьтагьанынен оны учуджылар сарып алдылар. Немселернинь бомбалайджы самолётлары эсас аэродромгьа уджюм эткен сонь, базы учуджылар озь самолётларыны авагьа котерип етиштиргенлер. Ава урушында бизим кьырыджы самолётларымыз бир кьач немсе самолётыны урып тюшюргенлер. Амма апансыздан япылган уджюм озь ишини япкан — самолётларнынь бир кьысымы турган еринде янып куль олган. Бу уджюмден сонь полкта яралылар ве эляк олганлар баягыь эди.

Яш учуджы Аметхан Султан ичюн 1941 сенесининь йигирми экинджи июни мына бойле башланды. Бу вакьиагьадже о полкта эписи олып он саат учкьан эди. Дженкнинь биринджи саатлеринден Аметхан гьает шефкьатсыз ве телюкели душманнен дженклешмек керек оладжагыны аньлады. Амма даа насыл мешакьатлы ве мушкюль ёлларны кечмек керек оладжагыны тасавур этип оламай эди. Дженк пек кьатты оджа экен, мында эр бир янълышыньа кьаршылыкь оларакь кьан я да аят бермек керек.

Бундан соньки куньлер сынъыр районынынь кокюнде ве еринде пек шиддетли урушларнен кечти. Аметхан ве онынь аркьадашлары самолётларыны якьарлыкь ве силянен текмиллегенлери киби бир даа авагьа котерилелер. Немселернинь Прут ве Днестр озенлери устюнде кьургьан кечитлерине уджюм эте, пек алчакьтан учаракь, душман колонналарыны уджюмге туталар. Аметхан полкдашларынынь сафлары сийреклешип башлагьаныны сезип яныкьлай, олар бир аэродромдан дигерине аьушаракь, эп шаркькьа джылышалар. Душмангьа олган нефрет юреклерни толдура. Аметхан тек авада, душман аскерлери устюне кьуршун ягьдырган, янаяткьан машиналар устюнде учып кечкен вакьытта енгиллик дуя.

Дженкнинь биринджи айлары... Бу айларнынь агьырлыкьларыны корип кечирген адамлар бу девирни бир заман унутмазлар. Аметхан Султан да кьыркь бир сенесининь чекилюв ёлларыны унутмады. Якьылган койлер, виран этильген шеэрлер. Багьчалар ешерип турган ерлерде корюнген кьара кутюклер. Шаркькьа тараф кетейткьан адамларнынь сырасы. О догьмуш топракьларыны ташлап кетейткьан кьартларнынь, кьадынларнынь, балаларнынь козьлерини дефаларджа корьди. Олар ёлларны ве чёллерни толдурып, базы эшьяларыны юкленип, эп кетелер. Дешеттен кьачаяткьан бу адамларнынь шашкьын ве кьайгьылы назарлары дженкчилернинь юреклерини яралай.

Аметхан сыкь-сыкь разведкагьа бара, кьысымда «огьурлы разведка-

джы» адыны къазанды. Бизим аскерлеримиз гъает агъыр урушларнен мемлекет ичерисине таба чекилеяткъан, джебэлерде вазиятлер тез деньишип тургъан, душманнынъ танк колонналары бекленильмеген ерлерде пейда олгъан вакъытта тек ава разведкаджылары энъ тазе ве догъру малюмат була ве оны деръал команданлыкъкъа теслим этелер.

Джебэ ёлагъында, я да душман аркъасында учув акъкъы эр бир учуджыгъа берильмей. Чюнки бу пек муим ве месуль иш: ерден самолёткъа догъру атеш йиплер узанып тургъан вакъытта бельгиленильген территория устюнден учмакъ ве эр бир квадратны огренмек хусусий усталыкъ ве маарет талап эте. Адам кендини эльге алмакъ ве тек япылмасы керек олгъан ишлерни япмакъ керек. Ашада душманнынъ зенит топлары кокни тельчелейлер, танклары, механизмлештирилген пияделери сыра-сыра олып мемлекетимиз ичерисине кирелер. Оларны корип къуршунгъа тутмамакъ ве бомбаламакъ ичюн адамда керчектен де сабыр, ираде олмакъ керек. Аметхан кендини эмирлерни бир минсиз эда этмеге алыштырды. О ава разведкаджысы. Тутушмагъа акъкъы ёкъ. Душман самолётлары онъа уджюм эткен такъдирде биле олардан къачмакъ керек. Мувафакъиетли разведка джебэнинъ шу участкасындаки бутюн аскер къысымларынынъ мувафакъиетини темин эте биле. Онынъ кетирген малюматлары команданлыкъкъа душманнынъ ниетини эвельден бильмеге, дарбенинъ баш догърулышыны тайин этмеге, душманны тар-мар этмек ичюн кучъ ве васталарны азырламагъа имкян бере. Бу исе эр шейден муим.

Эр бир дженкявер учуштан сонъ Аметхан озюнинъ бутюн дженкявер арекетлерини талиль эте ве бойледже учув усталыгъыны арттыра. Онынъ бу девирде эльде эткен теджрибеси, сонъундан, фашист къузгъунларынен тушушварда буюк къазанчларгъа иришмеге имкян берди.

1941 сенесининъ кузю адеттекинден кечче, узакъ девам эткен ягъмурларнен, сытыкъ чырайлы булутлы куньлернен башланды. Чекилеяткъан совет аскерлери Донецк чёллеринде пекиндилер. Машиналарынынъ ве танкларынынъ копчеклеринен ёгъурилгъан джебэ ёлларынынъ балчыгъы шишкен. Алчакътан салынып тургъан куль тюсю булутлар кокни къапатаалар. Шидетли ава урушлары токътады, немсе самолётларынынъ уджюмлери де кесильди. Аметхан хызмет эткен авиаполкнынъ къалымтыларындан эки текмилъ олмагъан эскадрилья тешкиль этильди ве Ростов якъынларында олар янъы бирлешмеге къошулдылар. Аэродром ачыкъ чёльде, бомбалангъан казакъ станицасы янында эди. Кузь авасы самолётларнынъ учмасына пек сийрек имкян бере. Кокнинъ ачылмасыны беклеп учуджылар саатлернен серс ертолелерде отуралар...

Бойле куньлерде Аметхан озь нарасы устюнде ята. Арбий хызметни Молдавияда башлагъан яш йигитни энди танымакъ мумкюн дегиль. О азды, юзюнинъ чизгилери кескинлешти, сорамасалар лаф къошмай. Сынъырдаки урушлар, Киев ве Тирасполь, Николаев ве Одесса, Херсон ве Азав деңизи устюндеки урушлар тек Аметханнынъ характерини пишкинлештирмекнен къалмайып, онынъ тышкъы корюнишини де деньиштирди. О бир кереден буюди.

Талий Аметханны къорчалай эди. Узакъ сынъырда дженкни берабер башлагъан достларындан пек аз къалды. Базылары эляк олдылар, базылары исе госпиталлерден къайтмадылар. Бу девирде Аметхан 130 дженкявер учуш япты. Авадан немсе колонналарыны къуршунлай, бомбалай, керек олгъанда, разведка япа. О тек сагъ къалды дегиль, бир кере биле яраланмады.

Аметхан терен кокюс кечиререк, тёшегинде айланды. Эбет, шимдилик онынъ ишлери яхшы кете деп эсап этмек мумкюн. Шай исе де Аметхан насылдыр хошнутсызлыкъ ис эте. О къырыджы самолётнынъ учуджысы, фашистлернен озь эсабыны башламакъ вакъыты кельди — ич олмадым бир душман самолётыны урып тюшюрмек керек. О исе бунынъ чаресини тапып оламай, бельки, шимдигедже оны штурмлайыджы ве разведкаджы макъсадларында файдалангъанлары ичюндир?

О ертоленинъ когерип корюнген пенджеречигине бакъты. Пенджере аман-аман ернен бир дереджеде. Сабадан берли ягъмурнынъ къыйыш йип-

лери онынъ джамына келип уруна, шырылдагъан сес юрекни сыкъа. «Бу олмайджакъ кунъ бир кунъ ола битеджекми?» — деп тюшюнди Аметхан. Оны кене агъыр фикирлер сардылар.

Алупкада кузь башкъаджа ола. Къышта биле къарлар, ягъмурлар узакъ вакъыт ягъмайлар. Олар токътагъанынен кунеш корюне. «Эвдекилернинъ алы насыл экен? Немселер энди Кърымнынъ янындалар...» — деген фикир догъды мийинде. Дженк башлангъанындан берли ана-бабасындан бир мектуп биле алмады. Эвдекилер оны зияде къасветлендире эдилер.

Нарада ята берювден Аметханнынъ джаны сыкъылды. Ава малюматында янъылыкъ ёкъмы экен? Штабкъа барып буны бильмеге къарар берди. Бу вакъытта къапы тасырдады, ертоле ичине салкъын ава далгъасынен берабер эмшире Таня кирди. Онынъ келюви ертоледеки тынчлыкъны бозды. Таня эмширеликнен берабер мектуплерни, газета ве журналларны дагъытув ишинен де огъраша.

— Мектуплер даа кельмеди! — деп къычырды Таня ичери киргенинен. Бойле демесе, эр ким мектуп сорайджакъ. — Лякин мен сизлерге тазе газеталар кетирдим. Базы биревлерни исе газета мектуптен де зияде къувандырыр.

Таня маналы назарнен учуджыларгъа бакъып чыкъты, сонъра джебэ газетасынынъ тазе номерини яйдырып, янъгыравукъ давушнен СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Ферманыны окъуп башлады. Джебэ учуджыларынынъ бир группасы дженкявер хызметлери ичюн Къызыл Йылдыз орденинен мукаяфатлангъан. Мукаяфатлангъанлар арасында Аметхан озъ фамилиясыны да эшитти...

Дёрт дженк йылында Аметхан йигирмиге якъын дженкявер мукаяфат аладжакъ, бу джумледен, Советлер Бирлиги Къараманынынъ эки Алтын Йылдызыны, учъ Ленин орденини, Александр Невский орденини ве дигерлерини, амма бу биринджи мукаяфат онынъ ичюн энъ къыйметли олып къаладжакъ. Бельки о 1941 сенеси берильгени ичюн, душманнынъ къат-къат устюн къуветлерининъ тазыйкъы алтында шаркъкъа таба атылгъан эр бир адым, эр бир километр мемлекет огюнде шахсий къабаат олып корюнгени ичюндир? Бельки даа шунунъ ичюндир ки, Аметханнынъ фикириндже, душман аскерлери топлангъан ерлерни эр кунъ бомбалавда, душман аркъасына япылгъан разведка учушларында ич бир тюрюлю къараманлыкъ ёкъ. Буларнынъ эписи адий иш. Бу, бекленильмеген мукаяфат яш учуджынынъ фикирлерини денъиштирди: эбет, дженкте экинджи дереджели иш олмай, онынъ якъан ве япаяткъан ишлери душман узеринден къазанылгъан гъалебе ичюн пек керек. Бойле фикирлер Аметханнынъ рухуны пекитти, гъайретини артырды.

Сувукъ декабрь куню учушлар сабадан башланды. Немселер янаша участка бизим мудафаамызны ярып кечеджек олып ыдырыналар, Аметхан ве онынъ аркъадашлары самолётларыны якъарлыкъ ве силянен зорнен текмиллеп етиштирелер. Токътамайып учалар. Куннинъ экинджи ярысында душман эвельки позицияларына чекилип башлады. Токъал бурунлы И-16 самолётлары тегиз учалар, озълерининъ олюм кетириджи юклерини душман узерине ташлагъанларынен артларына къайталар. Аметхан тёпеден турып, бомбалар патлагъан сонъ алевленип янаяткъан немсе машиналарыны, дёрт сыралы пулемётнынъ атеши алтында дешетнен къачып кетейткъан немсе аскерлерини коре. Эбет, янъы къырыджы самолётны эвельки «Чагъала»нен тенъештирмек мумкюн дегиль. Бу самолётнынъ тезлиги юксек, силясы да кучлю.

Огде безъ къарнен орьтюли аэродром мейданы корюнди. Кечкен гедже пек къатты сувукъ олгъан эди. Онынъ ичюн къонув вакъытында мумкюн къадар мукъайт олмакъ керек.

Къырыджы самолёт тегиз къонды. Аметхан самолётыны бурып, дуракъкъа кельди ве этрафына бакъып шашып къалды. Адети узре, вазифеден къайтып келеяткъан самолётларны мында механиклер, силяджылар, хызметтен бош олгъан аскерлер къаршылап ала эдилер. Шимди исе орталыкъ тымтырыш.

Аметхандан сонъ къонгъан самолётларнынъ учуджылары да бу алгъа шашып къалдылар: аэродромда инсан къарасы корюнмей.

Аметхан кѳушакѳларыны чезди, кабинадан чыкѳты ве самолѳтнынь кѳанаты устѳуне багѳдаш кѳурып отурды. Бу вакѳытта полк штабы ерлешкен ертолени сарып тургѳан аскерлерни корѳди. Тек февкѳульаде адисе оларнынь механиклерини самолѳтларны кѳаршыламагѳа чыкѳармаз, демек, бир шей олгѳан. Онынѳ юреги сыкѳылды. Сонѳки вакѳытларда аэродромдаки эр бир кунѳ Москва акѳкѳындаки тюшѳонджелернен башлана ве бите эди, Совинформбюронынѳ эр бир хаберини исе аэродромдакилер тыныш алмайып динѳлейлер. Штаб янынѳдаки столбада радио бар. Демек, адамлар хабер динѳлейлер. Аметхан самолѳттан сычрап тюшти ве о тарафкѳа ашыкѳты. Дигер учуджылар да бир эллеринен планшетлерини туткѳан алда онынѳ артындан чапып кеттилер.

— Шимди насылдыр муим хабер эшиттиреджеклер, — деди Аметханнынѳ кѳаршысына чапып чыкѳкѳан техник. — Бир кѳач кере илян эттилер, яни тенбиледилер. Эпимиз беклеймиз.

Техникнинѳ сѳзлерини тасдыкѳлар киби радионынѳ ичинде бир шейлер кѳытырдады, шытырдады ве Левитаннынѳ гурѳ сеси янѳгѳырады. Аметханнынѳ вуджуды уюшкѳан киби олды, тенинде кѳарынджалар чапкѳалап башладылар. Дикторнынѳ сеси пек еджанлы эди.

— Совинформбюронынѳ хаберини эшиттиремиз, — деди тантаналы сес. Хаберде бильдирильгенине коре, Гѳарбий джебѳзинѳ аскерлери душманны девамлы урушларда баягѳы ѳрулткѳан сонѳ, онынѳ фланглардаки дарбели кѳуветлерине кѳаршы акс уджѳумге кечкенлер. Нетиджеде, душманнынѳ бир группасы тар-мар этиле. Олар техниканы, сияяны ташлап, буюк телефлер беререк, ашыкѳчанлыкѳнен чекилелер. Нарофоминск, Угодский завод, Алексин, Труса шеэрлери ве дигерлери азат этиле. Совет аскерлерининѳ уджѳуми девам этмекте.

— Ур-ра! — аэродром узеринде кѳудретли сада янѳгѳырады.

Экинѳди кунѳу Аметхан Султан хызмет эткен авиация полкы раатланмакѳ ичѳн тылгѳа ѳлланылды. Айны заманда полк гѳайрыдан тешкиль этилджек. 1942 сенесининѳ янѳы йылы арфесинде полкнынѳ энѳ яхшы учуджылары сырасында Аметхан Кинешма шеэринѳ кельди. Мында олар «Харрикейн» янѳы кѳырыджы самолѳтларны менимсейджеклер. Бу самолѳтлар бизге Англиядан кетирильген эди.

Невбетчи Аметханны саба танѳда уянтты. Аметхан сувукѳтан титреерек, парашютнынѳ тасмаларыны багѳлады. Тезден аэродром сакинлигини моторларнынѳ гудюрдилери бозды. Учѳвгѳа рухсет берильмесини беклеп, Аметхан кабинада отургѳан еринде патруллик маршрутыны бир кере даа козьден кечирди. Команданы эшиткенинен о аман планшетини ерине кѳойды ве кабинанынѳ джамларыны джылыштырды. «Харрикейн» мейдан боѳу бираз кеткен сонѳ, бирден авагѳа котерильди.

1942 сенесе майыс отуз биринѳи танѳы. Аметхан башта керекли юксе-
ликке котерильди ве эмирде косѳтерильген зонаны кѳаравуллап башлады. О кокте кениш даирѳ япып, Ярославльнинѳ дживарларына бир кѳач кере барып кельди. Юксе-
ликке еди юз метр. Аэродромдаки козетѳув пунктынѳдан хабер эттилер: о патруллик якѳан зонагѳа «юнкерс» якѳынламакѳта. Аметхан дикѳкѳатнен этрафѳна бакѳынды — эбет, эр бир дакѳикѳада немсе кѳырыджылары пейда ола ве онынѳ дикѳкѳатыны бомбалайыджы самолѳттан чеке билелер. Амма шимди «мессер»лер корѳюмейлер. Айдын уфукѳта о «Ю—88» самолѳтынынѳ кольгесини узакѳтан сечти. Самолѳт кунеш беттен учып кельмекте. Эр шейни секундлар аль этелер. Аметхан озѳ самолѳтыны уджѳум ичѳн бурды ве «юнкерс»ке догѳру учты. Аметхан душманнен бирге бир расткелишѳуви чокѳтан арз эте эди. Мына о дакѳикѳа. Онынѳ сабыры тюкенди ве «Харрикейн» душмангѳа якѳынламаздан эвель атеш пускѳюрип башлады.

Аметханнынѳ кѳарарына коре, «юнкерс» бирден алевленмек ве тютѳн чыкѳарып ерге йыкѳылмакѳ керек эди. Амма, немсе теджрибели учуджы экен. О тезлигини сонѳ дередже арттыргѳан алда, усталыкѳнен маневр япа ве атештен кѳача. Аметхан бир кѳач кере уджѳум этти ве эр сеферинде «юнкерс» кѳачып кѳуртулды.

Ниает, Аметхан душман самолѳтынынѳ артына кечти ве узун пулемѳт

атешинен бомбалайджи самолётнын артындаки пулемётны тындырды. Бу вакытта о даа бир даире япты ве «юнкерс»нин бензин бакларыны козьлеп пулемёт гашетасыны басты. Амма кършун сеслерини эшитмеди. Анълашылганына коре, къызгынлыкнен бутюн кършунларыны атып битирген.

«Юнкерс»нин энди къртулып кетеджеги акъкындаки фикир Аметханнын юрегини якъты. Ашада эр шейни корип турган балабан шеэрнин залиси онъа, Аметханга ишана, душманга озюнин олюм кетириджи юкюнн шеэр узерине ташламага имкян бермез деп умют эте. Аметхан озь самолётыны кескинликнен бурды. Тазыйыкнын буюклигинден козьлеринин огюни къаранлыкъ къаплады ве топракъ каяакъкадыр гъайып олды. Энди газны сонъунадже басып тутмакъ керек. Тезлик о дереджеде артты ки, мотор бар кучюнен дувулдап башлады. «Юнкерс»нин кьоджаман кевдеси эп якъынламакъта. Мына, онынъ къабургъасындаки язылар ачыкъ корюне. Бир-раздан сонъ самолётларнын къанатлары бири-бирине урулдылар. Къулакъны сагъыр этиджи гудюрди эшитилди. Самолётлар бири-бирине япышкъан алда ашагы энмекте эдилер. Кабинанын кырылган джамындан кирген ава Аметханнын юзюне шиддетнен урула. О козьлерини ачты. «Харрикейн»нин когертеси о дереджеде титрей эди ки, мына шимди парча-кесек оладжакъ. Кырылды самолётнын индже ве уджлу къанаты «юнкерс»нин тенине санчылган. Аметхан душманнын бу вазияттен къртулып оламай-джагыны анълады. Буны анълаган сонъ озюни кабинадан тышкъа котерип атты...

Парашют ачылган сонъ, Аметхан «юнкерс»ке козь ташлады. О бир къач кесекке болюнди. Бу кесеклернин арасында эки парашют къуббесини коръди. Немсе самолётнын сагъ къалган эки азасы парашютнен тюшмекте. Сонъундан оларны эсир алдылар.

Аметхан шеэр дживарындаки койнын четине келип тюшти. Парашютны джыйып етиштирмеден оны бир топ бала сарып алды. Балалар онын кокусиндеки Къызыл Йылдыз орденини корип, озюмизнинки олганыны анълады ве эписи эр якътан лаф этип башладылар.

— Эмдже, «юнкерс» анавы озеннин четине тюшти, — деди оларнын бириси.

— Эмдже, юзюнгизден къан акъа.

— Сизге орденни не ичюн бердилер?

Аметхан балаларнын ярдымынен парашютны топлады ве койге кетти. Кой залиси яш учуджыны рушенликнен кършылады, анда енгиль яраларыны ювды ве багъладылар. Аметханнын огюндеки софрада сувда пиширилген къртоп, тузланган къапыста, мантарлар пейда олды. Онын ава дженкини корьген койлюлер урьметнен бакъа, арбий хызмети акъкында сорайлар.

— Битиринъиз лакъырдыны, — деди кьонакъбай. — Токътанъыз, башта адам ашасын.

Аметхан пек ёргъун ве ач эди. О экинджи къртопны ашап башлаган вакытта тышта мотор сеси эшитилди: эвнин янына енгиль машина келип токътады. Машина ичинден полк комиссары Н. Н. Миронов чыкъты.

— Бизим кърталымызнын алы насыл? — деп сорады о эв саибинден. — Пек яраланганмы?

— Текяран. Амма аякъ-кьолу еринде, — деди кьонакъбай. — Шимди бираз къапына. Бугунь онын ичюн агъыр олды.

Аметхан полк комиссарыны корип, еринден турды.

— Сен яхшы ерлешкенсинъ, — деп кульди комиссар. — Тузланган къапыста, онын кьокъусы тап аятта сезиле.

— Шай, комиссар аркъадаш, — деди Аметхан кулип. — Къапыста пек лезетли, отурынъыз.

— Эгер кьонакъбай теклиф этсе, — деп кульди Миронов. — Лякин башта санъа команданлыкънын тешеккюрини илян этем, таранны пек аджайип яптынъ.

— Советлер Бирлигине хызмет этем! — деди Аметхан эеджанлы даушнен.

— Энди исе шахсий эсапны башлаганыннен хайырлайым, — деди Миронов ве учуджыны самимий къучакълады. — Башы кыйын олган ишнинъ

сонъу хайырлыдыр. Умют этем ки, бу — сен урып тюшюрген сонъки самолёт дегиль...

— Мен де умют этем, комиссар аркъадаш, — деди Аметхан комиссарнынъ артындан тышкъа чыкъаракъ. О къонакъбайгъа тешеккюр айтты ве комиссарнен бирликте машинагъа минди.

Енгиль машина еринден кочъкен сонъ, комиссар Миронов лакъырдыны девам этти.

Аметханны бир кунъ госпитальде ятмагъа меджбур этилер. Экинджи куню о озъ полкына къайтты.

Арадан бир къач кунъ кечкен сонъ Аметханны Ярославль шеэрини теклиф этилер. Шеэр мудафаа комитетине кетер экенлер, ёлда меркезий мейданда токътадылар. Мында о таран япып йыкъкъан самолётнынъ къалымтылары эр кес коръмеси ичюн къойылгъан. Адамлар арасындан кечип, якъынджа баргъан сонъ, Аметхан шеэр газетасы асып къойылгъан агъач стендни коръди. Онынъ бир саифесинде Аметханнынъ ресими ве онынъ «юнкерс»нен тутушувъ акъкъында макъале басылгъан. Аметхан юрегинде бир къолайсызлыкъ дуйды, адамлар танымасындан сакъынып, аман кери чекильди.

Ярославль шеэр мудафаа комитетинде Аметханны къараман оларакъ къаршылап алдылар. О, душманнынъ агъыр бомбалайыджы самолётны шеэрге ёлламамакъ ичюн оны анълы оларакъ авада урып тюшюргенини эр кес анълай эди.

Тантаналы шараитте Аметхангъа «Ярославль шеэрининъ фахрий гражданы» ярлыгъы ве устуне: «Немсе-фашист самолётны къараманджа урып тюшюрген Къызыл Орду лейтенанты Аметхан Султангъа. Ярославль шеэрининъ мудафаа комитетинден. 31. V. 1942 с.» деп язылгъан саат такъдим этильди.

Сонъундан полккъа даа бир къуванчлы хабер кельди. СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Ферманы муджиби Ярославль шеэри узеринде косътерген къараманлыгъы ичюн Аметхан Султан Ленин орденинен мукафатлана. Июнь айынынъ орталарында исе, невбеттеки дженкявер учуштан эвель олып кечкен къыскъа партия топлашувында полк коммунистлери Аметхан Султанны ВКП(б) сафына аза оларакъ къабул этилер.

1942 сенеси июнь айынынъ экинджи ярысында Воронеж догърулышында немсе аскерлерининъ уджюми башланды. Механизмлештирилген къысымларнынъ бу уджюмине дёртюджи ава джебэсининъ самолётлары къолтута эди. Джебэнинъ бу участкасында 1400-ден зияде немсе-бомбалайыджы ве къырыджы самолётлары кунъ бою учуша, бизим мудафаа ёлакъларымызны бомбалай ве озъ аскерлерине уджюм ёлу ачалар.

Душман самолётларынынъ бойле буюк топуна бизим учъ юз самолёттан ибарет ордумыз къаршы тура. Бу орду эркъаныдаки дёртюджи къырыджы самолётлар полкы Ярославль шеэринден аджеке суретте Елец шеэри якъынкыларына авуштырылды. Бу Аметхан Султаннынъ догъмуш полкы, бу полкъа о озюнинъ биринджи тараныны япты.

Учуджыларнынъ огъуне душманнынъ механизмлештирилген къысымларынынъ огъе джылышувларыны бутюн чарелернен токътатмакъ вазифеси къойылды. Аметхан Султан, дженкнинъ биринджи айларында якъканы киби, кене авада душман аскерлерине уджюм этип башлады. Эркъанында Аметхан Султан дженклешкен эскадрилья капитан Ищукнынъ командирлиги алтында кунъде беш-алты учуш япа. Олар душманнынъ джанлы къуветини ве техникасыны ёкъ эте, онынъ Къара-Калитва ве Свинуха озенлери устюнде къургъан кечитлерини бомбалайлар.

Бизим учуджыларымыз душманнынъ сайыджа бир къач кере чокъ олгъан самолётларынен тутушувдан къачынмайлар. Фашист учуджыларынынъ Европа кокюнде эльде эткен теджрибеси дуйыла. Олар озълерине ишана ве юзъ-сизликнен арекет этелер. Аметханнынъ дженкявер достлары акърансыз урушларда къараманджа эляк олалар.

Душманнынъ авадаки устюнликлери акъкъында тюшюнerek, Аметхан бу аллынъ себеби, бизим учуджыларда маарет этишмеювинде деген къараргъа кельди. Бизим учуджыларнынъ эксериетини яшлар тешкиль этелер. Онынъ озъ тараныны алып бакъайыкъ. Бу акъта газеталар «Къартал урушы» деп аз-

дылар. Эбет, о вакъытта «юнкерс»ни урып тюшюрди, амма ненинъ эсабына? Кырыджы самолётны гъайып этти, озю исе бир муджизенен сагъ къалды.

Бойле усулнен кокте урушсакъ, деп тюшюнди Аметхан, демек, машиналары да, учуджылары да къурбан береджекмиз. Шимди эр бир совет самолётына къаршы дёрт душман самолёты дженклешеяткъан вакъытта таран усулынен гъалебе къазанмакъ мумкюн дегиль. Фашистлерни башкъаджа урмагъа огренмек керек. Душманны урмакъ ве озюнь сагъ къалмакъ истесенъ бильгинъни ве теджрибенъни турмадан арттырмакъ керексинъ. Душман самолётларыны идаре эткен учуджылар темелли бильгиге, мааретке ве теджрибеге маликлер. Оларны урып тюшюрмек ичюн, олардан устюн олмакъ керек. Тек маневий устюнлик кяфи дегиль, зенаат устюнлиги де керек.

Аметхан Султан озюни раатсызлагъан фикирлерни дженкявер аркъадашларына айтты, чешит теклифлерде булунды. Тек айтмакънен къалмайып, эр бир дженкявер учушта озъ теджрибесини тактик янъылыкънен зенгинлештирмеге аракет этти. Эскадрилья командири капитан Ищук буларнынъ эписини коре, такъдирлей ве Аметханны башкъаларгъа нумюне оларакъ косътере эди. Даимий дженкявер талим яваш-яваш нетидже берип башлады. Немселернинъ уджюмлери токъатылгъан сонъ дёртюнджи полк янъы вазифе алды: бизим аскерлеримизни душман самолётларынынъ уджюминден къорчаламакъ керек. Биринджи ава урушларында Аметхан озюнинъ тактик усулларыны амельде къулланды...

Июль айынынъ сыджакъ кунълеринден биринде капитан Ищукнынъ эскадрильясы немсе бомбалайджы самолётларынынъ буюк группасына къаршы учты. Бизим кырыджы самолётларымыз дос-догъру уруш башладылар, чюнки маневр япып отурмагъа вакъыт ёкъ эди. Душман самолётларынынъ дженкявер тертиби бозулды. Алты «юнкерс» алевленип ерге йыкълды. Полк команданлыгъы бу урушта сиясий ёлбашчы Константиновнынъ ве лейтенант Аметхан Султаннынъ джесаретини айрыджа къайд этти. Экинджи куню шу эскадрилья бизим бомбалайджы самолётларымызны къорчалап кетмекте эди. Душман позициялары устюне кельгенде оларны сайыджа эки кере чокъ олгъан немсе самолётлары къаршылады. «Харрикейн»ле усталыкънен маневр япаракъ, Аметхан «мессер»ге якълашты ве атеш ачты. Самолёт бирден алевленип янды, экинджи «мессер»ни исе эскадрилья командири урып тюшюрди.

Капитан Ищук ве лейтенант Аметхан Султан экинджи куню олгъан ава урушында да айрыджа джесарет косътердилер. Ватан дёртюнджи кырыджы авиация полкы учуджыларынынъ дженкявер мувафакъиетлерине дегерли кыймет кести. Оларнынъ бир чокълары орденнен такъдирлендилер. Аметхан Султаннынъ кокюсинде Ленин ве Кызыл Йылдыз орденинен бир сырада Дженкявер Кызыл Байракъ ордени де пейда олды. Онынъ полкдашлары Рязанов, Ищук, Степаненко, Лавриненков ве дигерлери де орденлернен мукаяфатландылар.

Дженкте мейдангъа кельген муреккеп вазият дигер джебэлернинъ къуветлерини Сталинград янына авуштырмагъа меджбур этти. Аметхан Султан хызмет эткен полк Воронеж янындан бу ерге авуштырылды. Учуджыларнынъ огюне Сталинградкъа келяткъан душманнынъ танк къысымларыны токътатув вазифеси къойылды. Чокъ кунълергедже бизим штурмлайыджы самолётларымызны озгъармакъ, оларны «мессер»лернинъ уджюмлеринден къорчаламакъ керек олды.

Ава урушлары боюнджа махсус азырлыкъ кечкен немсе учуджылары Сталинград кокюнде ат ойнамакъта эдилер. Гитлернинъ пропаганда васталары немселернинъ авадаки шубесиз устюнлиги акъкъында бутюн дюньягъа яйгъара къопармакъталар. Бунынънен олар совет учуджыларыны къоркъузмакъ, оларгъа психологик тесир этмек де истейлер.

Полк командири майор Морозов секизинджи ава ордусы команданлыгъынынъ (команданы Т. Т. Хрюкин) теджрибелли учуджылардан махсус бир группа мейдангъа кетирмек акъкъындаки къарарыны бильдирди. Группа эркиянына бу полктан Рязанов, Аметхан Султан, Лавриненков, Борисов, Степаненко ве бир къач учуджы даа киреджек. Группагъа командирлик япмакъ

теджрибелі учуджы, энди он беш фашист самолётыны урып тюшюрген майор Ерёминге авале олунды.

Экинджи куню Ерёминнинъ группасы Сталинград дживарларындаки Погромное кою янында азырланылган гизли аэродромгъа кельди. Кельгенлеринен учуджылар кокте дженкявер невбетчилик япып башладылар. Олар ичюн берилген эмир къыскъа эди: даимий дженкявер азырлыкъта олмакъ, эр анги ёлнен душман самолётларыны Волгагъа кечирмемек.

Учуджылар озь вазифелерини мукъайтлыкънен эда этилер. О куньлерде Аметхан Султаннинъ бир кереден эки «мессер»нен тутушувы эр кесини акъылында къалды. Вакъиа бойле олган эди: орду штабындан немсе самолётлары бизим объектлеримизден бирини бомбалаяткъанлары акъкъында хабер кельди. Группанынъ бутюн самолётларына деръал бельгиленген ерге учмакъ эмир этильди. Аметхан авагъа котерильгенинен эки «Ме—109» самолётыны корьди. Онынъ къырыджы самолёты дёрт бучукъ бинъ метр юксекликте уча эди. Немселер де айны шу юксекликте учмакъталар. Аметхан оларны сечкенинен юксеклигини арттырды. Беш бинъ метрге котерильди. Устюнлик совет учуджысында экенини анълагъан немселер кери чевирильдилер. Амма энди кеч олган эди. Аметхан мергин атешнен арттаки самолётны якъты ве кене юксекке котерильди. Бу Аметханнынъ сеvimли усулы эди: тёпеден турып уджюм этмек ве янъы уджюм ичюн тёпеге котерильмек.

Экинджи фашист де юксеклигини арттырып башлады. Лякин етиштирип оламады, бу вакъытта Аметхан етишти ве тёпеден атеш ачты. «Мессер» алевленди ве таш киби ашагъы юварланды. Юксеклик саиби Аметхан Султан бир озю эки къузгъунны тындырды.

Бу къыскъа муддетли тутушув биткенинен Аметхан группанынъ дигер самолётларына къошулды ве бельгиленилген объектни душманнынъ бомбалайджы самолётларындан къорчалав ичюн учып кетти.

Немселернинъ ава разведкаджысы бизим къарадаки къуветлеримизге пек буюк зарар кетире эди. Разведкаджы — пек айнеджи самолёт. Онынъ авада пейда олувы немселернинъ артиллериясындан атеш ачыладжагъындан я да авадан сыдыргъы уджюм оладжагъындан делеялет эди. Адетте разведкаджы самолёт пек яхшы сияланган ола, амма Ерёминнинъ учуджылары оны да урып тюшюрмекни огрендилер. Асылында бу къыйын ве телюкели иш. Немселер разведка самолётыны бир вакъыт янъгъыз къалдырмайлар, оны даима къорчалап туралар.

Бир кере группа командири Аметхангъа ве онынъ къошагъы Степаненкогъа немселернинъ разведкаджы самолётыны урып тюшюрмекни авале этти. Бу самолёт немселернинъ узакъкъа атыджы артиллериясынынъ атешини авадан догъуртып турмакъта эди. Бизим учуджыларымыз разведкаджы самолёткъа догъурылган арада булутлар арасындан эки «Ме—109» самолёты пейда олды.

— Мен «мессер»лерге кетем, — деди Аметхан радиодан Степаненкогъа. — Разведкаджы исе сенинъки!

«Мессер»лер юксекте эдилер. Аметханнынъ къырыджысыны корип, фашистлернинъ бири тёпеден ашагъы уджюм этти. Аметхан бир кереден моторнынъ газыны эксильтти ве ашагъы энип башлады. Немсенинъ пулемёт атеши Аметханнынъ, демек мумкюн ки, буруны тюбюнден кечип кетти. Фашист кечип кеткенинен Аметхан бир кереден котерилип башлады ве «мессер»нинъ къабургъасыны козьлеп топтан атеш ачты. О бир кереден тютеди ве ашагъы юварланды. Экинджи немсе самолёты тутушмакъ истемеди ве буюк тезликнен булутлар артына гизленди.

Озь самолётыны догърулткъан сонъ Аметхан ашагъы бакъты. Анда демикти разведкаджы самолёт фырланмакъта эди. Степаненконинъ уджюми де мувафакъиетнен биткен.

Аметхан Сталинград кокюнде алты немсе самолётыны урып тюшюрди ве бойледже, озь эсабындаки самолётларнынъ сайысыны он учъке бардырды.

1943 сенеси февраль 14-те Сталинграднынъ мудафаасы ичюн урушларда косьтерген айрыджа джесюрликлери ичюн докъузынджы гвардиялы полкнынъ бир группа учуджысы орденлернен мукафатланды. Аметханнынъ кокусинде экинджи Ленин ордени йылтырамакъта эди.

— Бизим полкымыз Ростов бетке авуша, — деди эскадрилья командирлерине Шестаков. — Ярын мукеммеллештирилген яңы «Як» самолётлары аладжакъ ве ёлгъа чыкъаджакъмыз.

Аметхан учувгъа азырланыр экен, хаялында Сталинграднен сагълыкълашты. «Сагълыкънен къал дженкчи шеэр, къараман шеэр!» Урушнынъ чокъ айлары девамында Сталинград онынъ ичюн тувгъан шеэр олып къалды. Янгынлардан сонъ къарарып къалгъан, лякин теслим олмагъан бу шеэр онынъ ичюн пек къыйметли эди. Онынъ атешли кокюнде Аметхан озюни биринджи кере акъикъый къырыджы учуджы оларакъ ис этти, Алелюхин, Головачев, Лавриненков киби намлы учуджыларнен достлашты. Бу кокте о пек агъыр, пек мушкюль урушларны кечирди, муреккеп вазифелерни эда этти. Мында олар атешнен пишкинлештилер, теджрибелерини арттырдылар.

Волга боюнда мувафакъиетсизликке огърагъан фашистлер бунунъ акъкъыны Ростов янында алмакъ истедилер. Баарылик-язлыкъ кампаниягъа азырланаракъ, олар дженюбий джебздеки муим демир ёлу ве стратегик пункт олгъан Ростовгъа ве Батайскке пек чокъ яңы самолётлар топладылар. Фашистлер бу ерде де озьлерининъ сыналгъан тактикаларына садыкъ къалдылар — дженкявер вазифеге онларнен, атта юзлернен самолёттан ибарет буюк группаларнен учалар. Генерал Хрюкин командирлик япкъан секизинджи ава ордусы авиаполкларынынъ баш вазифеси бизим къарадаки къуветлеримизни душман самолётларынынъ уджюминден къорчаламакъ эди. Энъ телюкели догърулышта Советлер Бирлигининъ Къараманы полковник Шестаков командирлик япкъан эскадрильянынъ учуджылары дженклешмектелер.

1943 сенесининъ март айында Ростов узеринде пек къатты ава урушлары олып кечти. 25-нджи март куню сабадан кунъ сувукъ ве айдын эди. Бойле авада душман авиациясынынъ умумий уджюмини беклемек керек.

Биринджи олып, Аметхан Султаннынъ командирлиги алтындаки учюнджи эскадрилья авагъа котерильди. Эскадрильянынъ учуджылары — Павел Головачев, Иван Борисов, Николай Коровкин, Иван Мальков, Кильговатов — бельгиленилген юксекликке котерильдилер. Бу вакъытта Аметхан гъарп беттен шеэрге таба учып келеяткъан къушлар топуны корьди. Амма бир къач дакъыкъадан сонъ къара нокъталар немсе бомбалайджы самолётларына чевирильдилер. Оларны исе къырыджы самолётлар сарып кельмектелер. Душман самолётларынынъ топуна эп яңы-яңы «юнкерс» келип къошулмакта. «Демек, олар чешит аэродромлардан учалар, топланув ерини бельгилегенлер ве шимди колоннагъа тизильмектелер, — деп тюшюнди Аметхан. — Шимди олар арехетлерини даа бирлештирмедилер, озгъарыджы къырыджы самолётларнынъ бир къысымы даа келип къошулмады, деръал уджюм этмек керек, деръал!»

— «Юнкерс»лернинъ ве «Хейнкел»лернинъ буюк группасыны корьмектемиз, — деп идаре пунктына хабер этти Аметхан. — Уджюмге кечемиз!

Бу арада бомбалайджы самолётлар эп чокълашты, сафкъа тизилерек, шеэрге эп якъынлаштылар. Аметхан йигирмие якъын «Ме-109» самолёты сайды. Сонъундан урып тюшюрилген самолётларнынъ эсир алынгъан учуджылары о куню Ростов демир ёл узелына ве Батайскке олгъан уджюмде юзден зияде «юнкерс» самолёты иштирак эткенини айтаджакълар.

— Къырыджы самолётлар да пейда олдылар! — деп хабер этти аэродромгъа Аметхан. — «Мессер»лер исе йигирмиден зияде.

— Къатты туруңыз! — деген сес эшитильди шлемофондан. — Шимди ярдымгъа полкнынъ бутюн эскадрильяларыны котерем. — Полк командири Шестаковнынъ сеси эеджанлы эди.

— Бомбалайджы самолётларгъа уджюм этемиз! Елбашчысыны (флагман самолёты) мен озюме алам!

Бу команданен Аметханнынъ алты самолёттан ибарет эскадрильясы уджюмге кечти. Эскадрилья командири душман самолётлары топарынынъ етекчисини — кумюш ренкли «Хейнкель»ни нишангъа алды. Мына, ниает о озюнинъ къоджаман когертесинен нишан хачы даиресинде пейда олды. Аметхан атеш ачты. Бу вакъытта «Хейнкель»нинъ экипажы да оны сечти ве джевап атеши ачты. Лякин кеч олгъан эди. Аметханнынъ ёллагъан снаряда

лары душман самолётынынъ къурсагыы ичинде патладылар, бир къач саниеден сонъ самолётнынъ озю де патлады.

Уджюмден чыкъкан сонъ, Аметхан онынъ аркъадашлары тарафындан урып тюшюрилген бир къач бомбалайджы самолётнынъ да ерге фырланып тюшеяткъаныны корип, мемнюн олды.

Апансыз уджюм немселерни шашмалатты. Душман самолётларынынъ сафы бозулды. Флагман самолётынынъ гъайып олгъаныны корьген немселер, аман юклерини бошатмагъа чалыштылар — бомбаларыны расткельген ерге ташлап, тараф-тараф олдылар.

Душманнынъ бомбалайджы самолётларыны озгъарып келеяткъан къырыджы самолётлар бизим «Як»ларнынъ устюне атылдылар. Амансыз дженк башланды. Озюнинъ командирини джесаретнен къорчалагъан Иван Борисовнынъ самолёты янып башлады.

— Ваня, сычра! — деп къычырды радиодан къарылгъан давушнен ве озю Иваннынъ самолётыны якъкъан «мессер»нинъ артындан къувалап кетти.

Газны сонъунадже басты, «Як»нынъ моторы сонъки кергинликте чалышаракъ, дувулдамакъта. «Мессер»нинъ адждера ресими чызылгъан къабургъасы нишан хачында бир къач кере корюнди. Ниает, адждеранынъ ачыкъ агъызы корюнди. Аметхан гашетаны басты.

— Командир! Азгъын яна! (дженк йылларында бизим учуджыларымыз «Мессершмидт» самолётларына «азгъын» дей эдилер) — деп къычырды Коровкин къуванчнен ве кене Коровкин эеджанлы давушнен девам этти: — Эки чифт «мессер» сагъдан кельмекте!

— Корем Коля! Сен манъа ярдым эт!

— Командир! Бизимкилер келелер! — немсе къырыджыларынынъ сарымында къалгъан Павел Головачев къычырмакъта эди.

Аметхан Коровкиннен берабер эп юкселерек, «мессер»лерден узакълашып башлады. Ярдымгъа етишкен полкнынъ дигер эки эскадрильясы уджюм ичюн бурулмакъта эди. Шлемофонда Шестаковнынъ сеси эшитилди:

— «Азгъынлар»нынъ акъкъындан келинъиз! Бизлер бомбалайджыларны айдаштырымыз!

Алелюхин ве Лавриненков эскадрильяларынынъ къырыджылары гъарпкъа учмакъта олгъан «юнкерс»лернинъ сафына уджюм эттилер. Оларнынъ бир къысымы Азав денъизи бетке бурулды. Бу вакъытта генерал Хрюкиннинъ эмиринен шестаковджыларгъа ярдым оларакъ, авиадивизиянынъ дигер полклары да авагъа котерилдилер. Шу саба Ростов узерине онларнен самолётлар амансыз чатыштылар.

Аметханнынъ янъы къошагыы Коровкиннинъ къуршуны битти ве о «мессер»ни таран япты. Эр эки самолёт парча-кесек олып ерге тюше башлады. Коровкин озь самолётындан сычрап етиштирди. Лякин онынъ парашюты ачылгъанынен немселер оны авада къуршунладылар.

Уруш олаяткъан ерге дигер авиаполкларнынъ самолётлары келип еткен сонъ, Аметхан радиодан полк командирине: «Якъарлыгъымыз битмек узре! Уруштан чыкъамыз» — деди.

Шестаковнынъ рухсетини алгъан сонъ, энди дёрт самолёттан ибарет эскадрилья озь командирининъ ёлбашчылыгъы алтында аэродромгъа догъру учты.

Адети узре, шестаковджылар аэродромгъа сафкъа тизилген алда къайта эдилер, бу сефер исе Аметхан ве онынъ достлары къонув ёлагъына зорнен етип кельдилер. Якъарлыкъ биткен эди.

Учуджылар эскадрильясынынъ къайтувы аджыныкълы эди. Эбет, Аметхан бу урушта эки душман самолётыны урып тюшюрди, онынъ учуджылары бирер самолёт урып тюшюрдилер. Лякин бу вакъианынъ къуванчына дигерининъ яныгъы къошула: учуджы Николай Коровкин эляк олды, эки «Як» самолётыны гъайып эттилер. Бу куню секизинджи ава ордусынынъ къырыджылары душманнынъ къыркътан зяеде самолётыны урып тюшюрдилер, шу джумледен шестаковджыларнынъ эсабында он алты самолёт.

Советлер Бирлигининъ Къараманы Л. П. Шестаков командирлик япкъан авиация полкы учуджыларынынъ мувафакъиетлери акъкъында икяе этерек,

о куньлерде «Къызыл Йылдыз» газетасы шойле язгъан эди: «Н авиабирлеш-месининъ гвардиялы учуджылары къатты урушларда озьлерининъ дженкя-вер эсапларыны кунь-куньден арттырмакъталар. Бир ай ичинде олар 84 немсе самолётыны урып тюшюрдилер, оларнынъ отуз секизи бомбалайджы са-молёт. Душман авиациясынынъ якъында Ростов шеэрини япкъан уджюмини къайтарувда Н авиабирлешмеси энъ актив иштирак этти. Бу вакъытта ава урушларында гвардиялы капитан Аметхан Султан, Жверлюдов, Дзюба, гвар-диялы уйкен лейтенантлар Головачев, Дранищев ве дигерлери айрыджа ярарлыкълар косьтердилер. Оларнынъ эр бири Ростов якъыныларында бир къач самолёт урып тюшюрди».

1943 сенесининъ язында Миус джебэсинде къатты урушлар башланды. Бизим аскерлеримиз немселернинъ Миус озени ялысында мейдангъа кетир-ген къуветли мудафаа ёлагъыны йыкъаракъ, Донбасскъа ёл ачып башлады-лар. Миус джебэсине докъузынды гвардиялы къырыджы самолётлар полкы янъы самолётларнен теминленген алда кельди. Бундан бираз вакъыт эвель олар озьлерининъ «Як»ларындан Американынъ «аэрокобра» самолётларына авушкъан эдилер. Биринджи учушлар вакъытында Аметхангъа бу самолётлар пек муреккеп олып корюндилер. Амма алышкъан сонъ «аэрокобра»лар ко-те яхшы хызмет этип башладылар.

Апрель 10-да бизим аскерлеримиз душманнынъ Сиваштаки ве Перекоп-таки мудафааларыны ярып кечтилер. Танк ве механизмлештирилген къы-сымлар шиддетли уджюмнен Джанкойни ишгъаль эттилер. Бу вакъытта Джанкой аэродромында совет къырыджылары тарафындан якъылгъан немсе самолётлары аля тютемекте эдилер. Арадан учь кунь даа кечкен сонъ, Сим-ферополь азат этильди. Севастополь ичюн къызгъын урушлар башланды. Немселер эм авада, эм къарада къатты къаршылыкъ косьтердилер. Севасто-поль кокюнде Аметхан озюнинъ энъ агъыр урушларындан бирини кечирди. О, шималий бухта устюнде энъ теджрибели фашист учуджысынен тутушты. «Фокке-вульф—190» самолётыны мергин атешнен урып тюшюргенде эр кес шашты. Экинджи куню Балакълаванынъ гъарбында Аметхан бизим къарадаки аскер къуветлеримизге уджюм этеяткъан бир группа «Фокке-вульф»ны сеч-ти. Немсе къырыджылары сайыджа бир къач кере чокъ олсалар да, полк ко-мандири эмир этти:

— Сизинъ эскадрильянъызгъа кечиттеки аскерлеримизни авадан къор-чаламакъ эмир этиле, — деди Шестаков Аметханны полк штабына чагъы-рып. — О ерге бир дане биле фашист бомбасы тюшмемек керек! Вазифе анълашыламы?

— Анълашыла! — деп къыскъадан джевап берди Аметхан. — Эдасына киришмеге рухсет этинъиз!

Эскадрилья учуджылары Борисов, Головачёв, Мальков, Сафонов ве Кильговатовгъа вазифени узакъ анълатып отурмакъ керек олмады. Оларнынъ эр бири шимди кечитнинъ чалышувы, бизим аскер ве офицерлеримизнинъ аяты оларгъа багълы экенини яхшы анълайлар.

Эскадрилья авагъа котерильгенде танъ агъарып башлагъан эди. Кок эп айдынлаша, узакъ-узакълар ачыкъ корюне. Алты бинъ метр юксекликке ко-терильген сонъ, Аметхан ве онынъ учуджылары дженкявер тертипнен эки бинъ метргедже ашагъы эндилер ве кене кокке котерильдилер. Кене энди-лер. Бу усулгъа авиация тилинде «бешик» дениле. Бойле маневр самолёт-ларгъа юксек тезликни сакъламагъа имкян бере. Душман расткельген вакъ-ытта исе тезликнинъ эмиети пек муим.

Душман расткельди. Азав денъизи беттен немсе самолётларынынъ учь группасы корюнди. Огде йигирми «Хейнкель—111» келе. Аметхан дикъкъат-нен кокке бакъты, оларны къорчалайджы къырыджы самолётлар корюн-мейлер. Бу ал оны сергеклендирди. «Мессер»лер бекленильмегенде пейда ола биледжеклерини акъылда тутаракъ. Аметхан уджюм этмеге къарар бер-ди. Эскадрилья учуджылары шлемофонда озь командирлерининъ эмирини эшиттилер:

— Уджюмге!

Аметханнынъ ёлбашчылыгъы алтында къырыджы самолётлар огге ынтылдылар. Мына, «юнкерс»лернинъ нишан хачлары корюнип башладылар.

Аметхан оларнынъ бирини нишангъа туткъан сонъ, бир даа къачырмады. Аман гашетагъа басты, «юнкерс» тютюн чыкъарып ашагъы энип башлады. Дигер учуджылар да душманнынъ бомбалайджы самолётларына арды-сыра атеш ачып башладылар. Биринджи уджюмден сонъ дёрт «юнкерс» ерге юварланды. Бомбалайджы самолётларнынъ сафы бозулды. Олар атештен къачаджакъ олып, де о якъкъа-де бу якъкъа учушалар. Бу вакъытта Сафонов эскадрилья командирине самолётынынъ моторы иштен чыкъкъаныны хабар этти.

— Бир чаре этип, аэродром бетке бурул, барып етерсинъ, — деди Аметхан.

Бу арада фашист самолётларынынъ учюнджи группасы пейда олгъаныны корип, эскадрилья командири эмир этти:

— Янъы группагъа уджюм этемиз!

Къыска дженкявер маневрден сонъ, Аметхан озь достларынен юксектен душман самолётларынынъ янъы группасына уджюм этти. Аметхан Султан ве Павел Головачёв тарафындан урып тюшюрилген эки фашист къуагъуны ерге юварланды. Оларнынъ артындан Иван Борисов невбеттеки «юнкерс»ни урып тюшюре. Алевленген душман самолёты ерге якъынлагъанда патлай.

Бу маальде Аметхан онынъ «аэрокобра»сынынъ моторы бир тегиз чалышмаяткъаныны дуя. Амма бу ал онынъ къачмакъта олгъан «Хейнкель»нинъ артындан къуваламасына кедер этмеди. Девамлы атылгъан къуршун душман самолётына барып тие ве Аметхан тарафындан бу урушта ёкъ этилген учюнджи немсе самолёты къуйругъындан узун къара тютюн чыкъарып ашагъы эне. Душман самолётлары шашмалагъан алда дагъылып башлайлар. Кечитке исе бир бомба биле тюшмей.

Шу куню акъшам Шестаков учюнджи эскадрильянынъ учуджыларына кечит узеринде кечирилген аджаип ава урушы ичюн тешеккур илян этти — бу куню Аметханнынъ эскадрильясы еди душман самолётыны урып тюшюрген эди. Акъшам устю Аметханны полк комиссары Николай Веровец чагъырды.

— Тюневин орду команданы сенинъ акъкъынъда малюмат сорады, — деп кулюмсиреди о. — Энди газеталарны бакъып юрь.

Эбет, полк комиссары онъа Москвагъа ёлламакъ ичюн телеграмма азырлагъаныны айта биле эди. О телеграммада исе шойле язылы эди: «Докъузынджы Къызылбайракълы гвардиялы къырыджы самолётлар полкынынъ эскадрилья командири гвардиялы капитан Аметхан Султан дженк башлангъандан берли 359 дженкявер учуш япты, 79 ава урушы кечирди. Шахсен озю душманнынъ 11 самолётыны, группа урушларында исе 19 самолётыны урып тюшюрди. «Ю—88» самолётыны таран япты. Сталинград джебэсинде 110 дженкявер учуш япты, шахсен озю 6 самолёт, группа урушларында исе 7 самолёт урып тюшюрди».

Арадан бир къач кунъ даа кечти. Миус джебэсиндеки кергинлик йымшады. Полк комиссарынен олгъан лакъырды Аметханнынъ акъылындан чыкъты. Бунынъ ичюн де 24-нджи август куню, уйле маалинде, невбеттеки учудан къайтып кельген сонъ, Аметхан самолёт дурагъында Шестаков ве Веровецнен бирликте оны беклеп тургъан полкдаш аркъадашларына эмиет бермеди. Учудан къайткъанларны къаршылап алмакъ мында адет киби бир шей. Амма бу сефер дуракъта тургъанлар о самолёттан тюшип башлагъанынен онъа таба джылыштылар. Топлангъанлар «Къараман шерефине ура!» деп къычыракакъ, оны самолёт къанаты устюнден чекип алды ве эллери устюнде салладылар. Аметхан озю ичюн пек муим вакъиа юзь бергенини анълады. Учуджылар Аметханны ерге къойгъан сонъ, Шестаков тантаналы давушенен:

— Полк команданлыгъы адындан Советлер Бирлигининъ Къараманы унваны берилювинен тебриклеим! — деди.

— Советлер Бирлигине хызмет этем! — деди Аметхан эеджанлы давушенен.

Бу вакъиа Аметхан ичюн янъылыкъ эди, о достларынынъ хайырлавларына джевап оларакъ йылмая, башыны саллай. Бойле алларда не айтмакъ ве

озюни насыл тутмакъ керек? Бу юксек унвангъа къолайлыкънен алышып ола-
мәйдәгъыны аңлады.

— Бугунь экинжи къараманны тебриклементемиз, — деди Аметхангъа полк комиссары Николай Верховец мемнюнликнен. — Сен Алексей Алелюкинни хайырлай билесинь.

Бир къач куньден сонъ полкта «Къызыл Йылдыз» газетасы эль-эльден кечип юрьди. Онынъ саифелеринде СССР Юкъары Совети Президиумынынъ «Къызыл Орду арбий-ава къуветлерининъ офицерлерине Советлер Бирлигининъ Къараманы унваныны берюв акъкъында»ки ферманы басылгъан эди. Юксек мухяфат алгъанлар джедвелинде Алексей Алелюхин ве Аметхан Султан да бар эдилер.

Бойле къуванчлы куньде ананъ, бабанъ янынъда олсалар, оларны да къу-
вандырсанъ, не къадар яхшы олур эди. Аметхан эвиндекилернинъ талийи акъкъында бир шей бильмей эди. Олар оккупирленген Алупкада къалды-
лармы, ёкъса кетип етиштирдилерми? Гитлерджилернинъ Кърымда япкъан джанаварлыкълары акъкъында газета хаберлерини окъугъанда Аметханнынъ юреги яна. Огге, эп огге кетмек ве догъмуш Кърымны фашистлерден тездже азат этмек керек.

«Ил—12» маркалы штурмлайыджы самолётны учуджы танк демек мум-
кюн. Онынъ кабинасы бираз къамбур кельгени ичюн учуджылар озь аралары онъа «къамбур» дейлер. Аэродромгъа эки «Ил» самолёты келип къонгъанда кунь къавушып башлагъан эди. Учуджылар ертолелерге догърулдылар. Амет-
хан стол башында дивизия командири генерал Б. А. Сидневнен берабер оту-
ра ве онынъ ярын оладжакъ «сербест ав» акъкъындаки косътеришлерини динълей.

— Саба танъда алты самолётнен учармыз, — деди генерал стол устуне буюк масштаблы картаны яракъ. — Мен етекчи олурым. Юксекликни алгъан сонъ Ровенькагъа барырмыз, андан джебэ ёлагъы бою Таганрогъа учармыз.

— А-а, мына, «къамбурлар» да келип чыкътылар, — деди генерал ерто-
леге кирген штурмлайыджы-учуджыларны корип. — Ишанам ки, сизде эр шей ёлунда. Шай дегильми?

— Эр шей ёлунда, генерал аркъадаш! — деди ёргъун черели учуджы.

Дивизия командиринден рухсет алгъан сонъ олар стол башына келип отурдылар. Генералнынъ янынъда отургъан Аметхан бирден сычрап турды ве учуджыларнынъ бирине сарылды.

— Инструктор аркъадаш! — деди о къуванчнен. — Петр Мефодьевич!

— Токъта, токъта, — деди учуджы ве кокюсинде Алтын Йылдызы олгъан яш капитангъа дикъкъатнен бакъты. — Амет дегильсиньми?

Ертоле улькюнлигинде оджа ве талебе къучакълаштылар. Генерал бираз шашып тургъан сонъ вакъианы аңлады: Аметхан Симферополь аэроклубы боюнджа озюнинъ биринджи инструкторыны расткетирди.

— Сен бахтлысынъ, капитан, — деди дивизия командири. — Бойле ко-
рюшювлер эр кунь олмай. Хусусан, джебэде.

Саба сагълыкълашыркен Большаков озюнинъ сабыкъ талевесини самий къучакълады, онъа янъы дженкявер мувафакъиетлер, энъ муими, гъале-
бегеде сагъ къалмакыны арз этти.

1943 сенеси август 30-да бизим аскерлеримиз Таганрогны азат эттилер. Экинжи куню бу акъта «Правда» газетасы шойле язды: «Таганрог узерин-
деки ава урушлары къараманларынынъ джедвели узундыр. Оларнынъ энъ яхшыларыны сайып кечмек биле къыйын. Таганрог ичюн олгъан урушларда Советлер Бирлигининъ Къараманы гвардиялы капитан Алелюхин 12 само-
лётны, Советлер Бирлигининъ Къараманы гвардиялы капитан Аметхан Сул-
тан исе 11 фашист самолётыны урып тюшюрдилер...»

1943 сенесининъ кузюнде генерал Хрюкин Аметхан Султаннынъ ава уру-
шында косътерген муджизесининъ шааты олды. Бу вакъиа Мелитополь шеэри ичюн урушлар алынып барылгъан куньлерде олды.

Генерал Хрюкин джебэ команданы Ф. И. Толбухиннинъ козетюв нокъта-
сында булунаракъ, озь авиациясынынъ арекетлерине ёлбашчылыкъ япа эди. Арбий Совет азасы Н. Е. Субботин де бу ерде булунмакъта эди.

Бизим къарадаки къуветлеримиз Молочная озени боюнда душманнынъ мудафаасыны ярып кечтилер. Фашистлер сонъ кучьлеринен къаршылыкъ къастермекте эдилер. Олар Кърым якъынындаки эльверишли мудафаа ёлакъларыны сакълап къалмакъ ичюн тырышалар. Авада шиддетли тутушувлар кетмекте...

Душманнынъ он эки «Ю—88» самолётыны дёрт «Мессер» озгъарып кельмекте. Бизим къырыджы самолётларымыздан бу вакъытта тек Аметханннынъ эскадрильясы авада эди.

— Эй, Тимофей Тимофеевич, бу бомбалайджылар шимди бизим бутюн ишимизни бозарлар, — деп чырайыны сытты Толбухин душман самолётларыны корьген сонъ.

— Занымджа, командан аркъадаш, — деп джевапланды Хрюкин, — бизим къырыджыларымыз бунъа ёл бермезлер.

— Къана бакъайыкъ.

Генерал Хрюкин элине микрофон алып, радиодан команда бермек истеди. Бу вакъытта душман самолётларыны сечкен къырыджыларымыз, онынъ фикирини анълагъан киби, керекли юксекликке котерильди ве аман душманнынъ устуне атылдылар. Аметхан мергин атешнен бомбалайджы самолётны якъты. Душман самолётларынынъ дженкявер сафы бозулды. Энди оларгъа тездже озъ юклеринден арынмакъ керек, акс алда, маневр япып ве уджюмден къачып оламазлар.

— Амма да келиштирип урды, — деди мемнюнликнен Толбухин. — Бу къараманны мукафатламакъ керек.

Генерал Хрюкин шу ернинъ озюнде Аметханни радио вастасынен чакъырды.

— Къызыл Байракъ ордени иле мукафатлангъанынъызнен хайырлайым!

— Советлер Бирлигине хызмет этем! — деген сес эшитильди радиода.

Генерал Хрюкин талап этмеге де, керек олгъанда адамларнынъ хызметлерине дегерли къыймет кесмеге де биле эди.

Ноябрь айынынъ башларында бизим аскерлеримиз Сивашнынъ шималиндеки шеэрлерни ве койлерни азат эттилер. Бир тарафтан немселер Днепр боюнадже сюрюльди, дигер тарафтан исе Кърым ичине къапалып къалдылар. Аметхан догъмуш улькесининъ азатлыгъы ичюн урушлар башланмасыны сабырсызлыкънен беклей эди. Гитлерджилернинъ Кърымда шорбаджылыкъ якъанлары эки йылны кечмекте. Туугъан Алупканынъ сокъакълары бою эки йылдан берли фашистлер адымлайлар.

«Тездже о тарафкъа, Ор къапынынъ артына кетип башлагъайдыкъ», — деп тюшюнди Аметхан. Козьлерини юмгъанынен озюни Алупкада, озъ азбарларында коре. Мына, анасы чапып чыкъты... онынъ артындан исе куле-куле бабасы келе. — Эй, олар сагъ экенлерми?»

Тезден Днепр ичюн шиддетли урушлар башланды. Эв акъкъындаки фикрлер вакъытынджа экинджи плангъа кечтилер. Табиий маниалардан файдаланып, немселер бизим аскерлеримизнинъ уджюмини бу озен боюнда токътатмакъ истейлер. Лякин илери къысымларымыз энди душман ишгъаль эткен ялыгъа кечип, анда плацдармлар пейда эттилер. Докъузынджы ава ордусынынъ учуджылары къарадан джылышаяткъан совет аскерлерине догърудан-догъру къолтута — оларны ава уджюминден къорчалай, озьлери немселернинъ колонналарына уджюм эте, душман самолётларынен тутушалар. Днепрнинъ ялыларында да, кокюнде де душман сарсытыджы дарбелерге огъараяракъ, эп гъарпкъа таба чекильмекте эди. Фашистлерге къавий мудафаа иншаатлары да, табиий маниалар да ярдым этип оламайлар. Бизим аскерлеримиз гитлерджилерни Днепр ялысындан къувып чыкъаргъан сонъ, душманнынъ Кърым ярым адасы ичине топлангъан буюк группасыны ёкъ этюв боюнджа дженкявер ишлер башланды. Ярым ада азатлыгъы ичюн шималден куреш башлагъан къысымлар арасында генерал Хрюкиннинъ секиндинжи ава ордусы да бар эди.

Докъузынджы къырыджылар полкы огюне Килигей тирсегиндеки аэродромдан «сербест ав» япмакъ, Кърымдаки немсе къысымларынынъ авадан теминат ёлуны кесмек, бунынъ киби, оларнынъ гитлерджилер Германиясы-

нынъ иттифақычылары олгъан Румыния ве Болгариянен авадан багъыны кес-
мек вазифелери къойлды.

Кърым ичинде къапалып къалгъан душман группасына юзлернен «Ю-52»
самолётлары кечеджек олалар. Силянен, якъарлыкъ ве эрзакънен рыкъма-
рыкъ юклю бу самолётларнынъ учуджылары совет къырыджыларындан
къоркъып, ярым адагъа гедже къаранлыгъында, я да ягъмурлы авада келе-
джек олалар.

— Килигей аэродрома эскадрильялар невбетнен учаджакълар, —
деди полк командири А. А. Морозов эскадрилья командирлери Алелюхинге,
Аметхан Султангъа ве Лавриненковгъа.

Джебз даа Миус озени боюнда экенде Шестаков авиадивизия муавини-
нинъ командири оларакъ тайин этильди ве онынъ ерине полк командири ола-
ракъ Морозов кельди. О вакъытларда полк Чаплинке аэродромында булуна
эди. Аметхан Килигей аэродрома учувны сабырсызлыкънен беклей эди. О
ернен Кърымнынъ арасында кучючик Киркинит корьфези бар. Амма кене
де сабыр этмек керек олды. «Сербест ав»гъа башта Алексей Алелюхиннинъ,
сонъра исе Владимир Лавриненковнынъ эскадрильялары учты. Ниает, Амет-
хан Султаннынъ эскадрильясына да невбет кельди.

— Биз башта Борисовнен берабер учамыз, — деди Аметхан Султан
озюнинъ учуджыларына. — Аэродромнен таныш олгъан сонъ сизлерге хабер
этермиз.

Эки «Аэрокобра» самолёты авагъа котерильди. Килигей тирсегине
якъынлагъанда Аметхан къара нокътаны сечти. Бу куню пек къатты ель эсе
эди. Къара нокътагъа бакъа берген сонъ Аметхан онынъ душман самолёты
экенини анълады.

— Занымджа, огюмизде пек меракълы фриц булунмакъта, — деди Амет-
хан къошагъына. — Айды, Ваня, газны бас!

Немсе самолёты, адетте, штаб хызметини одеген «физилетштрох» экен,
совет самолётларыны корьгенинен къачып башлады. Аметхан душман самолё-
тыны къуалап еткен сонъ, онынъ устюнден бир къач кере къуршун атты,
керекли тарафкъа бурулмагъа меджбур этти ве сонъра, огюне кечирип,
озю артындан учты. Эскадрилья командири мемнюн — оларнынъ полклары
эсир самолёт даа алмагъан эди. Немсе озюнинъ чаресиз алыны анълады
ве онъа косътерильген ерге къонды. Борисов эсир алынган самолёт узе-
ринде айланып уча башлады. Аметхан исе бельгиленильген аэродромгъа
барып къонды. Лавриненков эскадрильясынынъ учуджылары оны къаршылап
алдылар. Эеджанлы Аметхан самолёт къанаты устюнден сычрап тюшке-
нинен, къаршысында Лавриненковны корип, кулер юзьнен:

— Бахшышы къабул эт, Володя, — деди. — Борисовнен берабер алель-
хусус бир гъанимет эльде эттик.

Бираздан сонъ аэродромдан полуторка машинасы чыкъты. Машинада
Аметхан ве Лавриненков барлар. Олар ачыкъ чёльнинъ ортасында
турган немсе самолёты янына кельгенде онынъ учуджысы аля даа каби-
нада отура, Борисов исе оны авадан козетерек, башы узеринде эп айлана эди.

Яш офицерлер пыштавларыны азыр тутаракъ, самолёт янына кельдилер.
Аметхан ишмарнен учуджыгъа чыкъмакъ керек олгъаныны анълатты. Учуджы
индемейип самолёт ичинден чыкъты ве бундан сонъ бизим учуджыларымыз
оны селясыздандырдылар. Сонъра Аметхан немсеге кене самолёткъа минмек
ве моторны кочюрмек керек олгъаныны анълатты. О моторны кочюрген сонъ,
Аметхан онынъ кабинадан чыкъмасыны талап этти ве озю онынъ ерине
минип отурды.

Бир къач дакъыкъадан сонъ Аметхан енгиль «физилетштрох» машинасыны
чёль бою айдап кетти. Самолёт къолайлыкънен кокке котерильди ве би-
раздан аэродромгъа къонды.

Сонъундан белли олгъанына коре, эсир алынган немсе гитлер
штабынынъ алякъаджысы олып, Румыниянынъ Констанца шеэринен Кезлев
арасында къатнай экен. Сорав вакъытында о «юнкерс»лернинъ Кърымгъа
насыл маршрутнен учып кельгенлерини анълатты. Экинджи куню Аметхан
немсе монопланынен Чалиндеки эсас аэродромгъа учты. Онынъ самолёты
бир къач кунь аэродромда турды. Тезден бутюн эскадрильясынен къайтып

кельди ве невбетчилик япып тургъан Владимир Лавриненковнынъ эскадрильясыны денъиштирди.

Килигей тирсегиндеки аэродромгъа учуджылар яхшы этип ерлештилер. Аметхан бу ерден «Сербест ав» башламагъа къарар берди. Джебз ёлагъына биринджи олып эскадрилья командири къошагъы Иван Мальковнен бераберликте учты. Башта шималге догъурылдылар. Запорожьенинъ гъарбында Аметхан эки «мессер»ни коръди. Олар баягъы алчакътан учмакъта эдилер. Аметхан булутлар артында олгъаны ичюн душман самолётлары баягъы вакъыткъадже оларны сечмедилер. Якъын къалгъанда бизим самолётларымыз булутлар арасында ашагъы энди ве уджюм башладылар. «Мессер»лернинъ бири деръал янды ве ашагъы юварланды. Мальков экинджи самолётнынъ артындан къувалап башлагъанда шлемофонда командирнинъ сесини эшитти:

— Такъип этюв токътатылсын! Эвге къайтамыз!

Мальков душман самолёты артындан учувны токътатты. Аметхан, адетте душман самолётыны ёкъ этюв имкяныны бир заман къачырмай эди, шимди исе бирден «эвге къайтамыз» деди. Олар аэродромгъа догъурылгъан вакъытта эр шей анълашылды. Мальков Аметханнынъ «аэрокобра»сы тегиз учмагъаныны, самолётны насылдыр сильтемлер сарсытаяткъаныны сезді. Мальков командирнинъ самолёты бозулгъаныны анълады.

Ерге къонгъанларынен Мальков Аметхангъа озь фикирини айтты.

— Догъру, Ваня, — деп кульди Аметхан. — Лякин бунынъ бир себеби даа бар. Сен демир ёлны коръдинъми? Я гъарптан келеяткъан поездны? Коръмединъми? Достум, учуджы кимерде ерге де бакъмакъ керек.

Аметхан демир метийлерден ибарет немсе поездыны сечкен. Мегер о гъарптан келе, демек, бош дегиль. Метийлернинъ пек темиз олгъанына бакъгъанда, оларнынъ ичиндекиси бензин олмакъ керек.

— Йигирми дакъыкъадан сонъ бутюн эскадрильянен учамыз, — деди Аметхан.

Арадан йигирми дакъыкъа кечкен сонъ Килигей аэродромындан алты къырыджы самолёт авагъа котерильди ве шималге догъру учты. Ашада поезд корюнгенинен командир:

— Нишан ашада, уджюм этемиз, — деп эмир этти.

Он секиз метий-вагондан ибарет поезд устюнден алты самолёт атеш ачты. Демир ёлда буюк янгъын ве патлавлар башланды.

Сонъундан анълашылгъанына коре, Аметханнынъ эскадрильясы авиация бензини алып келеяткъан эшелонны якъкъан ве бойледже, душманнынъ Запорожье участкасында булунгъан самолётларыны якъарлыкъсыз къалдыргъан.

О кунълерде учюнджи эскадрильянынъ учуджылары джебз ёлагъы артында немселернинъ яхшы этип гизленильген арбий ава разведкаджылары самолётларынынъ буюк аэродромы олгъаныны сечтилер. Булар эсасен «Фокке-вульф—189» маркалы самолётлар, аскерлер тилинен айтылгъанда исе «рама»лар эди.

Бу самолётлар зырхларнен сарылгъан, яхшы этип сиялангъан ве юксек учув-тактика имкяналарына малик эдилер. Бундан гъайры оларда, адети узре, теджрибели учуджылар ве штурманлар уча эдилер. Олар разведка учувлары вакъытында бизим учуджыларымыздан къолай къуртулып кете, тепеде туруп, озь артиллериясынынъ атешини корректирлейлер. «Рама»ларнынъ авада булунувы душманнынъ къарадаки аскер къуветининъ активлигинен багълы ола эди. Джебз команданлыгъы «рама»ларнынъ ятагъыны авале эткен эди. Тесадюфен, оларнынъ аэродромы тапылды.

Саба танъда Аметханнынъ эскадрильясы авагъа котерильди ве немселернинъ гизли аэродромы узеринде пейда олды. Душман бойле уджюмни беклемей эди, бунынъ ичюн де оларнынъ мудафаа къуветлери чалышып башлагъандже къырыджы самолётлар алчакътан учаракъ, аэродромда тургъан самолётларны атешке туттылар. Докъуз самолёт бир кереден янды. Аметханнынъ эскадрильясы сонъки уджюмге энген вакъытта, уфукъта немселернинъ бир группа къырыджы самолёты корюнди.

— Уфукъта «мессер»лер! — деди командир. — Котериле ве арткъа къайтамыз. Мукъайт олунъыз!

Олар къайтмакъ ичюн котерилип башлагъанда немсе самолётлары келип еттилер. Оларнен тутушмакъ керек олды. Звено командири Иван Борисов бу тутушувда душманнынъ бир самолётыны якъты.

О куньлерде Аметханнынъ эскадрильясы «рама»ларны къыйыр-чыйыр этти. Яваш учкъан «юнкерс»лерни урмакъ къыйын дегиль, энъ къыйыны оларнынъ учув маршрутыны бильмек, оларны озгъарыджы къырыджы самолётларнен дженклешмек эди. Бунъа бакъмадан, янъы аэродромгъа кельгенлерининъ биринджи афтасында Аметхан ве онынъ дженкявер сафдашлары душманнынъ 52 самолётыны ёкъ эттилер. Бу малюмат полк штабына барып чыкъкъан сонъ, андан Килигей аэродромына шойле малюмат кельди: «Яваш учкъан ава нишанларына къаршы куреш усуллары акъкъында хабар этинъиз». Штабда учюнджи эскадрилья учуджыларынынъ теджрибесини умумлештирмеге ве бутюн учуджылар арасында дагъытмагъа къарар берильди.

Апрель 8-де дёртюнджи Украина джебэсининъ къысымлары Сиваш ве Перекоп тарафтан душманнынъ мудафаа иншаатларына тазыйыкъ этип башладылар, бунъа секизинджи ава ордусынынъ къысымлары къолтуттылар. Бизим разведкамызнынъ берген малюматына коре Кърымдаки немсе аэродромларында душман самолётларынынъ буюк бир къысымы топланып къалгъан. Немселер эр бир аэродромда ава уджюмине къаршы куреш васталарыны ерлештиргенлер. Душман зенит артиллериясынынъ ярдымынен бизим бир чокъ самолётларымызны ёкъ эте биле. Генерал Хрюкин аэродромларгъа уджюм вакъытында къырыджы самолётлардан айдаланмагъа къарар берди.

Он бешке якъын «фоккер» Аметханнынъ алты самолётыны сарып алды. Бу сарымдан чыкъайым да, сонъра атеш ачайым, деменге вакъыт ёкъ. Шараитке коре иш корьмели. Къызгын тутушув башланды. Эр ким къаршысындаки душманны ура. Бир вакъытта немсе самолётлары Иван Мальковны къошгъындан айырды. Оларнынъ экиси эки тарафта урушмакъталар. Кърымдаки мувафакъиетсизлиги ичюн ачув алмакъ истеген фашистлер бар кучълери ве усталыкъларынен дженклешмектелер.

Урушнынъ кеттикче къызгынлашкъанына бакъмадан Аметхан озюнинъ къошгъыны козьден къачырмады. Бу вакъытта о эки «фоккер» Мальковнынъ самолётыны къаялы ялы бетке къувалап кететкъаныны корьди. Бир къач саниеден сонъ Иванны гъайып этеджеклер. Чюнки онынъ самолёты тёпеге котерилип оламай, анда эки «фоккер» онынъ устюнден баскъан киби учмакъта, къаршыда къаялар, самолётны бурмагъа энди кеч олды. Аметхан озь самолётыны окъ киби ашагъы эндирди ве Иваннынъ устюндеки душман самолётына атеш ачты, «фоккер» къуйругъындан тютюн чыкъарып, денъиз ичине кетти. Экинджи душман самолётыны исе Иван Мальковнынъ озю урып тюрюди.

Бу — Аметхан Султаннынъ ана Кърым узериндеки сонъки урушы эди. Майыс айынынъ биринджи ярысында ярым ада оккупантлардан бир тамам азат олунды. Докъузынджи гвардиялы авиаполкнынъ учуджылары дженк башлагъандан берли биринджи кере отпуска алдылар. Худжур ал. Энди аэродромгъа душман самолётлары уджюм этеджегинден къоркъмамакъ, тревога командасы муджиби атылып туруп, самолётларгъа чапмамакъ мумкюн. Олар Кърымны фашистлерден темизлев иши иле мешгъуль олгъан арада дженк кельген тарафына, яни гъарпкъа кеткен. Энди тынчлыкъкъа, джебэджининъ рухуны эзиджи, сескендириджи ве сергеклендириджи тынчлыкъкъа, теналыкъкъа алышмакъ керек. Патлавлар, моторларнынъ гудюрдис, къуршун сеслери, богъукъ сеслернен берильген командалар ичинде кечкен учъ йылдан сонъ исе бу къолай дегиль. Къаршыдаки къыр артындан, денъизнинъ уфукъкъа туташ мавылыгъы ичинден шимди душман самолёты чыкъып келеджек ве орталыкъны къыйыр-чыйыр этеджек киби келе. Амма фашист самолётлары корюнмейлер. Джебэджи-учуджыларнынъ юреги исе йыллар девамында шекилленип, адет тюрюне кирип къалгъан о кергинликтен арынып оламай.

Аметхан бутюн дженк бою арзу эткен бахтлы кунъ келип етти. Полк командири онъа къыска муддетли отпуска берди ве эвлерине, догъмуш

Алупкагъа барып кельмеге рухсет этти. Бу маальде Аметхан ана-бабасы сагъ экенини ве шимди оны эвде беклеяткъанларыны биле эди. Аметхан достларына берген вадесини акъылында тутып, оларнынъ эписини озъ шеэрини ве озъ эвине мусафирликке давет этти. Эки машинагъа толушкъан учуджылар шаматанен аэродромдан джонеп кеттилер.

Аметханнынъ ана--бабасы ве койдешлери къарамаан эвлятны къаршыламагъа азырлана эдилер. Алупка душмандан азат этильгенинен шеэрде «Аметхан Кърымда дженк эте» деген хабер даркъагъан. Оккупация йыллары Султан ве Насибе ичюн пек агъыр олды. Олар джебэдеки эвлятлары ичюн къайгъырдылар, эгер немселер буны бильселер, оларнынъ алы не кечеджегини тюшондилер. Оккупация йыллары оларны къартайтты, гуль киби черелерини орюмчек агъы киби бурюшюклернен къаплады.

— Аметханны ве онынъ достларыны насыл къаршылар экенмиз? — деди Насибе. — Джинабет фашистлер эр кесни тонап кеттилер.

— Къасевет этме, анасы, — деп оны тынчландырды Султан агъа. Учъ йыл ичинде онынъ башы бир тамам чаларгъан эди. — Энъ муими — къуван. Топрагъымыз фашистлерден азат олунды, огълумыз исе сагъ-селямет къайтып кельмекте. Сыйламагъа бир шейлер тапыштырырмыз.

Аметхан Султан достларынен берабер келеяткъаныны эшиткен Алупка халкъы Султан акъайнынъ эвине ашыкъты. Оларны огъуллаарынынъ келювинен хайырлап, козь айдын айттылар, тапкъан-туткъанларыны исе «буны да софранъызнынъ бир четчигине къоярсынъыз», — деп алып келебердилер.

Биревлер пляв ичюн пирнич кетирди, биревлер исе чиберек ичюн эт кетирди. Къарамаан ве онынъ достлары келеджек маальде Султан акъайнынъ азбарындаки гуръ джеviz тереги тюбюнде софра донаттылар. Сабадан тереклернинъ устюне минип, балабан ёлны козетип тургъан балалар, ниает, шеэрге келеяткъан эки машинаны сечтилер ве буюк къуванчнен буны буюклерге бильдирдилер.

— Келелер! Келелер! — деп чувлдаштылар олар. — Мен биринджи корьдим.

— Ёкъ, мен биринджи. Эки машина толу учуджылар келелер.

Балаларнынъ бири исе, эр кесни тааджиплендирмек ичюн олса керек, «Машиналарнынъ артына бирер самолёт тиркельген!» — деп къычырды.

Къыйметли мусафирлернинъ келеяткъаны керчек эди. Султан агъа ве Насибе апте эв алдына чыкътылар. Козьлерини къапаткъан козьаш перделери арасындан бакъаракъ, олар севимли эвлятларыны корьдилер. Онынънен берабер кельгенлернинъ арасында полк командири Морозов, онынъ муавини Ковачевич, Аметханнынъ дженкявер достлары Головачёв, Борисов, Королёв ве дигерлери бар эдилер. Аметхан бир анъ ичинде басамакълардан чапып чыкъты ве ана-бабасынынъ боюнларына сарылды. Башкъалар фышнап-ёрулып тёпеге котерильгенде Аметхан къонакъбай оларакъ оларны къаршылап алды.

— Бизим Аметхан не ичюн юксеклики севгени энди анълашылды, — деп шакъа этти нефеси-нефесине кельмей тургъан Павел Головачёв. — О къартал киби бойле юксек ерлерде догъып-осъкен.

Алупка джемааты мусафирлернен селямлашып башлады. Дюльбер офицер урбасыны кийген дюльбер черели яш адамлар, кокреклериндеки чокътан-чокъ орден-медаллерини кунеште балкъылдатып, алупкалыларнен селямлашалар. Султан агъа огълунынъ достларыны селямлаяракъ, оларны ичери давет этти. Мусафирлер софра башына кечип отургъан сонъ, кельгенлернинъ бир чокъунда онынъ огълунда олгъаны киби, Советлер Бирлигининъ Къараманы Алтын Йылдызы бар экенини корьди.

Анасынен бабасынынъ арасында отургъан бахтлы Аметхан дженкявер сафдашларынынъ сёзлерини динълей. Полк командири Морозов:

— Огълунъыз Советлер Бирлигининъ Къараманы олгъаныны чокътан эшиттинъизми? — деп сорады.

Султан агъанынъ джевабы эр кесни тааджиплендирди.

— Кечкен сене кузьде эшиткен эдик, — деди о кулюмсиреп, сонъра жъарысына чевирилип: — Къана, анасы, озюньнинъ сырынъны ач! — деди.

— Вай аллам, бир тамам унуткъаным! — деп Насибе апте стол башын-

дан алель-аджеле турды.— Мен оны Аметке косьтермек ичюн чокътан азырлап къойгъан эдим де!

Бир къач дакъикъадан сонъ учуджылар «Къызыл Кърым» газетасыны эллерине алдылар. Кучюк форматлы бу газетанынъ биринджи саифесинде Аметхан Султаннынъ буюк фотосы ве СССР Юкъары Советининъ Ферманы басылгъан эди. Бу ферман муджиби учуджы Аметхан Султангъа Советлер Бирлиги Къараманы унваны бериле. Кене шу саифеде Аметхан Султаннынъ дженкявер мувафакъиетлери акъкъында, фашист къузгъунларыны о Сталинград янларында, Ростовда, Миус озени устюнде насыл ургъаны акъкъында тафсилатлы икяе этиле.

— Бу газета шеэримизде эль-эльден кечип баягъы юрьди, — деди гъурурнен Насибе апте. — Сокъакъта корьген адамлар акъырын давушнен хайырлайлар. Эбет, эр кес немселерден, полицейлардан сакъына...

Акъшам Аметхан достларыны денъизге алып барды. Ялыда бираз долангъан сонъ, Аметхан алель-аджеле союнды ве сувгъа сычрады. Майыс айынынъ денъизи баягъы салкъын эди ве мусафирлер бу иште онъа къошулып оламадылар.

— Дженк къараманлары, салкъын сувдан исе къоркъасынъыз, — деп оларны эриштирди сув ичинден Аметхан. — Меним денъизим тек девалай. Айдынъыз, ювунынъыз!

Бундан сонъ Аметхан озюнинъ дженкявер достларыны мешур Алупка паркына, Воронцов сарайына алып барды, сонъра Ай-Петрининъ джапларындаки кестирмелер бою кездилер.

Учуджылар самимий мусафирченлик ичюн тешеккур айтып къайтаяткъан вакъытта полк командири Морозов Аметхангъа ана-бабасы янында учъ кунъ даа булунмагъа рухсет этти.

Бекленильмегенде къуванчлы хабер кельди. Секизинджи ава ордусы команданынынъ эмири муджиби докъузынджы гвардиялы къырыджы самолётлар полкы аджеле суретте Москвагъа кетмек керек. Совет авиациясынъ энъ яхшы ве энъ сонъки самолёты олгъан «Лавочкин-7» маркалы къырыджы самолётны менимсемек авале олунды.

Аметхан Султан Москвагъа бараджагъына пек къуванды. Эбет, пайтахт шеэрде булунмакъ даима меракълы. Бундан гъайры «Ла—7» самолёты акъкъында учуджылар арасында чокътан лаф юре, онынъ тезлиги ве маневр имкянлары акъкъында эфсанелер айтыла эди. Асылында, америкалыларнынъ «Аэрокобра»сы да фена самолёт дегиль эди. Амма немсе къырыджы самолётларынен олгъан тутушувларгъа эр вакъыт даянмай. Кунешли июль куню учуджылар полк командири Анатолий Морозовнынъ ёлбашчылыгъы алтында Москва янындаки демирёл станциясына кельдилер. Биринджи куню буларнынъ эписи Аметхангъа керчек дегиль киби кельди. Кене анавы тынчлыкъ ве теналыкъ. Кокте исе тек къушлар учалар...

Шу ерде олар ралелер башына отурып, худжур тынчлыкъ ичинде янъы къырыджы самолётнынъ учув ве техникий хусусиетлерини, авадаки имкянларыны огренип башладылар. Самолётнынъ озюни амелий менимсев иши кечче башланды.

Мешгъулиетлерден бош вакъытларда учуджылар Москвагъа баралар. Пайтахт озюнинъ барышыкъ, ишкир ве адетий аятынен къувандыра. Театрлер, концерт заллары чалышалар. Дженкнинъ тесири эр якъта сезилип турса да, пайтахтта барышыкъ аят толусынен озъ укюмини кечирмекте. О куньерде Къызыл Ордунынъ меркезий эвинде Леонид Утёсовнынъ оркестри «Салют» деген янъы программанен чыкышта булунмакъта эди. Шимди олар азырлыкъ кечейткъан къысымнынъ командири бу концертке билетлер алгъан. Яш учуджылар мешур Утёсовнен оладжакъ корюшювни беклеп, концерт бинасы янында кезинелер. Кунъ къавушып башлады, назик япракъларнынъ кольгелери ерде насылдыр орьнеклер орьген. Концертнинъ башланмасына ярым саат къадар вакъыт бар. Учуджылар концертке кельген москвалы къызларгъа козь ташлайлар. Оларнынъ эписи кийинген-къушангъан, эписи дюльбер.

Аметханнынъ янында кетейткъан Павел Головачёв эскадрилья командирининъ вуджуды бир кереден тикленгенини сезди. Головачёв о бакъкъан тарафкъа бакъкъан сонъ, эки къызыны корьди, оларнынъ бири узунджа бойлу,

устюнде ички ишлер хызмети лейтенантынын урбасы, экинджиси орта бойлу, инджечик, гульгули антер кийген, аркыдашына бакып шень давушнен нерлердир айта. Кызлар учуджылар турган ерге таба кельмекте эдилер. Сарышын сачлы инджечик кызынын элинде кымышнын кыадифе киби башаклары. «Пападие!» — деп тюшюнди онын аккында Аметхан.

— Аркыдашлар, диккят! Бизим Амет уфукта «душман»ны сечти! — деп шакъа этти Головачёв.

Кызлар учуджыларнын янындан кечип кететкан вакытта Аметхан Пападиге мураджаат этип:

— Манъа шу кымышынъызынын бирини багышламаз экенсинъизми? — деди.

Кыз кыаршысында турган учуджыга, онын кокюсиндеки йылдызга бакып алган сонъ:

— Бу сизге неге керек? — деди.

— Бу сыр, шимдилик айтмакъ мумкюн дегиль, — деди Аметхан. — Анджакъ арбий сыр.

Достлары Аметханнын бу «маневр»инде насыл сыр олганыны тюшюнип биле етиштирмедилер. Бу арада о кызларнын экисинен де таныш олды. Булар Инна Данильченко (Пападие) ве Зинаида Прянишникова эдилер. Олар да концертке кельгенлер. Амма оларнын ерлери залнын дигер тарафында экен. Бунын ичюн де, Утёсовнын оркестри шерефине миннетдар динлейиджилернин эльчырпмалары янгырап турган бир вакытта, Аметхан кыапы бетке ашыкты. Онын артындан Головачёвнын сеси эшитильди: «Амет сарышын сачлыны нишанга алды, энди исе «уджюмге кечейта».

Эр кес шакъа эте, лякин о вакытта бу корюшюв эки яшнын талийини чезеджеги кимсенин акылына кельмей эди. Сонъундан Аметхан ве Инна Данильченко эвландилер.

Эки айдан сонъ учуджылар джебзге кыайтылар. Оларнын яп-яңы «Ла—7» самолётлары шаркый Пруссияга догъру учтылар. Гвардиялы учуджылар урушнын энъ кыызгын ерине, Берлин ичюн алынып барыладжакъ урушларнын башланган ерине кельдилер.

1944 сенесинин кузю Латвияда пек ягъмурлы эди. Алчакътан ялдаган кюю булутлар арды узольмеген бир акымнен келелер. Узакъ девам эткен джан сыкыджы ягъмурлар арасында, кимерде бир, кунеш корюнип ала. Дымланып шишкен топракъ, энди сувны озюне синъирмей, эр якъ чамур.

Докъузынджы кыырыджы самолётлар полкы Руткишки хutoryы янындаки Вилковишкис аэродромында булунмакта. Ягъмурлы куньлерде учуджылар ве механиклер яңы «Ла—7» самолётыны менимсемекни девам эттилер. Шаркый Пруссияны ишгаль этмек ичюн азырлыкъ ишлери бир заман токътамады. Анда оларны аль этиджи урушлар беклейлер. Олар Москвадан кыайткан сонъ полкка орду команданы генерал Хрюкин кельди, джебзнын бу участкасында оладжакъ уджюм операциялары аккында айтты. Оларнын баш вазифеси — бизим уджюмге кететкан аскерлеримиз узеринде кокни даима темиз сакъламактан, та Кенигсбергге баргандже узанган душманнын мудафаа ёлаклары арасындан кыарадан джылышмакъ ичюн кечитлер ачмактан ибарет эди.

Шаркый Пруссияга башланган уджюмнин биринджи куньлеринде буюк ава урушлары олды. Бу урушларда Аметхан Султан озюне яңы дженквер достлар булды. Булар «Нормандия-Неман» полкынын франсыз учуджылары эдилер.

Аметхан озъ кыошагы Иван Мальковнен бераберликте урушкъа кирди. О душманын урмакнен бирликте дигер самолётларнын дженклешювини де козете ве агъыр алда кыалган учуджыларга деръал ярдымга келе.

1945 сенесинин январь айында Шаркый Пруссия узериндеки ава урушларында фашистлер авиациясынын белькемиги сынды, бундан сонъ немсе авиациясы дженкнин сонъунадже джиддий кыаршылыкъ косътерип оламады. Бу урушларда Аметхан Султан озюнин джесюр ве теджрибели учуджы олганыны кене бир кере исбат этти. Аметханнын эскадрильясы буюк юксекликте джебз ёлагы узеринде кыаравуллыкъ япа эди. Танъ маалинде

душман территориясынын теренлигинде бир группа немсе самолёты корюнди. Олар дженкявер тертипте бизим къарадаки къуветлеримизни штурм этмеге келеяткъаны аңлашылды. Аметхан деръал нишан бельгилев нокъта-сынен багъланды.

— «Къая!» «Къая!» Огде «фоккер»лер. Оларгъа якъынлайым!

— «Къартал!» Олар джебэ ёлагъындан даа узакъталар! — деген сес эшитилди шлемофондан. — Озь мензилинъизде къаршыланъыз. Керек олса, ерден сизге зенитлер кълутутар.

Аметхан «фоккер»лерге таба учмагъа рухсет сорады. Чюнки оларны джебэ ёлагъынадже йибермек мумкюн дегиль, акс алда бомбаларыны ташлап башларлар. Командир душман самолётларыны джебэ ёлагъындан огде къаршыламагъа рухсет берди. Аметханнынъ эскадрильясы шиддетнен огге учты. Олар чатыштылар. Радилокатордан немсе самолётлары бири-бири артындан янаяткъанларыны, базылары исе бомбаларыны ташлап, аман артларына къачаяткъанларыны корип, командир Голубов эшкънен эллерини бири-бирине шыкълай ве токътамадан: «Ах сени Аметхан, аферин аметханджылар!» — деп хытап эте.

Аметхан Султаннынъ Шаркъий Пруссия кокюнде косътерген джесюрликлерине Совет укюмети юксек кыймет кести. Онынъ баштаки дженкявер мукафатларына Александр Невский, Биринджи дереджели Ватан дженки ве Дженкявер Къызыл Байракъ орденлери кълушуды.

1945 сенесининъ эрте бааринде ава ордусы команданы генерал Хрюкинден эмир кельди — полк Польша топрагъына авушмакъ ве анда фашист Германиясынынъ пайтахтына къаршы эндириледжек дарбени темин этиджи ог кыйсымларгъа кълушумакъ керек.

Польшада кунеш парылдамакъта, бутюн барлыкъ кыйш юкъусындан уянамакъта эди. Даа якъында азат олунгъан Польша топрагъында барышыкъ аят сеслери эшитилмекте. Шаркъий Пруссия озюнинъ титис казармалары ве яныкъ кълукъугъан авасынен артта къалды.

Авиаполк Познанъ шеэри янына келип ерлешти. Экинджи куню исе Одер озенининъ Шаркъий ялысына авушмакъ керек олды. Къаршыда Франкфурт-Одер шеэри булунмакъта. Тезден немселер бу орталыкъта совет учуджылары пейда олгъаныны ис эттилер. Олар энди «Лавочкин» самолётыны авада корьгенлеринен таныйлар, команданлыкъ исе озь учуджыларына бу самолётнен тутушмамакъны эмир этти.

Дженк озю кельген ёл бою кълйтмакъта эди. Аметхан озюнинъ дженкявер достларынен Берлинге уча. Бу шеэрнинъ якъынларында исе урушлар кетмекте. «Лавочкин»лер бизим штурмлайыджы авиациямызны кълорчалай, къларадан келеяткъан аскерлеримизге ёл ачалар. Немселер Берлиннинъ мудафасына озьлерининъ сонъки авиация кълуветлерини кълйды ве макюм этильгенлерге хас олгъан сонъки шеджаатнен уруштылар.

Апрель 25-те Аметхан озюнинъ кълшагъы Иван Мальковнен Берлиндеки бирден-бир немсе аэродромы (бу вакъытта башкъалары чалышмай эдилер) Темпель-Гофны разведка япып кълйткъанынен полк командири Владимир Лавриненков онынъ эскадрильясыны аджеле суретте авагъа котерди. Кельген хаберге коре, бу вакъытта докъузынджы гвардиялы кълырыджылар полкы булунгъан Шенфельд аэродромыны бомбаламакъ ичюн немселер бир группа «фоккер» самолётыны ёллагъанлар. Аметхан Султаннынъ эскадрильясы вызнен авагъа котерильди. Берлиннинъ кокую тютюннен кълплы эди. Анда, онынъ сокъакъларында шиддетли урушлар кетмекте. Эки бинъ метр юксекликке котерильген сонъ Аметхан кунешни корьди. Бу юксекликте о «фоккер»лер группасыны сечти. Тёпеден оларны эки немсе кълырыджысы кълорчалап кельмекте. Аметхан козетювни девам этти. Якъынджа кельген сонъ, кълырыджы самолётлар уджюмге кечтилер. Эгер Аметхан бунъа азырланмагъан олса, тутушувнынъ ненен битеджегини айтмакъ кълыйын эди. О джетемен самолёткъа якълашты ве ашадан атеш ачты. Самолётнынъ сары кълурсагъы алевленди, онынъ кабинасындан учуджы сырпанып чыкъты ве ашагъы сычрады. Аметхан урып якъкъан бу самолёт Шенфельд аэродромы якъынларына барып тюшти. Онынъ артындан парашютнен учуджы да келип кълонды, бизим аскерлеримиз оны деръал эсир алдылар. Эсирни полк штабына алып кельдилер. Биринджи сора-

лардан сонъ онынъ полковник унванындаки белли немсе учуджысы экени аңлашылды. Онынъ кокюсинде Гитлернинъ рыцарьлыкъ хачы бар эди. Эсир кендини эльге алгъан сонъ, оны урып тюшюрген учуджыны косътермелерини риджа этти.

Берлин узеринде 1945 сенеси апрель 25-те олып кечкен Аметхан Султаннынъ 150-нджи ава урушы онынъ гъалебесинен екюнленди. Бу тарихий апрель кунълеринде Аметхан Султан озюнинъ дженкявер досту Павел Головачёвны юз йигирми бешинджи ава урушыны Берлин кокюнде кечиргинен хайырлады. Бу сефер Головачёв озюнинъ отуз биринджи самолётыны урып тюшюрди. Эр эки яш учуджы бу урушлар оларнынъ Улу Ватан дженкинде фашистлерге къаршы алып баргъан сонъки урушы экенини бильмей эдилер.

Гъалебе арфесинде — майыс 3-те полк командири Аметханнынъ эскадрильясына Берлинге барып, енъильген фашизмнинъ пайтахтыны сейир этмеге рухсет берди. Бу кунъ ичюн узун дженкнинъ мушкюль ве мешакъатлы ёлларында не къадар къан тёкюльди, не къадар къурбанлар берильди! Мына, энди гъалиплер Берлин босагъасындалар. Оны барып коръмемек мумкюн дегиль.

Бу кунълерде докъузынджы гвардиялы авиаполкнынъ командири Аметхан Султаннынъ мукаяфат кягъытына шу сёзлерни язды:

«Аметхан Султан аркъадаш аджайип учуджы. О ава дженки мааретини бир тамам менимседи. О акълы оларакъ полкнынъ энъ яхшы ассларындан бири эсап этиле. Самолётны усталыкънен идаре этмеге, къырыджы-самолётнынъ учув-тактика хусусиетлеринден файдаланмагъа бильген, душман техникасынынъ зайыф ерлерини огренген Аметхан Султан отуз ава урушында душман узеринден гъалебе къазанды.

Немсе-фашист баскъынджыларына къаршы куреште косътерген джесюрлиги ве къараманлыгъы ичюн, 603 кере дженкявер учушы, шахсен озю душманнынъ отуз самолётыны, группанен алынып барылгъан ава урушларында исе он докъуз самолётыны урып тюшюргени ичюн Аметхан Султан аркъадаш «Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы» унваны берильмесине ляйкътыр».

Аметхан Султаннынъ Ватанымызнынъ юксек мукаяфатларыны къазанув огърундаки ёлу къыйын ве шерефлидир. Ватанымыз Аметхан Султаннынъ дженкявер хызметлерине, джесюрлиги ве батырлыгъына дегерли къыймет кести. 1945 сенеси июнь 30-да СССР Юкъары Совети Президиумынынъ мемлекетимиз энъ яхшы учуджыларыны Советлер Бирлиги Къараманынынъ экинджи Алтын медалинен ве Ленин орденинен мукаяфатлав акъкъындаки Ферманы басылды. Бу джедвельнинъ башында Аметхан Султан ве онынъ дженкявер досту Павел Яковлевич Головачёв булунмакъта эдилер.

Брест якъынындаки Кобрин аэродромы. Аметханнынъ Къызыл Байракълы къырыджы самолётлар полкы тарихында бу сонъки арбий аэродром эди. Дженкявер достлар бу ерде бири-бирлеринен сагълыкълаштылар. Дженкнинъ шидетли йылларында душман самолётларынен тутушувда гъалип чыкъкъан ве бутюн сынавлардан шерефнен кечкен дженкявер самолётлар — учуджыларнынъ садыкъ достлары бу аэродромда къалдылар.

Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы, намлы учуджылар полкы командирининъ муавини Аметхан Султан ичюн де дженкявер аятнен сагълыкълашув вакъыты кельди. Онынъ юрегинде эки чешит фикир бири-биринен тарткъычлашмакъта. Бир тарафтан дженкнинъ биткени пек къуванчлы ал: гъалебе, барышыкъ аят. Дигер тарафтан исе агъа-къардаш киби олып къалгъан достлардан, дженкявер сафдашлардан айырылув кедери. Онынъ учув дефтеринде уруш ёлларында кечильген бутюн койлер, хуторлар, шеэрлер бельгиленилген, онынъ эр бир учушынынъ нетиджелери къайд этильген: къачан, къаерде, не къадар душман самолётыны урып тюшюрди, насыл вазифени эда этти ве иляхри. Шимди исе бу дефтерни теслим этмек керек.

Аметхан орду хызметинден къайтаткъанда:

— Сизни арбий-ава академиясына окъумагъа ёллаймыз, — дедилер. — Назарий бильгинъизни арттырыныз.

Аметхан Султан Москвагъа келип чыкъты. Академияда оны тынч аудиториялар, басмагъа япыштырылгъан темиз карталар, оюнджакъ самолётлар,

кучючик арбий объектлер ве полигонлар беклемекте. Мында яш учуджыгъа озюнинъ ве сабыкъ душманнынъ дженкявер теджрибесини умумлештирмек, ола биледжек душманнынъ тактикасыны ве стратегиясыны огренмек керек оладжакъ. Академиянынъ аудиторияларында о бир чокъ намлы учуджыларны расткетирди, оларнынъ базыларыны шахсен таныи, базыларынынъ дженкявер ишлери акъкъында эшиткен, я да окъугъан эди.

Лякин... Аметхан Султан академияда окъумакъ истемеди. О академия башлыгына бу акъта рапорт язмагъа къарар берди. Келеджек акъкъында тюшюнерек, учуджы оларакъ бутюн имкянларыны ольчеп бакъты. Дигер шараитте онынъ истидады чокъча файда кетире биле эди. Тюшюне-тюшюне шойле къараргъа кельди: илериде онынъ талийи самолётнынъ кабинасынен багълы оладжакъ. О учмакъ керек. Анълады ки, академиядаки беш йыллыкъ окъувгъа даянып оламайджакъ, кунъделик учуварсыз яшап оламайджакъ, эгер онынъ эллери самолёт штурвалыны тутмасалар, о бахтлы оламайджакъ.

Академиядан кеткен сонъ Аметхан апайы ве огълу Стасикнен берабер Алупкагъа кельди. Султан агъа ве Насибе апте огъуллаарынынъ ве келинлери Инна Максимовнанынъ кельгенине пек къувандылар, торунчыкъларыны исе джандан севдилер. Къартлар мемнюн эдилер: ниает, оларнынъ Амети эвде, дженктен сонъ раатланыр, олар да догъмушларыны корип тоярлар.

Биринджи вакъытларда Аметхан денъизде пек чокъ ювунды. Яз айынынъ денъизи назик ве джыллы эди. Огълу ве апайынен берабер Алупканы кезди. Апайыны догъмуш шеэринен таныш эте, озюнинъ балалыгы кечкен ерлерни косътере... Амма эписи бир джаны сыкъыла, озюни къыймагъа ер тапмай, кимсенен лакъырды этмек истемей, аджджы фикирлер юрегини тырнайлар. Насыл олды да, догъмуш Алупка, догъмуш дагълар ве севимли денъиз энди онынъ джаныны сыкъалар?.. Алупка бом-бош. Адамларнен толу сокъакъларда шимди кимсесиз къалгъан кирли ве чуллы копек-мышыкълар чапкъалап юре, топ-топ олып анда-мында яйылып ята, я да бири-бирлеринен талашалар. Ичинде тувгъан халкъы олмагъан Алупка манзарасы энди оны чекиштире... Амма тюшкюнлешмек олмаз, акъикъат эрте-кеч озь ерини тапар. Шимди исе чалышмакъ ве тек чалышмакъ керек.

Умумий планда Аметхан озь ишини бельгиледи. О, эписи бир учаджакъ. Амма насыл учаджакъ? О сынавджы-учуджы олмакны чокътан арзу эте. Дженкнинъ сонъунда винтли самолётлар ерине давуштан тез учкъан самолётлар пейда оладжагъыны эшиткен эди. Тезлик ве юксеклик — бу эки алнынъ ичинде адам башкъа тюрлю яшай, оны бир кере яшап коръген биле. Аметхан Султан оны сынавджы-учуджылар институтына ишке алмаларыны риджа этип ариза берди. Вакъыт кече, лякин онъа бир тюрлю джевап кельмей. Текрар язылгъан мектюплерден де бир тюрлю нетидже чыкъмады. Яз битмек узре, онынъ келеджеги исе бельгисиз. Бом-бош Алупка оны эп сыкъа. Недир япмакъ, къайдаларгъадыр кетмек керек.

Генерал Хрюкин озюнинъ энъ яхшы дженкявер учуджысыны мына бойле алда коръди. Кърымгъа раатланмакъ ичюн кельген Тимофей Тимофеевич, биринджи имкяны олгъанынен Алупкагъа кельди. О та Москвада экенде Аметханнынъ академиядан кеткенини ве шимди Алупкада экенини эшиткен эди.

Аметхан сабыкъ орду команданыны къуванчнен къаршылап алды. Тимофей Тимофеевич Аметханнынъ къуванчы астында насылдыр ички кергинлик ве атта шашмалав бар экенини сезди. О бунынъ себебини анълады. Эбет, шимди онъа агъыр. Командан буны анълай. Эбет, тувгъан халкъы олмагъан юрта яшамакъ онъа къолай дегиль...

Генерал онынъ юрек,яраларыны бираз олса да енгиллештирмек макъсадынен ал-хатыр сорады.

— Шимди сени не раатсызлай, айт манъа, — деди.

— Умумен алгъанда... — Аметхан сусып къалды. — Манъа шимди мында яшамакъ агъыр. — Сынавджы олмакъ макъсадынен сынав институтына ариза берген эдим. Артындан бир къач мектюп даа яздым, лякин бир тюрлю джевап ёкъ.

— Оларгъа адий сынавджы-учуджы керек, — деп кулюмсиреди генерал. — Башкъаджа айткъанда оларнынъ эр бир косътеришини бир минсиз эда эткен адам. Сен исе совет авиациясынынъ намлы учуджысы, Советлер Бирли-

гининь эки дефа Къараманысынъ. Эбет, тюшюнджеге далмагъа эсас бар: оны алмакъ мумкюнми? Эгер бирден кылынып башласа, озюне айрыджа дикъ-къат талап этсе?.. Эбет, тюшюмге себеп бар.

Аметхан генерал шакъа этедир беллеп, индемей отурды. Бельки, бу шакъанынъ ичинде джиддий фикир бардыр? Бу шей онынъ акъылына кельмеген эди.

Онынъ дженкявер къараманлыкълары акъкъындаки икяелер бираз даа къабартылгъан сонъ, оны эфсаневий бир адамгъа чевирдилер. Эбет, Аметхан йигирми беш яшында Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы олды, бир чокъ укюмет мукъфатларынынъ саиби, кыркъ докъуз душман самолётны урып тюшюрди. Буларнынъ эписи институт реберлигини раатсызлай — бойле учуджынен насыл анълашмакъ, насыл чалышмакъ мумкюн?

— Занымджа, бутюн меселе шунда ки, анда сени инсан оларакъ бильмейлер, — деди Тимофей Тимофеевич, «анда» дегенде о учув-сынав институтыны назарда тутта эди. — Эки афтадан сонъ мен Москвагъа къайтаджагъым, керекли адамларнен лаф этер, анълатырым. Раат ол, о якъыны мен озь устюме алам. Энди санъа чагъыртув кягъытыны узакъ вакъыт беклеп отурмакъ керек олмаз.

Генерал сёзюнинъ астындан чыкъты. Тезден Аметхан институттан чагъыртув кягъыты алды ве Алупканы терк этти.

1947 сенеси Аметхан Султан биринджи дереджели сынавджы-учуджы олды, конструкторлар озьлерининъ янъы самолётларыны онъа ишаналар, ондан аль этиджи сёз беклейлер, чюнки самолёткъа ёлланманы оны сынавдан кечирген учуджы бере. Иш чокъ, Аметхан Султан сынав ишлерине толусынен берильди. Лякин юрегини искенджеге алып сыкъкъан, аджувсыз тельчелеген шефкъатсыз фикирлерден арынып оламай. Севимли халкъынынъ фаджиалы такъдири оны бир заман терк этмей. Энъ муим сынавлар кететякъан, давуштан да юксек тезликнен кок теренликлеринде учаяткъан саниелер де биле, бу фикир оны келип тапа, иштен чыкъкъан самолётны къондурып оламай чекишеяткъан ве ниает, ерге барып урулгъан вакъытларда биле... о фикирлер де онынънен берабер ерге урула, эр шей чильпарча ола, амма фикирлер топ киби сычрай ве кене мийи ичине кирип ерлешелер...

...Телюкели алларда учуджынынъ аятыны сакълап къалмакъ ичюн хызмет этиджи катапульта отургъычыны Аметхан Султан мемлекетимизде биринджи олып сынавдан кечирди. Винтли самолётларда кабина ичинден учуджы озю чыкъа эди, лякин давуштан тез учкъан самолётларда буны япмакъ мумкюн дегиль. Бунынъ ичюн махсус къурулма ясалды. Керек олгъанда бу къурулма учуджы отургъан отургъычны атып тышкъа чыкъара. Башталары Аметхан самолётнынъ арт отургъычында адам кыйфетиндеки манекенни алып юрьди. Бельгиленильген юксекликте катапульта механизмини арекетке кетире, манекен исе отургъычнен берабер кабина ичинден атылып чыкъа, сонъра парашют ачыла ве о ерге къона. Ниает, ойле кунъ кельди ки, манекеннинъ ерине адам отурадjackъ. Бу адам — белли парашют устасы И. В. Головин эди.

Самолёт керекли юксекликке котерильген сонъ, Аметхан оны горизонталь алгъа кетирди ве Головинге азырланмакъны эмир этти. Бу саниеде самолёт ичинде къатты патлав эшитильди, самолёт титреди. Дерсинъ, онъа зенит снаряды тийди. Тешилген бактан кабина ичине буюк тазыйыкъ алтында керосин акъып башлады. Аметхан бир къач сание ичинде бир тамам керосинге джибинди. Керосин алетлернинъ, приборларнынъ чалышувыны бозды. Кабина ичинде о якъкъа-бу якъкъа чайкъалгъан якъарлыкъ эр саниеде яна биле. Аметхан анълады ки, катапульта механизми мударетинден эвель арекетке кельди. Кабина ичине фышкъырып киреяткъан керосинден башыны талда этерек, Аметхан артына айланды ве Головинге бакъып:

— Сагъсынъмы?! — деп кычырды. — Головинден сагълыгъыны бильдирген джевап алгъан сонъ, девам этти. — Самолёт эр анги дакъикъада яна биле! Мен тезликни эксильткенимнен сыра!

— Сычрап оламайым! — деп кычырды Головин. — Бу отургъыч джылышты ве мени кыысты. Къыбырдамагъа чарем ёкъ...

Аметхан тишлерини сыкъты, алетлерде бир шей корюнмей, керосин эп фышкъыра, Бельбек чокърагъы киби увулдап фышкъыра...

«Демек, самолётны къондурмакъ керек, — деп тюшюнди Аметхан, —

башкъа чаре ёкъ. Янсакъ, берабер янармыз». Самолётнынъ ичи керосинге толды, онынъ алевленмеси ичюн бир къыгылчым къафи. Самолётны къарар эсабынен аэродром бетке бурды. Ашагъыда бетон ёлакъ корюнгенинен Аметхан къонув ёлагъы янына келеяткъан атеш сёндюриджи машинаны, онынъ артында исе «аджеле ярдым» машинасыны коръди. Ашада адамлар чапкъалашмакъ-талар. Къонув вакъытында самолёт патлай биле, мумкюн къадар йымшакъ къонмакъ керек. Мумкюн къадар.

Ниает, копчеклер ерге токъундылар, самолёт ёлакъ бою текяран кеткен сонъ токътады. Аметхан башта Головинни отургъыч къыскъан еринден чекип чыкъарды ве онынънен берабер самолёт ичинден чыкъты. Янгъын сёндюриджи машиналар кельгенде самолёт ичинден акъып чыкъкъан керосин эр якъны ялдаткъан эди.

Арадан йыллар кечти. Аметханнынъ ады Анохин, Бурцев, Васин, Пронякин, Мухин, Кочетков, Комаров, Волков, Смирнов, Шелест, Седов, Масолов, Нефедов, Гарнаев, Илюшин киби намлы учуджыларнынъ адларынен бераберликте анъылмакъта.

СССРде нам къазангъан сынавджы-учуджы Фёдор Бурцевнен бирликте Аметхан Султан самолёт-снарядны сынагъан эди. Снаряд шекилинде уфакъ самолёт юк самолётынынъ астына пекитиле. Бельгиленильген юксекликке котерильген сонъ, «снаряд»нынъ двигатели чалышып башлай ве о юк самолётындан айырыла. Бу муреккепликлер сынав вакъытында догъды. Снарядны сынавджы дегиль, автопилот идаре эте. Бу анълашылмагъан машина ичинде Аметханнен Бурцев невбет-невбет учалар. Кабина ичинде отуруп, алет ве приборларны козетмек, оларнынъ косътергичлерини акъылда тутмакъ керек ве иляхри.

Сынав иши бекленильмеген адиселерге толу ола. Бир кере Аметхан «снаряд»нынъ ичинде отургъанда, котериджи самолёт керекли юксекликни алмаздан эвель, «снаряд» озъбашына къуртулды ве ашагъы энип башлады. Онынъ энюв тезлиги гъает буюк эди. Бундан гъайры о расткельген ерге къонып оламай, тек озю ичюн махсус азырланылгъан ёлакъкъа къонып ола. Сынав инструкциясында косътерильгени киби, эгер «снаряд»нынъ двигатели чалышмаса, я да чалышып да сонъундан токътаса, бойле алларда сынавджы аджеле суретте катапульта япмакъ керек.

Сонъундан белли олгъанына коре, «снаряд»ны ташлайыджы алетнинъ электрик донатмасы бозулгъан ве котериджи самолёт оны муддетинден эвель ташлап йиберген. Бир къач дакъикъа ичинде: «снаряд» ерге келип урулмаздан эвель, бир къараргъа кельмек керек. Эбет, шимди о, инструкция муджиби, «снаряд»ны терк этмеге акълы. Конструктор озю япкъан шейни аэродромгъа кетиргенде ве Аметханнен Бурцевни онынъле таныш эткенде пек чокъ шейлер айткъан эди. О, буюк бир коллективнинъ йыллар девамында япкъан эмегининъ нетиджесини шимди оларнынъ элине теслим этмекте. Конструктор бу — «снаряд»нынъ бирден-бир теджрибе нумюнеси экенини, онынъ тек бир нухада ясалгъаныны къайд эткен эди...

Аэродром узеринде сукюнет укъумран. Эр кес тыныш алмадан коктен энеяткъан «снаряд»ны козете. Энъ фена ери шунда эди ки, бу саниеде Аметхангъа ярдым этювден эр кес аджиз эди. Энди эр шей гъайып олды. Бир чокълар «снаряд»нынъ аэродром бетонына урулгъаныны коръмемек ичюн козьлерини юмдылар. «Снаряд» ерге якъынлагъанда бирден онынъ двигатели чалышып башлады. Аметхан оны бир чаре этип аэродромгъа къондургъан сонъ, инсаннынъ машинанен тутушувыны козетип тургъан адамлар ерлеринден къыбыр-дамадылар.

1953 сенеси Ватанымыз Аметхан Султаннынъ янъы самолётларны ве учуджы аппаратларны сынав саасындаки хызметлерине юксек къыймет кесерек, оны СССР Девлет мукафатынынъ лауреаты унванынен такъдирледди. Мукафатнен биринджи олып тебриклегенлер арасында генерал Тимофей Тимофеевич Хрюкин де бар эди.

Шу сене Алупка шеэрининъ меркезий сокъакъларындан биринде Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан Султангъа эйкель къойылды.

Сынавджы-учуджынынъ иши акъкъында икяе этмек къыйын. Онынъ ичюн

эр кунь япылып кельген адетий ишлер асылында буюк джесарет, даимий тельюкенен багълы эмек фаалиетидир. Эр бир самолёт, оны яраткъан адамлар тарафындан дефаларджа тешкерильген олса да, авагъа биринджи кере котерильгенде, ич бекленильмеген муреккепликлерни, къыйынлыкъларны догъура биле. Сынавджы-учуджынынъ истидады, зенаат маарети шундан ибарет ки, учувнынъ эр анги саниесинде бекленильмеген адиселерге азыр олмакъ, эксери алларда буларны ис этип эвельдже бильмек керек. Аметхан Султанда бойле аджайип интуиция, янъы авиация техникасынынъ теджрибе нумюнелерини сынавада эвельден ис этюв, сезюв истидады бар эди. Бойле бир адисе онынъ иш аркъадашларынынъ акъылында узакъ вакъыт сакъланып къалды...

Сынав аэродромында баш инженер учуджыларны давуштан тез учкъан самолётнынъ теджрибе нухасынен таныш этмекте эди. Бу къырыджы самолёт тарихта биринджи кере эки турбореактив двигательнен темин этильген эди. Онынъ къанатлары ве къуйругъы учъкоше шекилинде ясалгъан.

Баш инженер къырыджы самолётнынъ къурулышы акъкъындаки икяесини битирген сонъ, учуджыларны кабинагъа теклиф этти.

— Мында сизлерни пек меракълы янъылыкълар беклей, — деди о.

Биринджи олып кабинагъа Аметхан Султан минди. Баш инженер исе дигер тарафтан самолётнынъ когертесине минди. Аметхан креслогъа ерлешипдже отургъан сонъ, рычагларны чекип, педаллерни басып бакъты.

— Не ичюн олар пек агъыр арекет этелер? — деп сорады о баш инженерден. — Дюмен рычагы еринден биле къыбырдамай.

— Мен сизлерге айттым да, аркъадашлар, — деп кене анълатувгъа башлады баш инженер, — янъы самолётнынъ идаре системасы бам-башкъа. Онынъ гидросистемасы тек мотор чалышып тургъан вакъытта арекетке келе. Идаре рычагларынынъ исе дюмен кронштейнлеринен догърудан-догъру багъы ёкъ...

— Дейик ки, учув вакъытында двигателлернинъ экиси де сёнди. О вакъытта бизлер сизинъ багъсыз идаре системанызынен не ишлейджекмиз? — деди Аметхан къашларыны чатып.

Тез вакъытта янъы къырыджы самолётнынъ биринджи сынав учувы олды. Оны теджрибелери учуджы Андрей Кочетков авагъа котерди. Аметханнынъ шубелери эсассыз дегиль эди. Бу учувда къаза юзь берди. Кочетков муджизенен сагъ къалды.

Бильги ве маарет Аметханнынъ даимий ёлдашы эди. Озь аркъадашларына хас олгъан бу чизгилерни къайд этерек, Советлер Бирлигининъ Къараманы, СССРде нам къазангъан сынавджы-учуджы Э. В. Елян шойле язгъан эди: «Аметхан Султан башлагъан ишини мытлакъа сонъуна алып чыкъкъан учуджы эди. Дигер бойле сынавджыны мен бильмейим, башкъалар да бильмейлер». 1961 сенеси Тушинодаки ава парадында энъ янъы реактив самолётлар нумайыш этильген вакъытта учуджы Аметхан Султаннынъ юксек мааретине бутюн мемлекет шашып къалды...

Кунешли саба. Тушино аэродромынынъ кениш мейданы адамларнен толукъ. Кокте чешит реактив самолётлар учмакъта. Мына, уфукъта зар-зорнен корюнген учъ нокъта пейда олды. Бир къач саниеден сонъ, кумюш ренкли учъ къуш аэродром узеринден учып кечти. Олар тегиз сыранен, бир юксекликте, дерсинъ, бир кучьнен арекетке кетирильген кибилер. Авиация байрамынынъ иштиракчилери оларны узакъ девам эткен эльчырпмаларнен озгъарып къалдылар. Бу учъ самолётны мемлекетимизининъ энъ яхшы учъ учуджысы — Анохин, Аметхан Султан ве Комаров идаре этеяткъаныны исе пек аз адам биле эди.

Бу параддан сонъ, СССР Юкъары Совети Президиумынынъ Ферманы муджиби Аметхан Султангъа СССРде нам къазангъан сынавджы-учуджы ады берильди.

1970 сенесининъ унутылмаз ноябрь айы. Бу куню Москва янларындаки гузель шеэрнинъ Медениет сарайына совет авиациясынынъ намлы адамлары топландылар: чалбаш арбий начальниклер, корюмли совет учуджылары, сынавджы-учуджылар, дюньяджа белли авиаконструкторлар, космонавтлар. Топлангъанларнынъ огюнде исе меркезий газеталарнынъ журналистлери, радио ве телевидение хадимлери булунмакъталар. Бу ерге топлангъан халкъ Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы, СССР Девлет мукафатынынъ лауреаты, СССРде нам къазангъан сынавджы-учуджы Аметхан Султанны шерейф-

лемектелер. Мешур совет асы 50 яшыны толдурды. Элли йыллык омюрнинь отуз эки йылы авиациягъа багъышланды.

Президиумда Аметхан Султан, онынъ янында джебэдеш достлары, сынавы иши боюнджа зенаатдашлары отуралар. Тантаналы вазият юбилярны сыкълетлендире. Бири-бири артындан минберге онынъ достлары котерилелер, онынъ шерофине самимий тебрик сёзлери айта, селямлав телеграммалары ве мектюплерини окъулар...

Эки бучукъ саат девамында хайырлав сёзлери айтылды, тебриклер окъулды, бахшышлар багъышланды. Юбилярнынъ джебэдеш достлары, башлары чаларгъан генераллар учуджы Аметхан Султаннынъ шиддетли дженк йылларынынъ кокюнде косътерген муджизелерини, мисильсиз къараманлыкъларыны хатырлайлар. Корюмли алимлер, авиация техникасынынъ белли конструкторлары Аметхан Султан энъ янъы авиация техникасынынъ теджрибе нумюнерини, энъ муреккеп сынавларны насыл усталыкънен кечиргени акъкъында эшкъ ве зеджаннен айталар. Олар Аметхан Султаннынъ эки бинъ саат къадар сынавы учувлары япкъаныны, юзден зияде чешит учуджы аппаратларны сынап, сонъра оларгъа аят ёлланмасы бергенини къайд этелер.

Парлак нурлар алтында отургъан юбиляр онъа къаршы догърултылгъан теле-фото ве кино аппаратларгъа бакъып йылмая, кендини къолайсыз ис эте. Джевап сёзлеринде достларына тешеккур бильдирген Аметхан Султан шойле деди: «Мен озъ аятымда чокъ агъыр дакъикъаларны яшап кечирдим, лякин шимдики дакъикъалар, яни озюм акъкъымда айтылгъан сёзлерни динълемекнен кечирген дакъикъаларым мен ичюн энъ агъыры олгъан олса керек. Сизинъ сёзлеринъизден мен озюмнинъ насыл олмакъ керек экенимни анъладым, мен даима сиз тюшонген ве айткъан адам киби олмагъа арекет этерим...»

«Мен бир чокъ сынавджыларны шахсен танийым, олар акъкъында оларнынъ озъ сёзлеринен яздым, чюнки бойле усул чешит къыйыштырувларнынъ огюни алмагъа имкъан бере. Мен оларнынъ фикирлерини, ишке ве бири-бирлерине мунасебетлерини билем. Аметхан Султаннен, Г. Седовнен, С. Миконнен, В. Илюшин ве Г. Мосоловнен, агъа-къардаш Коккинакилернен ве дигерлеринен олгъан корюшювлеримни хатырлайым. Буларнынъ бутюни эфсаневий адамлар. Бу аджайип суяляе ичинден озюм юзь-юзьге келип корюшмеген къараманларымны да пек яхшы тасавур этем. Оларнынъ эписи чешит табиятлы, амма бир макъсад эшкъына яшагъан ве бир бутюнликни тешкиль эткен адамлар... Талант ва аятий гъайрет, къанаатленмеюв, керек олгъанда тевеккель япмагъа билюв (атешнен ойнамакъ ве керек олгъанда аят джикинде юрьмек) — буларнынъ эписи оларда бар. Лякин юксек сёзлер оларнынъ зытына токъуна. «Учкъан адам бир заман ашагъы энмез», — деп эсап этелер олар. Бунда япмалыкъ, саделештирюв яхут да озюни косътерюв аляметлери ёкъ. Энъ муими, учув дуйгъусы оларны тек кокте дегиль де, ерде экенде де терк этмеюви олса керек. Мен олардан бойле сёзлерни эшите эдим: «Инсан не иле мешгъуль олувындан къатий назар, озюнинъ табиятнда сынавджыдыр». Эм керчектен де, инсаннынъ асыл маиети бундан ибареттир, деп тюшюне эдим. Бу анълашыла. Бир кере ве бутюн омюрге. Бунынъ ичюн макъсадкъяр характерге малик олмакъ да шарт дегиль. Энъ муими, япаяткъан ишинъе сонъсыз, сынъырсыз садыкълыкъ беслемектир.

Истифадаки авиация генерал-лейтенанты
Советлер Бирлигининъ Къараманы Н. ТРОФИМОВ».

Адамлар бар ки — тек озълерининъ омюрлеринде яшайлар, адамлар бар ки — эпохаларда яшайлар. Бизим ватандашымыз Аметхан Султан — учув сынавлары тарихында бутюн бир эпоханы тешкиль эткен адам. Мемлекетимизде ишленип чыкъарылгъан учув аппаратлары арасында СССРде нам къазангъан сынавджы-учуджы, экстра-класс учуджысы, Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан Султан сынап бакъмагъан сою олмаса керек. Юзлернен самолётларны, буюклерини ве кучюклерини, арбийлерини ве арбий олмагъанларыны — о кокке алып чыкъты, инсан ирадесине бойсундырды, инсангъа хызмет эттирди.

Эр бир самолётнынъ озъ табияты бар, буны анъламакъ ве тайин этмек ичюн учуджы самолётны максималь имкъанлары дереджесинде сынамакъ, сонъун-

дан эр шейни конструкторларгъа аңлатмакъ керек. Бунъа коре, конструктор машинаны даа да мукеммеллештиреджек.

Техника да адамны сынай, онынъ къавийлигини, бильгисини, усталыгъыны, тедбиркярлыгъыны тешкере. Чокъ тонналы челик машина кокке котерильген сонъ, кимерде, ойле «къылыкълар» чыкъара ки, сынавджыны тек маарет ве сувукъкъанлыкъ къуртара биле.

Адий сынав кунълерининъ бири эди. Аметхан Султан къоджаман къырыджы самолётны кочюрди, яваш айдап учув ёлагъына кельди. Учувгъа рухсет берильди. Тормозлар бошатылды, къоджаман машина вызнен огге кетти. Сынавджы идаре рычагларыны кендине чеке ве учув-къонув мейданынынъ бетоны арткъа ве ашагъа кетип башлай. Къырыджы самолёт тезликнен котериле. Бираз бурулгъан сонъ, кунеш нурлары кабина ичине кире, учуджынынъ козьлерини къамаштыра, алетлернинъ джамларында ойнай. Учуджы идаре системасыны текяран джылыштыра ве козьлерни къамаштырыджы кунеш гъайып ола. Самолётнынъ ичинде недир урула ве бир кереден сукюнет асыл ола, тек шлемофонда насылдыр шытырдылар эшитиле. Демек, двигателлер чалышудан токътады...

Сонъундан, бу учув вакъиасы талиль этильген вакъытта, экспертлер двигателъининъ тютюн трубасына къуш кирип къалгъаныны тайин этеджеклер. Непиджеде, ишленильген тютюннинъ чыкъув ёлу къапана ве двигатель токътай. Авиацияда бойле аллар сийрек-сепелек олса да аля расткелелер. Буларнынъ эписи сонъундан белли оладжакъ, шимди исе кокте сынавджы-учуджы машинаны сакълап къалмакъ ичюн курешмекте.

Самолёт озь инерциясынен текяран даа котерильди ве ниает, авада тельгенип къалды. Учуджы аман алетлерге бакъты: сексен метр! Бойле юксекликте катапульта япып етиштирмек мумкюн, лякин Аметхан Султан джансыз самолётны озь алына ташлап кеталмады. Самолёт аэродром якъынындаки бинанынъ устюне тюшмекте эди. Бина ичиндеки адамларнынъ бир шейден хабери ёкъ. Бу саниеде бельки бирев куледир, бирев гузель келеджек акъкъында хаялланадыр, самолёт исе эп энмекте. Энди сынавджы озюнинъ аяты ичюн дегиль, шу бина ичиндеки адамларнынъ аяты ичюн курешмекте. Не япмалы? Тезлигини гъайып эткен самолёт рульге бойсунмай, агъыр юк олып, таш киби ашагъы эне. Аметханнынъ бир тюрлю чареси ёкъ. Ниает, ашадаки адамларнынъ базылары телюкени сездилер. Пенджерелерден башларыны чыкъарып, къоркъу ве дешетнен кокке бакътылар. Сынавджы бирден-бир къараргъа кельди. Онынъ граждандлыкъ борджу, теджрибеси, усталыгъы бу саниеде анджакъ бойле къарарны талап эте.

Ашагъы энеяткъан самолёт кунешнинъ юзюни къапатты. Бинанынъ устюне онынъ къара кольгеси тюшти. Бея якъынлады. Адамлар ерге ятты, къулакъларыны къапаттылар. Демир олюм мына-мына оларнынъ башларына энеджек. Бинагъа бир къач метр къалгъанда учуджы штурвалны бар кучюнен чекти ве самолёт юксек диварларгъа тиеджек киби якъынлыкъта кечти. Вакъыт битти. О инстинктив арекетлернен катапультанынъ туткъычыны чекти. Макюм этильген самолёт ичинден оны кучлю далгъа чекип алды. Аванынъ кескин урувындан учуджы эсини джойды, озюне кельгенде исе вызнен ашагъы энеяткъаныны аңлады. Бойле юксекликте, адетте парашют ачылмай, даа догърусы ачылып да етиштирмей. Ер исе буюк тезликнен якъынламакъта. Саниелер пек яваш кечтилер. Сонъки саниеде кучлю патлав эшитильди — самолёт ерге урулды ве шиддетли ава далгъасы ерге тюшеяткъан учуджыны текяран юкъары котерди, бойле, онынъ ерге урулув кучюни йымшатты.

Сынавджы-учуджы бир къач дакъыкъадан сонъ озюне кельди. Кендининъ сагъ экенине шашып къалды. Еринден тураджакъ олып бакъты. Аджджы агъры белькемигини къызгын атешнен якъты. Янашасындаки самолёт янамакъта. Онынъ эр тарафындан алевли ёлакълар чыкъа ве къуру отларны, япракъларны якъаракъ, Аметхан яткъан ерге джылышып келе. Аметхан тенини якъыджы агърыларгъа даянаракъ, бир чаре этип еринден турды ве бир къач адым четке чекилип, кене йыкъылды. Атеш исе онынъ парашютининъ бир четине япышты.

Бундан сонъ олып кечкен вакъиаларнынъ эписини учуджы тюште корьген киби хатырлай: къуртарыджы вертолёт, достларнынъ кедерли ве къуванчлы юзьлери. Даа сонъ — тешекюрлер, тебриклер, госпиталь ве бир къач опера-

ция, ниаат, чокъ бекленильген вакъиа — онъа текрар учмагъа рухсет этелер.

Аметхан Султаннынъ хызмет характеристикасында шойле сатырлар бар:

«...Сонъ дередже муреккеп вазифелерни эда этмеге икътидарлы... Учув техникасыны ве самолётны идаре этювни аля дереджеде биле, гедже-кунъдюз, эр анги ава шараитинде уча. Юксек дереджеде иш къабилиетине малик, аналитик фикирлемеге биле... Гъает иджадий шахс, федакяр арекетлерге азыр, учувдан сонъ аит хулясалар япа...»

Гедже къар ягъды, танънынъ чырайы сытыкъ ве къаранлыкъ эди. Машинадан чыкъкъан сонъ, Аметхан ушюгенини ис этти, февраль бораны институт къапысы огюне къарларны обалап къойгъан. Кокте сийрек булутлар акъырын-акъырын кезинелер. О кокке бакъты ве «Ава кене бозуладжакъ гъалиба», — деп тюшюнди. Кърымнынъ кунешли, баарь киби джыллы кунълерини хатырлады. Шимди анда насыл экен. Алупкагъа да чокътан берли бармады. Бом-бош Алупка акъылына тюссе юреги аля аджый, мийини чешит фикирлер къаппай. Эбет, эндиден сонъ бу эскенджели фикирлерден арынып оламайджакъ. Мытлакъа барыр ве догъмуш топракънен мытлакъа корюшир. Айгиди сени дюнья. Айгиди сени Кърым, сынавлар биткен сонъ, ёлгъа чыкъар.

Учув одасына кетер экен, Аметхан бугунъ оладжакъ учув акъкъында тюшюнди. Сонъки вакъытта о «учуджы лаборатория» деп адландырылгъан гъает къудретли двигателлерни сынамакъта. Бугунъ онынънен берабер эки сынавджы-учуджы да учаджакъ. Оларнынъ ишлери насыл экенини бильмек керек...

Турбиналарнынъ къудретли гудюрдиси аэродром узериндеки кокни парча-кесек этти. Кумюш ренкли машинанынъ узун кевдеси кок юзюне саплангъан киби. Шиддетли ава далгъасы ерде боран котерди. Буюк ангарнынъ къапысы янында тургъан яш техник башыны котерип, назарынен самолётны озгъарыр экен:

— Аметхан учты! — деди. Сесинде урьмет аэнки сезильди. — Учушындан билем.

Шанлы учуджы бу муреккеп сынавдан къайтмады. О эллеринен самолёт штурвалыны сыкъып туткъан алда эляк олды. Озюнден эвельки коксеверлер эляк олгъаны киби эляк олды. Совет авиациясынынъ ифтихарыны тешкиль эткен кок звлятлары сафында эбедий къалды...

1971 сенеси февраль 1. Москва кокюни сабадан къара булутлар сюрюси къаппап алды. Дерсинъ, бир къач дакъикъадан сонъ коктен къар ягъып башлайджакъ ве къарнынъ туюсу де кок оладжакъ. Амма о булутлар Новодевичье мезарлыгында яныкъле сукют сакъламакъта олгъан адамлар киби кок юзюнде тельгенип къалдылар.

Юксек темельташ устюнде Аметхан Султаннынъ джеседи булунгъан табут, табутнынъ янында фахрий къаравул, этрафта исе джесюр совет учуджысыны сонъки ёлгъа озгъармакъ ичюн кельген бинълернен адамлар.

Матем митинги башлана. Минберде къара багълагъан адамлар — Аметханнынъ догъмушлары ве балалары, онынъ дженкявер достлары, сынав ишлери боюнджа сафдашлары, белли совет авиаконструкторлары. Бу ерде партия-укюмет делегациясынынъ векиллери, Ташкенттен, Самаркъанддан, Алупкадан, дигер республикалардан кельген векиллер.

Йыллар кечер ве мешур секизинджи ава ордусынынъ команданы, Улу Ватан дженкининъ намлы сераскерлеринден бири генерал-полковник Т. Т. Хрюкин Новодевичье мезарлыгына дефн этилир, арадан он еди йыл кечкен сонъ исе кене анда онынъ джесюр къарталы Аметхан Султан да дефн этилир, деп кимнинъ акъылына кельгендир? Талий бойле укюм чыкъарды. Олюмден сонъ да олар бири-биринден узакъ тюшмедилер...

Аметхан Султан аятта ёкъ, лякин онынъ хатиреси юреклерде эбедий къалды. Алупкадаки онынъ тунч бюсти янындан кечерек, кунъде юзлернен, бинълернен адамлар онъа итирап этелер. Эляк олгъандан сонъ, онынъ экинджи бюсти мезарында къойылды.

Аметхан Султаннынъ ады бутюн мемлекетке белли. Москва, Волгоград, Симферополь, Ялта, Къачы, Калининград, Каспийск, Перекоп, Сиваш, Жуковский, Ростов-Дон, Ярославль музейлериндеки айры стендлер Аметхан Султаннынъ къараманане аяты акъкъында икяе этелер.

СССР Мудафаа министрининъ махсус эмири муджиби Советлер Бирли-

гининь эки дефа Къараманы Аметхан Султан кыырджи самолётлар полкынын эркянына эбедий оларакъ язылды.

* * *

АВТОР АКЪКЪЫНДА

Бу эсер неширге азырланаяткъан куньлерде Москвада «Советский воин» неширятында СССР Граждан мудафасы штабынынъ башы, генерал-полковник Алексей Безотосовнынъ «Танклар рейди» деген китабы басылып чыккыты. О китапнынъ бу эсер муэллифине айт базы ерлерини диккъатынъызгъа теклиф этемиз. «Взвод эки машинагъа отуруп Круглая эменлигине кетти. Демирёл копорини патлатаджакъ олып ыдырынгъан фашист диверсантлары анда гизленген эдилер. Шпионларны араштырув ве ёкъ этюв операциясына Орёл шеэрининъ арбий коменданты Арифов ёлбашчылыкъ япмакъта. Онынъ эмирлери тез ве там эда олуналар» (с. 31). «Ефремов кыатты адымларнен биз тарафкъа догъурылды. Онынъ артындан исе кесментик капитан — Орёл шеэрининъ арбий коменданты Энвер Джелилович Арифов кельмекте». «Арифов Григорий Федоровичнен берабер машина кабинасында кетмекте. Мен исе когерте устюнде, биринджи скемленинъ сагъ тарафында, энъ четте отурам. Арифовнынъ ирадели ве джесаретли юзю манъа яхшы корюне. О шоферге нелердир айта. Мен онынъ айры сёзлерини эшитсем де, диверсантларнынъ учъ адам экенини, олар автоматларнен селялангъанларыны аныладым.

Капитан Арифовнен манъа эки кере даа корюшмек, оны дженкявер шараитте сынамакъ, бу акъыллы ве тедбирли офицернинъ кучёлю элини ис этмек кыысмет оладжакъ. О вакытта исе бизлер тек онынъ миллети татар экенини, башта бизим училищеде рота командири олгъаныны бильдик. Орёл шеэри гарнизонынъ начальниги полковник Н. П. Богданов олгъан сонъ, о Арифовнынъ арбий комендант оларакъ тайинледи.

Бельгиленген ерге якъынлагъанда кършун сеслери эшитилди. Машиналар сурьатыны арттырды. Бир бучукъ километр даа кеткен сонъ, бизни тюфекли милиционер токътатты ве капитан Арифовгъа кягыт берди.

— Машиналаргъа! — деп эмир этти о ве кягытны окъугъан сонъ кычырды: — Лейтенант Макаров, яныма келинъ!

Офицерлер мушаверелешкен сонъ, взвод эки группагъа болунди. Курсантлар сыранен юрип, эменликини тарап башладылар. Эппи вакыттан сонъ НКВД формасы кийген капитан пейда олды ве кельгенлерининъ уйкенини сорады. Капитан Арифов онъа таба тез-тез юрип кетти. Олар не акъта къонушкъанларыны бильмейим, амма бизлери бираз сол тарафкъа джылыштырды ве курсантларнынъ араларыны онар метр къадар ачтылар, сонъра, бу аралыкъларгъа милиционерлер келип къошулдылар... Ниазет, биз эменликинъ о башына барып чыккыты. Тоқтадыкъ. «Кимсе еринден кыбырдамасын!» деген эмир берилди. Капитан Арифов, лейтенант Макаров ве НКВД лейтенанты озъара мушаверелештилер... Сонъундан анылашылгъанына коре, учъ диверсант кысыкъа тутушувда эляк олгъан, эки милиционер яралангъан... Капитан Арифовнынъ эмири муджиби, биз кене эменликини тарап башладыкъ. Энди диверсантларнынъ анбарыны кыдырамыз...» (с. 37—40).

«...Арткъа къайтаяткъанда эпимиз диверсантлар акъкында эеджанле лакъырды этемиз. Биринджи дженкявер вазифени эдэ эткенмизнен гъурурланамыз. Капитан Арифов шеэр гарнизоны начальниги адындан взводкъа тешекюр илян этти» (с. 41).

«Сентябрьнинъ сонъу эди. Шеэрнинъ эвакуациясына кедер этмек, къалабалыкъ догъурмакъ, демирёлны бозмакъ макъсадынен фашистлер Орёл шеэри янына диверсия группасы ташладылар. Бизим ротамаз окъчылар взводнынъ ве милиционерлер группасынен бирликте операциягъа азырлана. Тезден бу ерге капитан Арифов ве НКВД векили кельдилер. Ери шараитин огренген сонъ Арифов ве рота командири Каменев бу кучьлернен диверсия группасыны ёкъ этмек мумкюн дегил, деген къараргъа кельдилер. Ярдым кельгендже демирёлны къорчаламакъ керек. Капитан Арифов ве лейтенант Макаров аскерлери ве топларны ерлештирювнен огъраштылар». (с. 43). «Уруш биткен сонъ, курсантлар гъанимет алынган селяларны сейир эттилер. Капитан Арифовнынъ эмиринен душмандан алынган селяларнынъ эписи комендатурагъа ёлланылды». (с. 45—50).

Совет аскерлери Орёл шеэрини ташлап кетмектелер. Душманнынъ артиллериясы ве самолётлары токътамадан шеэрни бомбалайлар. «Гедже бизим батальонымызгъа Орёлнынъ шаркый къысымына барып, эвакуация эшелонларына минмек эмир этилди. Демирёл станциясында капитан Арифов шорбаджылыкъ япа эди. Онынъ сеси кыарылгъан, озю исе пек ёргъун. Экинджи октябрьге айланыр геджеси арбий комендант он бештен зияде эшелон ёллагъан. Бизлер эшелонгъа минген сонъ, уруш даа якъынлады. Бу маальде кельген Орёл пияделер мектебининъ курсант батальоны душман артиллериясынынъ атшлери алтында вагонларгъа минип башлады. Этрафта патлагъан снарядлардан бирининъ осколкасы капитан Арифовны яралады.

— Энвер Джелилович, юрюнъиз бизнен, — деди онъа полковник Ефремов.

— Манъа еди эшелон даа ёлламакъ керек, — деди Арифов. — Мен арбий комендант оларакъ, эр кестен сонъ кетерим». (с. 52).

«1977 сенеси «Красная звезда» газетасынынъ 24 октябрьде чыккыкъан санында басылгъан бир макъаледен мен Энвер Джелилович Арифов сонъки эшелонны мувафакъиетнен Ташкентке алып кельгенини бильдим. Мында да о Ташкент шеэрининъ арбий коменданты олгъан ве Озбекстан пайтахтында гъарптан келеяткъан заводларны ве адамларны ерлештирюв, орду ве флотны резервлернен эм де техниканен теминлев, шеэрде тертип ве низамны пекитюв саасында чокъ ишлер япкъан. Шимди истифадаки полковник Энвер Джелилович Арифов Ташкент шеэринде оджалыкъ япа» (с. 53).

ЭКСПЕДИЦИЯДА

Икяе

Экспедициямыз танъда, хоразлар уянгъанда, ёлгъа чыкъты. Бизлер къырлар этегине эртедже барып етмек, къаранлыкъ тюшкенге къадар юкъары котерилип дагъ кечитини кечмек керекмиз. Йылнынъ бойле вакъытында геджелери кечитни кечмек къолай иш дегиль. О ерлерге алып баргъан екяне ёлчыкыны сув баскъан. Бундан гъайры эр тарафтан кучлю рузгяр эсметте. Бу ерлерде геджелери энди сувукъ ола, кимерде исе къар да ягъа ве о бизим вазиятимизни даа зияде агъырлаштыра биле. Биз ёлгъа чыкъкъанда, бутюн кок туташ булутларнен къапланып, индже, сувукъ ягъмур ягъа эди. О базада бир ара токътап ала. Бойле вакъытта бизлер дагълар артында кунешнинъ парылдагъаныны корьген киби оламыз. Сонъ, ягъмур кене ягъып башлай. Рузгяр сувукъ ягъмур тамчыларыны бетимизге кетирип шыплагъанындан урбаларымыз шыр-сув ола.

Биз не къадар чабик юрьсек де, кечитнинъ этеклерине, къарарлаштыргъанымыздан эки саат сонъ келип чыкътыкъ. Раатланмакъ ичюн айырылгъан вакъытны къыскартмакъ керек олды. Биз бутерброд ашап, сыджакъ чайнен беденлеримизни къыздыргъан сонъ, кечитке уджюм этмек ве онынъ о якъында геджелемек къарарына кельдик. Чюнки ава бозулса, бутюн дюньядан багъымыз узюлип, мында къалып кете билемиз. Юклеримизни, атларымызны козьден кечиререк, къаялар аралыгъындан отип, ёлчыкытан кечитке догъру котерильдик. Ёлчыкынынъ эки тарафында ягъмурдан асыл олгъан ирмакълар акъмакъта. Уфакъ ташчыкъларнен къаплангъан ве яхшы тапталгъан иште шу ёлчыкытан ашыкып кетмектемиз. Биз атлары айдамасакъ да, олар озьлеринден не талап этильгенини яхшы сезелер.

Кечиткедже олгъан ёлны къыйналмадан басып кечтик. Бизни раатсызлагъан екяне бир шей олса, о да атларнынъ юклери эди. Олар ягъмурдан сыланып эки къат агъырлаштылар. Атларнынъ бурун деликлери сыкъ-сыкъ нефес алалар. Албу исе оларнынъ ёрулгъанларыны бильдире. Манъа кенъ кокреккли, узунлыгъы эки метрден зияде, юксеклиги бир бучукъ метр учъ яшында тору ат бердилер. Онынъ лагъабы Кызыл. Дейджегим, шимди эпимизде бир тюшюндже олса, о да кечитни тездже кечмек эди.

Биз ель ве ягъмур тюбюнде кечитни эсен-аман отип олур экенмизми? Бу ер исе, дагъ ёлунынъ энъ тар ерчиги эди. Бир тарафтан ёл устюне буюк къая асыла, дигер тарафтан учурим. Мында, ёлнынъ эки тарафында ич бир тюрюлю осюмлик осьмей, онъа осьмеге ер де ёкъ. Ялынъыз анда-мында къавий тамырларынен ташларгъа пекинген ардыч агъачлары асылы туралар. Бизлерни, къыргъа йылан киби бургъаланып котерильген дагъ ёлчыгъы артында сыджакъ ер беклегени акъкындаки тюшюнджелер, эпимизни чабик юрьмеге меджбур этти. Рузгярдан, серт ягъмурдан юзьлеримизни сакъламагъа тырышамыз. Мен ёлдан тапкъан таякъкъа таянып кетмекте. «Сабыр эт, анда, къая артында эниш башлай, санъа анда, сыртынъдаки юкнен кетмек енгиль олур, шимди бираз терлерсинъ, амма мензильге еткен сонъ яхшы раатланарсынъ»,— деп, аткъа мураджаат эттим. Лякин ат меним айткъанларыма эмие бермеди. Мен козьлеримни аттан алмадым, онынъ эр бир арекетини сейир этип кеттим. «Ничюн мен бу таякыны къолума алдым,— деген фикир кельди бирден башыма ве озь-озюме ачувландым.— Оны ураджагъым, айдаштыраджагъым деп тюшюнемизми». Атны урмакъ

мерамым ёкъ эди. Лякин мен онъа тесадюфен таякънен токъуныр ве о бирден силькинир, нетиджеде мен онынъ огюнде къабаатлы къалырым,— дедим. Дейджегим ат огюнде бираз уйгъунсыз олып чыкъты. «Ничюн о таякъны алдым,— дедим текрар озь-озюме,— юрьмеси енгиль олсун депми? Ёкъ, барсын манъа да башкъалары киби агъыр олсун!» Ниает, мен таякъны учурымгъа догъру фырлаттым, атнынъ сыртыны, яни юкюни туттым. Ат буны дуяр ве онъа юрьмеге бираз енгиль олур, деп ойландым. Бу арада ат манъа къыядан бакъты. Мен бундан бир сыджакълыкъ ис эттим. Бельки манъа шай кельгендир. Чюнки мен ойле олмасыны истей эдим.

Огде насылдыр давушлар эшитильди, Ёл косътериджи-къылавуз багъырмакъта. О, мукъайт олып юрьмекни тенбиелемекте. Себеби, къая тюбюнден кечкен дагъ ёлунынъ энъ тар ери башлангъан эди. Мында токътамакъ хавфлы. Бизлер юрювимизни явашлаттыкъ, чюнки ёлнынъ энъ телюкели ерине, тиш шекилиндеки къара къаягъа якъынлашмакъта эдик. Мезкюр къаягъа да якъынлаштыкъ, апансыздан кучлю рузгяр къопты ве ёлчыкъкъа уфакъ ташчыкълар сепильдилер. Сонъ атнынъ юрювинде бир кевшеклик сезильди, деминки эминликле адымлавындан эсер биле къаламды. Манъа онынъ арт аякълары чакъылгъа эки кере тайгъан киби корюльди. Мен деръал эки къолумнен атнынъ сыртындаки юкке япыштым, къаягъа таяндым да бар къуветнен юкни кендике чектим. Бу арада кимнинъдир багъыргъаныны эшиттим. Атнынъ учурымдан ашагъы кетеджегинден къоркъып, онынъ кимер сёзлерини айырды этип оламадым, къан келип мийиме урулгъан киби олды. Мен тек юкни, атнынъ ялынларыны корем, башкъа ич бир шей корип оламайым. Шашмалагъанымдан, токътамалымы ёкъса бир тарафкъа янтаймалымы,— догърусы не япмакъны бильмейим. Ат бираз догърулды исе де, аякъ астындаки ташчыкълар онъа огте кетмеге кедер этелер. Мен атнынъ бир аягъы ерге чёккенини корип, онынъ учурымдан ашагъы юварланып кетмемеси ичюн, бар къуветнен, юкни озюме таба чекмеге тырыштым. Бир къач сание манъа гъает яваш кечкен киби кельди. Ат ярдымымны сезип, бу куреште гъалип чыкъаджагъына озюнде эминлик сезди. Бираздан о сонъки къуветини топлап бирден огте атлады. Лякин сагърысына урулгъан кучлю дарбе оны бир анъ токътатты. Сонъра о кене ёлуны девам этти. Ниает, биз къаяны кечерек, эниш башлагъан мейдангъа келип чыкътыкъ. Мен атнынъ бойнуны сыйпадым. О, бираз озюне кельгенден сонъ, ёлчыкътан догъру кетти. Ёл ташлар, чалылар, сийрек оськен тереклер арасындан айланып, буюк ачыкълыкъкъа келип чыкъа. Узакъта чадырлар, акълангъан уфакъ эвчик корюнди. Анда бизим лагеримиз ерлешкен. Мен атнынъ алдындан кетеркеним, онъа юрьмеге недир кедер эткенини, яни арт аякълары устюне отурмагъа меджбур олгъаныны ве бу эснада арттаки сагъ аягъына басып оламагъаныны корьдим. Атнынъ сагърысында къанлы яра асыл олгъан.

Ягъмур номайлашты, о мени, эм де атны «дёге» башлады. Мен атны токътаттым. Яваштан ярагъа токъунмадан мукъайтлыкъле онынъ устюндеки юкни тюшюрдим. «Насыл олды да, бу яраны корьмедим, заваллы айванны нафиле къыйнадым»,— дедим озь-озюме. Чадырларгъа бармагъа къарарнен алты юз адым даа бар. Мен ашагъы эне башладым. Ат огюндеки къабаатимны акъылымдан чыкъарып оламайым. «Я сен о къаялар арасында не япа билир эдинъ?— дедим озь-озюме.— Сен, умумен, къолунгъан кельген эр шейни яптынъ. Энъ эсасы сиз шимди экинъиз де сагъ-селяметсинъиз, амма фенасы да ола билир эди».

Мен чадырларгъа еткенимнен, сылакъ урбаларымны денъиштирип, лапач тюбюнде тургъан атларгъа чаптым. Атнынъ ярасы энди къанамай. О, пичен ашамаса да, тендирист корюне. Дигер атлар исе емни иштианен ашай эдилер. Орталыкъ къаранлыкълашмагъа башлагъанындан, ветеринар экимни къыдырмакънынъ файдасы ёкъ. Чадыргъа къайтып кельгенде, адамларнынъ эписи энди юкълай эдилер. Мен де яттым ве шу дакъкъасы юкълап къалдым.

Саба эрте уяндым. Сыджакъ төшектен турмакъ истемей, баягы вакыткъадже о якъкъа-бу якъкъа айлана бердим. Шу арада атым акъылы-ма тюшти. Беш дакъкъа арекетсиз яттым. Мен дёрт аякълы достум акъкъында тюшюнем, башым кырышав киби сыкъылмакъта. Къызыл шимди мен акъкъында тюшюнеми, ёкъса тюшюнмейми аджеба? Эр алда, экимиз де къаялар арасында экенде пек къоркътыкъ. Итимал, о да тюшюнедир. О бутюн шейни анълай, лякин айтып оламай.

Чадырда эр кес юкълай эди. Мен кимсени уянтмакъ истемей, мукъайтылыкъле ёргъанымны четке итеп, тышкъа бакътым. Шаркъта, къаялар артында къоджаман бир атеш даиреси — кунеш корюнди. Бу ярыкътан бутюн джанлы небататлар уяна башлады. Ягъмур ягъмаса да, адсыз-эсапсыз котелернинъ чайырдаки уджлары ягъмур тамчыларындан агъырлашып, ерге къадар эгильген эдилер. «Ягъмур ярым саат эвельси токътады гъальба», — дедим озъ-озюме ве лапачкъа тараф догърулддым. Артымда копек авлады. Даа догърусы, оны эджнебий адам эрте раатсызлагъанына ачувланаракъ, бир къач кере авылдап алды. Мен артыма айланып бакътым, амма копекни корьмедим. Итимал о сылакъ отлар ичинде юрьмек истемегендир. Къызыл, лапач тюбюнде эди. О, аякъ устюнде юкъусыаркен, мени корьгенинен, башыны бир къач кере сallaп алды. Мен атнынъ бойнуны сыйпап: «Мераба, Къызыл, насылсынъ? — дедим. О манъа дикъкъатнен бакъты. Онынъ мазун бакъышында белли дередже кедер ис эттим. — Не алдасынъ, яранъ агъырамы? Санъа насыл ярдым керек? Эеджанланма, мында ветеринар экими бар, о сени тедавийлер. Сен, Къызыл, аслы раатсызланма! Къардаш я сен ничюн джылапны ашамадынъ? Ал, ал аша, ёкъса такъаттан тюшерсинъ!» Мен авучыма джылап аларакъ, атны ашатмагъа тутундым. О, башта ашамакъ истемесе де, сонъундан яваш-яваш ашады ве торбадаки джылапнынъ эписини битирди.

Кунеш къаялар артындан бир тамам чыкъып, эп кокке догъру котериле эди. Адамлар истей-истемей сыджакъ төшеклеринден турып башладылар. Де о якътан, де бу якътан давушлар эшитильмекте. Деми манъа авылдагъан копек де, ат ахырына чапты. О индемеден яныма кельди, манъа башта шубенен бакъты, сонъ чызмаларымны къокълады, сылакъ ве сувукъ буруныннен къолума токъунды да, деръал четке чекильди. Адети узьре копеклер эджнебий адамны къокъламагъандже тынчланып оламайлар. Шимди о мени къокълагъан сонъ, озюнинъ адамы киби къабул этти. Бу арада омузларына юнъ чекмен ташлагъан Суфьян Аскерович чадырдан чыкъып, манъа тараф келип башлады. Онынъ артындан, захоз Степан Анисимович Засольный етишти. О, экспедиция башлыгына недир анълата эди. Оларнынъ огюнде исе, кене шу копек пейда олды. Аскеров ве Засольный лапач янына келип токътадылар.

— Яш йигит, мераба, аткъа ем бересинъизми? — деди Суфьян Аскерович. — Эбет, эбет, бермек керек...

— Атны къуртаргъан, мына бу йигиттир, — деди Степан Анисимович. — Мен онъа атны ташлап озюнъни къуртар, деп багъырсам да, о эки къолунен аткъа япышып, мени динълемеди. Ат исе юрьмеге тырыша, тая, аягынен ерни тепе, атта тиз устуне чеке де кишней. Бизге, якъын барып ярдым этмек имкяны олмай. Ёл пек тар, хавфлы, бу да азлыкъ эткени киби ягъмурнен рузгар эп къуветлешти. Йигит телюкеге бакъмадан, атны къуртарды. Къоркъмады. Аферин онъа! — Сонъ манъа чевирилип: — Я сен бугунъ не ойле эрте турдынъ? Атнынъ къайдыны чекедирсинъ я?... деди.

— Эбет, джесюрлигинъи макътамагъа аджет ёкъ, машалла! Лякин озюнъни бойле телюкеде къалдырмакъ олурмы? Ёкъса манъа бугунъ университет ёлбашчыларына, ана-бабанъа озъ вазифесини эда эткенде эляк олды, деп бильдирмек керек оладжакъ эдими. Бунынъ не демек экенини сен анълайсынъмы? Ат, эр алда инсан дегиль, эсаплашмакъ къолай! — деди Суфьян Аскерович.

— Мына, Суфьян Аскерович, атнынъ янбашы насыл сыдырылгъан. Оны ич бир ветеринар экими тедавий этмекни бойнуна алмаз.

— Эбет, корем. Шубесиз, ветеринар экими олса кедер этмез эди, амма

Клим Евгеньевич экинджи группанен кетти. Якъында кельмейджек. Аткаа языкъ. Бир де-бир чарелер тапып оламаз экенмизми? Бельки оны тедавийлейджек адам тапылыр!

— Сёйлегенинъиз догъру, Суфьян Аскерович,— деди Степан Анисимович,— амма озюнъиз билесинъиз, оны мында тедавийлейджек адам ёкъ. Шунунъ ичюн оны джедвельден алып ташламалы, ёкъса башымыздан беля эксильмез.

— Демек, этке, ойлеми?..

— Ат, шубесиз, яхшы. Лякин бизим шараитимизде оны тедавий этмекни ким бойнуна алыр? Шай экеч, бутюн къаиделернен акт азырла.

— Языкъ, бойле аткъа, языкъ...

— Языкъсынмагъа не бар. Кимсе олюмден даа къуртулып оламагъан,— деди Степан Анисимович фельсёфеге берилип. О, сонъки кере ненидир беклеген аткъа козь ташлады да, къолуны саллап алды ве джесаретсизликле, кедерле терен нефес алып, яваш адымларнен чадырларгъа тараф кетти.

Мен чокъ вакъыткъадже онынъ артындан бакъып турдым. Онъа бир де-бир шей айтмагъа аджиз эдим. «Бу не демек олсун, кельдилер, озъара сёйлештилер ве аткъа бугунъден итибарен яшамакъны ясакъ эттилер. Я о ат насыл да яшамакъ истей, ой да насыл яшамакъ истей! Олар бойле къараргъа кельгенлерининъ себеби — къувет оларнынъ къолунда. Кимседен акъыл танышмай, сорамай шай этеджеклер. Ойле кучлю, акъыллы атны этке теслим этмек? Ёкъ! Бу, адалетсизлик! О, агъыр юклерни, ташлар толу чуваларны ташыгъанда, яни сагълам экенде керек эди, шимди, яралангъанынен керексиз олып къалдымы? Оны къорчалайджакъ, онъа ярдым этеджек адам тапылмазми аджеба? — дедим тынчланып оламай. — Тапылыр. Я манъа не олгъан! Тезликле Степан Анисимовични къыдырып тапмалы ве барсын о адалетсиз къарарны лягъу этсин.

Мен бирден лапачтан чыкъып, Степан Анисимович кеткен тарафкъа чаптым. О биринджи эки чадырда ёкъ эди. Ниает, оны, эшьялар анбарында таптым.

— Степан Анисимович, сизден бир шей сорамакъ мумкюнми?— дедим.

— Кене не дейсинъ?— деди о манъа буруны уджуна саркъып тюшкен козьлюги арасындан бакъып.— Кене сенсинъми, студент?

— Эбет... меним. Ат акъкъындаки къарарынъыздан вазгечменъизни риджа этеджек олам,— дедим мен терен нефес алып.

— О да насыл къарар?— деди ве дикъкъатнен манъа бакъты. Шимди о мени адеттен тыш бир шейлер япты белледи гъалиба.

— Степан Анисимович, мен сизден тек аткъа нисбетен къарарынъызны лягъу этменъизни ве оны тедавийлемекни манъа юклеменъизни риджа этем.

Степан Анисимович енгильден нефес алып, шу ердеки курсюге отурды.

— Буны чокътан айтмакъ керек эдинъ. Лякин... мумкюн дегиль. Сен не, ветеринар экимисинъми? Бу иштен аңламайсынъ да. Ёкъса, аңлайсынъмы?

— Мен бу ишни бираз аңлайым, бильмегенлеримни огренирим. Ат яраланды, мында онынъ къабааты ёкъ. Мен онъа ярдым этерим, о тюзелир.

— Сен аткъа насыл ярдым косьтере билирсинъ? Бу меселеде махсус бильгинъ олмалы.

Мен шимди не япаджагъымны тасавур биле этип оламай эдим. Лякин атны къуртарып къалмакъ истеги менде гъает кучлю эди.

— Мен бунынъ тюбюнден чыкъарым, Степан Анисимович, тек рухсет этинъиз.

— Сен не манъа атны соймакъ къарарына кельмек енгиль беллейсинъми? Ат исе, кунъ-кунъден азаджакъ, сыджагъы котериледжек. Мадам ки, шай экен, оны къыйнамакъ керекми? Мына, Суфьян Аскерович де менимле разы олды. О, омюринде пек чокъ ат коръди, сен бу меселеде манъа инан.— Степан Анисимович сигар якъты, оны яхшы этип тартты, сонъ манъа бакъып сорады.— Сен оны керчек тедавийлемек истейсинъми? Ёкъса шай, башлап ташлайджакъсынъмы?

— Мен джиддий айтам.

— Ойлесе, санъа мувафакъиет тилейим. Лякин башта атны озюнье алыштырмакъ керексинъ. Акс алда ярагъа токъунгъанда о сени тишлей я да теше билир.

Мен Степан Анисимовични къандыргъаныма пек къуwandым. Башымда чешит фикирлер доланмакъта, яни ат мени озюне якъынлаштырырмы экен? Тедавийлевни неден башламалы? Я барып да тедавийлеп оламасам? Атта тедавийлемесем биле, текяран олса да онынъ омюрини узатаджагъым, онъа хасталыкънен курешмеге ярдым этеджегим, деген фикир мени тынчландырды. Я барып да мен онъа хасталыгъыны енъмеге ярдым эткенимни анъласа ве озюнинъ тюзеледжегине инанса, хасталыкъны енъмек мумкюн олур бельки. Ёкъ, манъа окюнмеге сыра тюшмейджек. Бойледже, мен хаста аткъа ярдымны керек олгъаныны анъладым. Башлайджакъ ишим яхшы не-тидже береджегине умютим къавий.

Мен, рухий джеэттен, бу алидженап ве кучълю айваннынъ аяты ичюн курешмеге азыр эдим. Мени онъа насылдыр анълашылмагъан бир дуйгъу чекмекте эди. Мен, тесадуфен акъылыма кельген бир тюркюни йырлап башладым. Бундан кендимни бахытлы ис эттим. Чюнки инсан бу серт дагълар шараитинде озюнинъ де серт олып къалгъаныны дуймай. Иште мында бири-биринъе ярдымгъа келювнинъ къадири гъает къыйметлидир. Мына шимди атнынъ башына фелякет тюшти, мен исе онъа ярдымгъа ашыкъам, онъа файдам токъунаджагъына гъурурланам. Оны янгъыыз къалдырмадым. Ат садыкъ достунынъ сыджакъ къолуны — инсан къолуны ис этеджек. Мен башта сабуннен, сыджакъ сувнен яраны ювып темизлемек ве сонъра ярагъа ихтиол мазы якъмакъ кереким. Эки-учъ кунден ветеринар экими къайтып келеджек, укол япаджакъ, атнынъ тедавийленюви тезлешеджек. О вакъыт бир де-бир атны соймакъ керек десин бакъайым. Эки-учъ кунъ тез кечип кетер. Бойле къуветли аткъа эки кунъ, бир шей дегиль. Мен онъа аплар — антибиотиклер береджегим.

Манъа насыл илядж керек олса чадырдаки аптекадан алып, чабик адымларнен лапачкъа догъру адымладым. Лякин меним атым мында ёкъ эди. Ахырда эгер ве дизгин асылы тура. Олар тыпкъы меним атымнинъкине бенъзейлер... Бир дакъыкъа кечер-кечмез башыма кельген дешетли фикирден меджалсызландым. Иляджлар якъларым янына — ерге тюшип кеткенини дуймай къалдым. Мен эки къолумнен къорагъа япыштым. «Мыт-лакъа етиштирим, етиштирмек кереким!» — деп дереге догъру чаптым. Чыкъ тюшкен отларда атнынъ излери ачыкъ-айдын корюне эди. Мен чегерлерни ве тикенлерни абайламай, сылакъ ве тайгъакъ отлар устюнден чапмакътам. Къуругъан къарагъач тюбюнде адамларны коръдим. Лякин мен оларнынъ юзлерини ве къолларыны коръмейим. Эр бир адымым меним ичюн эзиетли эди. Къарагъачкъа якъынлаштым. Лякин онынъ янына бармаздан токътадым, арекетим нафиле экенини анъладым. «Эр шей битти, етиштирмедим. Бельки даа кеч дегильдир. Эй, токътанъыз! Токътанъыз!» — деп къычырдым. Эки адам бираз котерилип мен тарафкъа бакътылар. Олар къолларыны силерек, сигар якъмагъа тутунгъанларыны корип энди кеч къалгъаныма къани олдым. Мен къурып къалгъан янгъыыз къарагъачкъа якъынлаштым, атымны коръдим. Лякин бу акъыкъат эди. Мен таш устюне отурып, башымны къолларым арасына алдым. Озюме кельген сонъ къальбимде рухий бошлукъ ис этерек, яваш-яваш чадыргъа догъру адымладым.

Артыкъ экспедицияда булунувым меним ичюн манасыны, эмиетини джойды. Бу ерге бир даа кельмек ичюн, шу куню де эвге къайттым.

Университетке кирмедим, догъру эвге бардым. Бабам мени коръгенинен хаста беллеп, аман къомшу яшагъан экимни чагъырды. О, мени дикъкъатле тешкерип чыкъты ве: «Ёргъунлыкъ беласы», — деди. Затен, шимди меним рухий тюшкюнлигимнинъ себепини озюмден гъайры кимсе бильмей эди...

БИЗ ЁРУЛМАКЪ ИЧЮН ДАА ЯШМЫЗ...

ОЧЕРК

Эрнест сонъки имтианны берген сонъ, эвлерине ашыкъты. Чонок оны эвде ана-бабасы, сой-акърабалары сабырсызлыкънен беклей эдилер. О, азбар къапыдан шенъ ве кулер юзьнен кирди. Юзюм асмалары тюбюнде отургъанлар Эрнестниъ сонъки имтиандан да мувафакъиетли кечкенини аңлап, оны юректен хайырладылар. Къартбабасы Бекир агъа исе, даянып оламады ве:

— Къана, торунчыгъым, энди ёлунъ насыл институткъа? — деп сорады тез-тез.

— Урьметли къартбабачыгъым, ниетим медицина институтына кире окъумакъ, хирург олмакътыр, сиз бунъа не дерсинъиз?

— Демек, Гиппократ киби олмакъ ниетиндесинъ. Яхшы ниет, ярым мал дерлер. Эким олмакъ алидженап иш. Лякин озюне — бильгинъе иш-анасынъмы? — деп сорады къартбаба.

— Ишанам къартбабачыгъым, ишанам, къапысындан олмаса, пенджерсинден — анда илле кирерим, окъуп эким олурым...

— Къапы тургъанда пенджеренден кирмек акъайлыкъ дегиль, балам. Сен, Сейдаметовлар сулялесинден олгъанынъны унутма! — деди къартбабасы кулюмсирей.

Эрнест институткъа весикъаларыны теслим этти, гедже-кунъдюз имтианларгъа азырланды. Ниает, озъ ниетине наиль олды. О, М. И. Калинин адына Андижаң медицина институтынынъ студенти олды. Институтта яхшы окъуды, джемаат ишлеринде иштирак этти. Студентлик йылларынынъ келип кечкенини дуймай къалды...

Бундан секиз йыл эвель институтны яхшы ишаретлернен битирген яш экимни, Наманган шеэриндеки «Пахталыкъ-куль» республика джигеропъке хасталыкъларыны тедавийлеген санаторийге ишке ёлладылар. Хирургия болюгининъ экимлери ве эмширелери яш экимни самимий къаршылап алдылар. Болюк мудире, «Пахталыкъ-куль» санаторийсининъ баш хирургы Джавлан Къочкъаров Эрнестни бир керенден бегенди. Оны озюне шегирт этип алды.

Аз бир вакъыт ичинде коллективнинъ сайгъы-урьметини къазангъан Эрнест, шимди, о сексенинъ сенесини хатырлап, шойле дей:

— Ишке киргенде, «Пахталыкъ-куль»де темеллешип къалырым деген умюдим ёкъ эди. Бир-эки йыл чалышып, догъып-осъкен Шахрихан шеэринде къайтырым деген фикирде эдим. Экимлер коллективини, мында чалышкъан чешит миллетлер арасындаки достлукъны бегендим, тез алыштым. Я бу ерлернинъ серин авасыны, багъ-багъчаларыны айтмайсызмы! Хусусан бааръ айлары «Пахталыкъ-куль» санаторийсининъ чевре-чети пек ярашыкълы ола. Урюк, алма, шефтали тереклери чечек ачкъанда этраф аджайип бир манзарагъа чевириле... Мында ишлеп башлагъаныма бир йыл кечкен сонъ бабам манъа: «Огълум, Шахрихангъа къайтмакъ ниетинъ не олды? Бир ерде яшасакъ ярамай олмаз эди...» — деди. «Баба, мен арадыгъымны булдым, — дедим онъа. — Истегиме наиль олдым. Мен юректен севип, сечип алгъан зенаатымнынъ энъ индже сырларыны огреткен устазларым Джавлан Къочкъаров, Юсуф Азизов киби теджрибелли хирургларны ташлап

кетмеге кыймайым. Амана отуз йылдан берли мезкюр санаторийде чалышып юзлернен адамларнын дердине дерман тапкан экимлер, манъа унутылмаджакъ эйиликлер яптылар. Бу адамлардан айырылмакъ олурмы?...»

Бабам меним айтканларымны дикъкъатнен динъледи, сонъ омузымны къатты сыкъып: «Фикирлеринъ пек догъру, озюнъе насыл келишсе, ойле де яп, огълум», — деди.

* * *

Яш хирург бу коллективге келип къошулгъанына алты ай толгъан сонъ, баш хирург Джавлан Къочкъаров Эрнестнинъ омузына агъыр къолларыны кыйып:

— Урьметли Эрнест Бурханович! — деди. — Кечкен алты ай ичинде алай сынавлардан кечтинъ. Буны озюнъ сездинъми, ёкъмы, бильмейим. Дигер сабыкъ шегиртлериме мустакъиль операция япмакъ ичюн йылларнен беклемек керек ола эди. Санъа исе, сынав-шегиртлик девири битти. Энди мустакъиль операция япмагъа изин берем. Бу, ялынъыз, меним фикирим дегиль. Бутюн экимлер коллективимиз бойле къараргъа кельди. Лякин мен санъа озюме ишангъан киби ишанам. Юзюмни кызартмайджагъынъны яхшы билем.

Баш хирургнынъ бу сёзлери Эрнестни эм севиндирди, эм де тюшюнджеге далдырды.

— Манъа бильдирген ишанчынъызгъа юректен севинем, урьметли устазым Джавлан Къочкъарович! Сагъ олунъыз, ишанчынъызны эльбетте акъларым. Я кимни операция япадагъым?

— Анавы Сырдарья областындан кельген Лариса Тимченко деген кызыны. Эбет, онынъ операциясы тап о къадар муреккеп дегиль. Лякин, эр алда...

— Анълайым, Джавлан Къочкъарович, чиленгир машинаны тамирленгенде, о бир де-бир хатагъа ёл берсе, буны янъыдан япмакъ, тюзетмек мумкюн. Лякин адамны тедавийленгенде ич бир хатагъа ёл бермемек керекмиз...

— Пек догъру фикир!..

Шу кунъден башлап Эрнест операциягъа азырлыкъ коръди. Хаста яткан палатагъа сыкъ-сыкъ кирди, онынъ пенджересине гульдесте кыйды, ондан ал-хатир сорап турды. Операциянынъ мувафакъиетли кечеджегине эминлик бильдирди. Шакъа-къоратанен Ларисаны рухландырды. Лякин Эрнест юрегининъ телашлангъаныны, зеджанлангъаныны, кимерде, геджелери юкъусы къачканыны ич кимсеге айтмады. Шикъятленмеди.

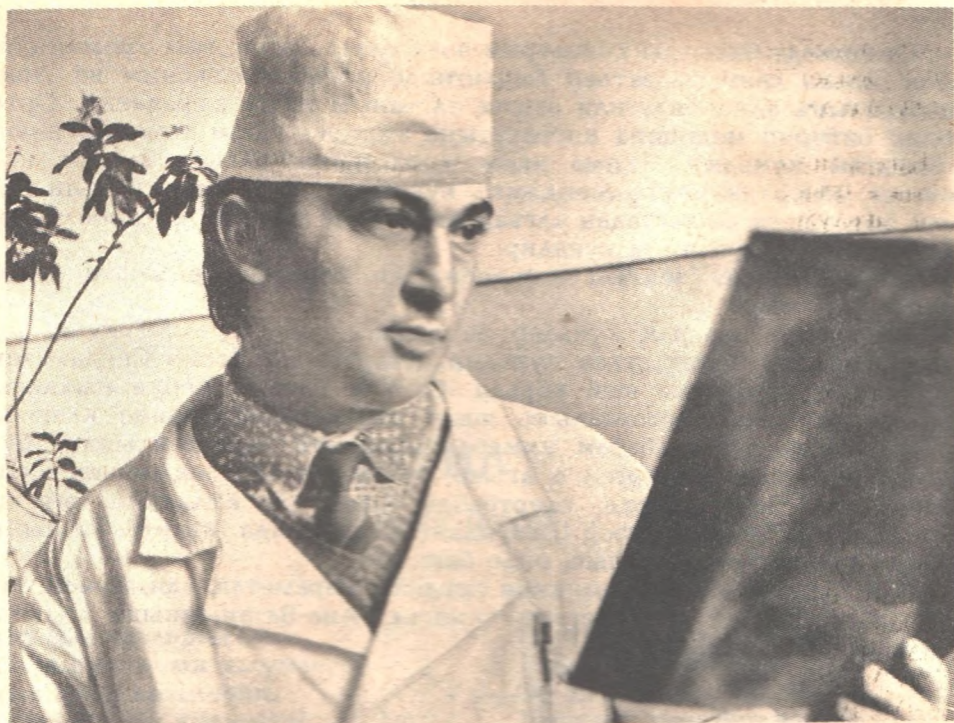
Ниает, операция куню де етип кельди. Эрнест Сейдаметов операция ханесине эминликке кирип, сабырнен ишке киришти. Онынъ эр бир арекети устазлары Джавлан Къочкъаров ве Юсуф Азизовнынъ дикъкъаты, незарети алтында эди. Озь устазларына базангъан ве аркъалангъан Эрнест Сейдаметов, мустакъиль биринджи япкан операциясыны бир минсиз, мувафакъиетли кечирди. Ларисаны озь одасына алып кеттилер. Джавлан Къочкъаров Эрнестни къучакълап:

— Хайырлайым, къардашым! — деди. — Биринджи операциянъ яхшы кечти. Эр бир арекетинъни эминликнен, догъру ве билип яптынъ. Ишинъде бир минчик биле олмады. Энди исе, санъа ишанчым къавий. Энъ муреккеп операцияларны да япмагъа икътидарлысынъ, аферин!

Эрнест манълайндаки тер буртюклерини сюртти де:

— Сагъ олунъыз, урьметли устазым, сиз мени эп янъы-янъы эмек къазанчларына рухландырасынъыз, — деди.

«Пахталыкъ-куль»де эки ай ятып тедавийленген Лариса Тимченко тюзелип эвлерине къайтты. Арадан бир афта кечкен сонъ, Ларисадан мектюп кельди. Бу кыска, лякин маналы мектюпте яш кызынынъ юрегинден чыккъан сыджакъ сёзлернинъ эксерieti Эрнест Сейдаметовнынъ адына эди. Биринджи операциядан сонъ, еди йылдан зияде вакъыт кечти. Эрнест Сейдаметов бу девир ичинде юзлернен хастаны операция япты. Юзлернен адамнынъ дердине дерман тапты.

Хирург Эрнест Сейдаметов.

«Пахталикъ-куль» санаторийсинде булунып, очерким ичюн малюмат алгъанда, баш хирург Джавлан Кочкъаров манъа «Къайдлар ве теклифлер дефтери»ни косътерди. Шашыладжакъ шей, «Дефтерде» язылы алгъышларнынъ эксерieti Эрнест Бурханович Сейдаметовнынъ адынадыр! Янъыкъургъан районындан Тухтахан Нурматова, Самаркъанд шеэринден Сабир Умаров, Намангандан Зайтуна Шакирова... киби адамлар яш хирургъа къальплеринден чыкъкъан алгъышларыны ифаделемектелер.

Эрнест Сейдаметов санаторий комсомол прожекторына ёлбашчылыкъ япа. Санаторийге кельген йылары мындаки комсомол комитетининъ секретары вазифесини шеревфен эда этти.

Эрнест Сейдаметовнынъ эсас вазифеси хирург олса да, хасталарнынъ къаны насыл группада экенини бельгилев, санаторийни къаннен теминлев ишлерине ёлбашчылыкъ япа. Операция япыладжакъ адамларнынъ эксерietине наркоз бериле. Бу ишни япкъан эким-мутехассыс бир-де-бир себеплерден (инсанлыкъ алы) ишке кельмесе, онынъ вазифесини де Эрнест Сейдаметов япа.

Яш хирург озюнинъ бильги севиесини даима арттырып тура, Чокъ окъуй. О, 1985 сенеси Ленинград шеэринде экимлернинъ бильгисини мукеммелештирюв институтынынъ эки айлыкъ курсларында окъуц къайтты. Мезкюр институтнынъ клиникасында япылгъан операцияларны коръди. Профессор Воронов, доцент Малиновский киби алимлернинъ лекцияларыны меракънен динъледи.

— Базы операцияларынъыз дёрт-беш саат девам эте. Бойле кунълери ёруласынъмы, къардашым? — деп сорадым хирургдан.

О, озюнинъ гуръ къара къашларыны котерип, манъа, къуванчлы зейтун козьлерини догърултты да:

— Биз ёрулмакъ ичюн даа яшмыз... — деди. — Озь ишини юректен севген адам ёрулырмы? Операция мувафакъиетли кечсе, ёргъунлыкъны бир тамам унутасынъ. Эвге къайтып кельген сонъ сеvimли къадынымны, эвлятчыкъларымны коръсем, ёргъунлыгъым бус-бутюн савуша...

— Суаль артындан суаль бергениме элем этме, къардашым. Омюринъде энъ бахытлы кунълерни хатырлар экенсинъми!

— Омюримде бахытлы куньлерим чокъ олды. Затен, мен озюмни пек бахытлы инсан саям. Советлер Бирлигинде догъып оськеним ве Ана-Ватанымызнынъ алий бильгили экими олгъаным ичюн фераланам. Орта мектепни битирип медицина институтуна кирген кунюм — меним ичюн энъ бахытлы куньдир. Элиме эким дипломыны алгъан кунюм исе къуванчлы, омюрлик унутылмайджакъ куньдир. Мустакъиль япкъан биринджи операциям ве хастадан алгъан биринджи алгъыш мектюбим исе, меним ичюн даа къуванчлы куньдир.

— Сонъ... Онынъ зейтюн козьлери бир кереден денъишти, олар ашагъы эндилер ве:

— Омюримде кедерли куньлер де олды, — деди о. — Бу кунь, севимли къартбабам вефат эткен куньдир. Къартбабам Бекир Сейдаметов узакъ омюр сюрди, чокъ шей коръди. О, Улу Ватан дженки йыллары Кърым дагъларында партизанлыкъ япып немсе-фашистлерине къаршы амансыз курешти. Къартбабам кимерде, озюнинъ партизанлыкъта булунгъаны, башындан кечирген о агъыр куньлер акъта эеджаннен икяе эте эди. Бойле вакъытларда, къартбабам бизни эм кульдюре, эм де агълата тургъан. Мен эр сефер Шахрихангъа баргъанда, къартбабамнынъ къабирине гульдестелер къойып, онъа баш эгем.

Мен де раметли къартбабам киби сафдиль, мераметли, алидженап, талапкъар, эмексевер ве ватанпервер олмагъа, Ана-Ватанымнынъ садыкъ эвляды олмагъа тырышам...

Шевкет Османов

АЛИМЕ

Алиме Абденнанованынъ хатиресине

Алиме ватандаш, Алиме къыз-къардаш
Шаирлер дестанлар язала, халкъ йырлай.
Яш оськен несильге бугунъ де сен ёлдаш, —
Адынънен енъиштен енъишке адымлай.

Дюльберлик озюньде, догърулыкъ сёзюнде,
Батырлыкъ анадан-бабадан, аяттан.
Аметхан коклерде къараман, сен ерде, —
Ватаным сизлерни челикдай яраткъан!

Суретинъ чечекли чёллерде джанлана,
Дерсинъ ки, сачларынъ рузгярдан саллана.
Булутлар кунешни сакълагъан вакъытта,
Кокте ай, йылдызлар сен бетке айлана.

Сен яткъан топракъта кунеш нур сачаркен,
Салгъырнынъ сувлары токътамай акъаджакъ!
Бу дюнья юзюнде инсанлар яшаркен,
Шанлы къыз, халкъ сени унутмай анъаджакъ!

РАБИА

Тарихий поэма

I

Шаир ёна сёзлерни
Сыгдырмакчюн джумлеге.
Яшландыра козьлерни,
Имкян бермей кульмеге!

Севгиси бар гонъюльнинъ,
Эшеги де дюльдюльдир.
Дудакъ ачкъан эр гульнинъ
Ашыкъ яры бульбульдир.

Севмек иле севилямек
Эм шербеттир, эм балдыр.
Эр дёгмеге бир ильмек
Олмасы шарт бир алдыр!

Шу хусуста кезинген
Риваетнинъ чешити.
Халкъынынъ багъры эзилген,
Шу алларны эшитип.

Чокъ ашыкълар ольгенлер,
Къавушалмай ярына.
Джаннен тенни больгенлер,
Тель чекалмай тарына!

Пейда олгъан шу акъта,
Тюрлю-тюрлю эсерлер.
Олар эр бир сокъакъта
Рузгяр киби кезелер.

«Лейля, Меджнун», «Кёр огълу»,
Айткъанынынъ мисали.
«Таир, Зоре» дос-догъру
Ашыкъларнынъ тимсали.

Шу хусуста айтмакъны
Макъсат эттим озюме.
Базы кери къайтмакъны
Къошып кенди сёзюме.

Балхта олгъан бир арап,
Ады экен Каздари.
Эр бир ерни о тарап,
Тапкъан экен бир къары.

Къары озю мулайим,
Чебер экен эллери.
Сачларынынъ эр даим
Йылтырагъан теллери.

Эти, джаны еринде,
Догъру экен адымы.
Гонъю даим эринде
Олгъан бу яш къадыннынъ.

Эрнен къадын бирлешип,
Тутушкъанлар эллерни.
Бир макъсадчюн беллешип,
Арттыргъанлар теллерни.

Бир-бирининъ пешинден
Олар корьген огъланлар.
Балаларнынъ сесинден
Къуванч ве зевкъ алгъанлар.

Тек бир къызы Рабиа
Шу эсапкъа кирмеген.
Къызнынъ алы белли я,
О акъ, укьукъ билмеген!

Яшмагъына бюрюнип,
О арыны сакълагъан.
Де абынып, сюрюнип,
Адымыны атлагъан.

Олгъан экен бу яш къыз
Дюльберлернинъ дюльбери.
Эвлеринде ялынъыз,
Севилямек о пери.

Куньлер отькен, ай отькен.
Йыллар отькен сездирмей.
Къарт Каздари къул эткен,
Къызны эркин кездирмей...

Бир эсире къадындан,
Къыз имляны огренген.
Ашыкъларнынъ адындан,
Гъазель язып эгленген.

Малюматы, акъылы,
Ич те кемлик этмеген.
Чыракълары якъылып,
Бири танъгъа етмеген!

Чыракъларнынъ нурлары
Яваш-яваш сѣнгенлер.
Къызнынъ юрек сырлары
Гъазеллерге дѣнгенлер!

Рудакийнен замандаш
Ве меслекдаш олгъан о.
Онынъ иле къан-къардаш
Олып, сафта тургъан о.

Олгъан улу Рудакий
Шаирлернинъ пириси.
Олгъан экен ве яки
Шаирлернинъ ириси.

Рабиагъа урьметнен,
О даима къолтуткъан.
Кулер юзьнен, хош бетнен
О мердликке ёл туткъан.

Яхшылыкъкъа яхшылыкъ
Иле джевап къайтмалы.
Къаршылыкъкъа къаршылыкъ
Сѣзлерини айтмалы.

Рабаи да ич онъа
Борджлы олып къалмагъан.
Агъыр юкни омузгъа
Енгиль юк, деп алмагъан.

Сайгъы, севги, ихтирам
Косьтерген о устазгъа,
Чыкъмаса да ич бир анъ
Титис кузьден шенъ язгъа!

II

О къызлыкъта беш кере
Намазыны окъугъан,
Кергефини кенъ керип,
Кетенини токъугъан.

Акъыл-бадигъ олмадан,
Ораза да туткъан о.
Он секизге толмадан,
Зеэр-зокъум юткъан о.

Кемалына кельмеген
Къызны эрге бергенлер.
Ич те джаны севмеген
Эрнен яша! — дегенлер.

Севмесе де эрини,
О онынънен яшагъан.

Тапалмаздан эбини,
Козъ яш тѣкип башлагъан.

Чокъкъа сюрмей бойле ал,
Келин кеткен эвинден.
Шай къутулгъан тили бал,
Акъайынынъ элинден.

Къайтып кельген, не чаре,
Келин баба юртына.
Аш олгъан о бичаре
Эвнинъ эр бир къуртына.

Ана, баба къаргъышы,
Олгъан онынъ емеги!
Гъам-къайгъылы нагъышы,
Олгъан азиз эмеги.

III

Бир къул тюшкен шу заман
Каздарийнинъ элине.
Алып кельген о аман,
Къулны кенди эвине.

Къул яш экен, эм дюльбер;
Сыджакъ экен къаны да.
Ап-акъ, пенбе, ал гуллер,
Утангъанлар янында!

Кучъ-къудрети, савлыгъы
Устюн экен эр кестен.
Джебиндеки явлугъы
Чыкъмай экен ич эстен.

Бу явлукъны о яшкъа,
Багъышлагъан Рабаи.
Орьнегини бам-башкъа
Нагъышлагъан Рабаи.

Рабианен Бекташнынъ
Дуйгулары кьозгалган.
Тул бикенен кьул яшнынъ
Ичи-багъры от алган!

Деръал бу от туташып,
Бир янгынгъа айланган.
Арзы, авес, зевкъ ашып,
Бир дюгюмге байланган.

Гизлиликнен берабер
Бу севдалар къавушкъан.
Яш бикенен бу яш эр
Къыштан язгъа авушкъан.

Лякин бойле зевкъ, сефа
Узакъ девам этмеген.
Келип джангъа эр джефа,
Джанны ташлап кетмеген.

Эки севда инсаннынъ
Гизли сыры билинген.
Сыры эки яш джаннынъ
Санки чюйге илинген.

Буны сезген Каздари
Ачувындан кьутургъан.
Мийге урып ал къаны,
Тёпе сачы тик тургъан.

Каздарийнинъ бир огълу
Буны билип сыкъылган,
Окесинден богъулып,
Джан кенъезге тыкъылган.

Емин эткен, сёз берген
О генчлерни джоймагъа.
Сизге омюр ёкъ деген
Сефа сюрип тоймагъа!

Каздарийнинъ эвинде,
Джезаланган Бекташ пек.
Огъланларнынъ элинден,
Бекташ еген чокъ котек.

Агъыз-бурун ал-реван
Къангъа толган урувдан.
Урув сюрген чокъ девам,
Къоллар сынгъан бурувдан.

Ура-ура болдурып,
Тепмеге зор бергенлер.
Оны эзип-ёгъурып,
Къара ерге сергенлер.

Джеседини котерип
Эвден алып кеткенлер.
Къолларына кучъ берип
Мезарлыккъа еткенлер.

Ер багърыны тар ойып,
Оны ерге комьгенлер.
Устюне бир тюрс кьойып,
Къуллер эвге дёнгенлер.

Комюльгенде джеседи
Оралмаган кефинге.
Соралмаган мезэби,
Кереккенде дефинге.

Кефинлиги чувалдан
Олган экен Бекташнынъ.
Ёкъ мушкули бу алдан,
Ер юттумы яш башны.

Сою-сопу бильмеген,
Мезарынынъ ерини.
Баш ташына ильмеген,
Сачларынынъ телини!

Юртдашы да олмаган
Оны сейран этеджек.
Къабри нургъа толмаган,
Еген оны кьурт, боджек.

Шенъ бааръде бульбуллер —
Узеринде отькенлер.
Тюрлю чечек ве гуллер
Этрафында оськенлер.

Рабианынъ такъдири
Олган даа пек мушкуль.
Ич олмаган къадири,
Солып кеткен гьондже-гуль!

Бир агъасы къаст эткен
Рабианы джоймагъа.
Бекташ киби оны да
Къара ерге кьоймагъа.

Ойланган о эр чешит
Джезаларны тапмагъа.
Не истеген о, эшит,
Къардашына япмагъа!?

Эвлерининъ амамы
Тюшкен онынъ эсине.
О пис зат шу заманы,
Ёлны бурган терсине.

Къардашыны амамда
Ольдюрмеге истеген.
Джеседини ильк танъда
Комьдирмеге истеген.

Мераметсиз шу пис зат
Озь ишине киришкен.
Тапып къолай бир фырдат,
Макъсадына иришкен.

Амамыны якъып о,
Къыздырмагъа башлагъан.
О къызгъан сонъ, ичине
Къардашыны ташлагъан.

Сыджакъ амам сувундан
Кейфсизленген Рабиа.
Къайнакъ сувнынъ бувундан,
Эссизленген Рабиа.

Арарети артып о
Диварларны ялагъан.
Терен бир ах, тартып о
Акътан имдат арагъан!

Имдат ёкътыр, яр ёкътыр,
Ёкътыр эм де къуртулыш.
Ёкътыр хызыр, ёкъ доктор,
Бар ялынъыз козь юмыш!

Даяналмай сыджакъкъа,
Джан чекишкен бичаре.
Ич сюрмеген узакъкъа,
Агълав, сызлав ве нале!

Оледжекте о гъарип
Арзылагъан ярыны.
Юзю ап-акъ агъарып,
Берген татлы джаныны.

Шу вакъытнынъ озюнде,
Оны дахий комгенлер
Козъ яш тёкип козюнден,
Къуллаар эвге дёнгенлер.

Шу джинай иш олгъан
Эрте саарь маали.

Балхта шу гуль шай солгъан,
Унутылмай о аъли!

Шу япылгъан джинает
Гизли бир сыр тутулгъан.
Лякин бу сыр ниает
Алкъасындан къуртулгъан.

Таркъалып о улускъа,
Кишилерни мугъайткъан.
Сонъ айланып бир бузгъа,
Гонъюллерни сызлаткъан.

Мудхиш ишнинъ ахырын,
Анасы да анълагъан.
Янып ичи-багъыры,
Ферьяд этип агълагъан.

Гъарип ана сачыны
Юлккъан бир тель къалдырмай.
Юрьген къайгъы таджыны,
Озь башындан алдырмай.

Шуны билип бир кунъ
Бутюн улус къозгъалгъан.
Онынъ берген укюми
Иле къатиль ёкъалгъан.

Онынъ япкъан пис иши
Ётти бизим кунълерге.
Тёккен ичюн шу киши
Къайнакъ сувны гуллерге!

Шунынъ ичюн бинъ лянет,
Ягъсын онъа эр якътан!
Ким де олса хыянет,
Аладжагъы шу халкътан!

1988 с.

ФИЛЬ ВЕ КЪЫРМЫСКЪА

ФИЛЬ:

Эй, козьге зораки корюнген махлюкълар,
Корем мен сизде пек худжур кылыкълар.
Де огте, де арткъа сюрюнип юресиз,
Файдасыз бу иште не мана коресиз?

КЪЫРМЫСКЪА:

Эй, девге бенъзеген бичимсиз махлюкъ,
Я бойле демеге ким берген акъ-укъукъ?
Бир аякъ алгъандже дигерин къурт ашай,
Бильмейим, бойлеси дюньяда не яшай...
Бизимдже, сиз гуя эмектен эрексиз,
Затен ер юзюнде сиз кимге керексиз?
Биз исе яз бою бирликте терлеймиз,
Аятнынъ манасы бундадыр беллеймиз.
Эял эмектен зевкъ-сефа сюремиз,
Кышта бордж сорамай, кызармай юремиз.
Балдан татлыдыр саф ниметимиз,
Талапкъар олмакътыр баш ниетимиз.

ФИЛЬ:

Чѐп къадар олып, не де чокъ создынъ,
Деф ол, къаршымдан, кейфимни боздынъ.

ШЕГИРД ВЕ УСТА

ШЕГИРД:

Алдым бугунъ мен тюкяндан
Эки кескин устра.
Бош этмезлер бизни кярдан
Экиси де «Экстра».
Эндиден сонъ муштерилер
«Кыйнайсыз» деп
ынджынмаз,
Беш-он капик зиядесин
Олар бизден аямаз.

УСТА:

Эйиликнен къулан, огълум,
Алетлер фена дегиль.
Ишлетсенъ сен тез-тез бугъум,
Эллеринъ ойнар енгиль.
Янъы алет зенааткъарчюн
Эльбет, кыйметли бахшыш.
Иште ойнатсанъ эки эль,
Олур эди... даа яхшы.

АСАН УСТА

Асан уста ишке кете,
Сол къолунда алет.
Эрте турмакъ чокътан олды
Бу устанынъ адети.
Бала сорай — «Я не ичюн»
Алетинъиз сол къолда?»

Уста айта: «Сагъы къалды
Дженкнинъ къанлы ёлунда».
— Истер эдим сиз чекменъиз
Афатлы дженк джефасын.
Ойнап-кулип, сиз сюрюнъиз
Тынч омюринъ сефасын.

НЕФИСХОРНЫНЪ ТИЛЕГИ

Дипломы олмаса олмасын элинде,
Чокъ олсун локъата, парасы джебинде.
Чифт олсун сандыкъта эманет дефтери,
Агъыр хызметтен акъмасын къан-тери.
Истердим бойлеси олсун киевим,
Заметсиз келирге толсун бош эвим...

Къанатын керип,
Сабырнен энип,
Ешилъ гуръ далгъа
Шенъ бульбуль къонды.
Къальплерни назик
Эзгиле толдурды.
Языкъ ки, йырджы
Козьден тез джоюлды.
Къайдандыр атылгъан
Таш далны тепретти.
Шенъ бульбуль сескенип,
Мекаянын терк этти.
Ынджынгъан йырджыны
Чокъ дефа анъдым.
Йыр узюльгенине юректен яндым.

Мухаммед Къарахалилов

АКЪБАРДАКЪЛАР АЧКЪАНДА

Бааръ келип, ешилъ макъаттан
Къырлар янъы антер кийгенде,
Хасталанып, кетип такъаттан
Ята эдим эвде тѣшекте.

Адет эди бизде о вакъыт
Къырдан джыйып кельмек
акъбардакъ.

Козъ огюмде яткъанда факъат
Акъбардакълар турдылар ап-акъ.

Пусласыны джойгъан ёлджудай
Менден анам козюн алмады.
Кирпигинден талгъын тамчылар
Янагъыма сыкъ-сыкъ тамлады.

Бир кунъ кене ольчеп сыджагъым
Фысылдады: «Тюшти нейсе», — деп.

Эксильгендай юзюнде гъамы
Текрарлады «Шукюр» сѣзюн эп.

— «Мугъайма сен, зиям, арсланым,
Яхшы олсанъ кяфи, эвлядым,
Бахтым, тахтым, сизлер — таянчым,
Сагълыгъынъыз улу байрамым.» —

Деп ишмар этип о рафкъа таба,
Манълайымдан опыти анайым.
Корип бир топ акъбардакъ рафта,
Бунъа насыл мен къуванмайым.

Къардашларым кетирген мегер,
Анам севген акъбардакъларны.
Келеджек йыл ешергенде ер
Бу борджумны мытлакъ акъларым.

ЭМШИРЕ

Саарь вакъты якъынлап къалды,
Аятнен куреш девам эте.
Хаста пек терен нефес алды,
Эмшире эп оны козете.

Ишине пак, месуль бакъкъан къыз
Чокътан хаста янында тура.
Къалдырмай о оны ялынъыз
Гуя къальби берабер ура.

Аэнкли бир сеслер тосаттан
Къаранлыкъта даркъалды нурдай.
Эки инсан: бири анадан
Бири исе текрар догъгъандай.

Эмширининъ къальби хастада,
Масюм козьлер бирден сачты нур.
Азат этип, буюк хатадан
Тенге кирди къайтадан омюр.

ЯГЪМУР

Окели булутлар сиярып,
Тыныкъ саф тамчылар ташлады.
Ал гуллер даа пек алланып,
Къуванчтан козьлери яшланды.

Тамчылар бир ерге топланып,
Акъмакъчюн гольден ёл ачтылар.

Къудретли дерьягъа айланып,
Денъизлер багърына акътылар.

Инсанлар бирлешип, бельсенип,
Баш ёрса дерьялар бурулып.
Тынчлыкъчюн ят кучьлер деврилип,
Дженклернинъ козьлери юмулып.

КУЗЬ

Кузь кельди. Эп багъча-багъларда
Зевкълы тымар эмеги къайнай.
Йырджы къушлар сусты эр якъта,
Алтын мевсим джошкъун адымлай.

Турналар хош, талгъын сеслернен
Учушалар кокте айланып.
Кунеш энди джуйрюк атынен
Къачмакъ истей бизден сакъланып.

Геджелери сия булутлар
Сыкъ-сыкъ джиддий меджлис
къуралар.
Эриштирип койнинъ халкъыны
Серт тамчылар ташлап туралар.

Койлюлер де алтын вакъыт деп
Ярышларны ольчеп, чекелер.

Шеэрлилер биле енъ тиреп,
Койлюлерге ярдым этелер.

Бостанларда къавун-къарпызлар
Орькен атып, гек мамур олды.
Ал янакълы алма, армутлар
Сепетлерге рыкъма-рыкъ толды.

Кербарлашкъан «къадын
пармакълар»
Сергилерде балланып пишти.
Башларыны эгген токъ нарлар
Пишип-пишип, шербетке шишти.

Кузь кельди. Эп багъча-багъларда
Зевкълы тымар эмеги къайнай.
Йырджы къушлар сусты эр якъта,
Алтын мевсим джошкъун адымлай.

Айдар Халим,
башкъырда шаири.

ТАЛЪЯН АКЪКЪЫНДА БАЛЛАДА

Берлин — эльде. Прагада — душман.
Кериге дѣнди озен Влтава.
Йылдызларны сѣндюрсе де душман,
Енѣиш эпси бир озюне ѳл тапа.
Енѣиш киби, гѣам да къош къанатлы
Анда нефрет, джошкъунлыкъ анда —
Яралангъан сайын инджере сес,
Шунынъчюн истидат бар, дейлер

онда.

Сеслене истидат Влтава янында,
Гѣамлы, кедерли такъдири

талъянынъ*.

Талъян теллеринден къан олып акъа,
Дженкчи койдешим, тѣкюльген

къанынъ.

Халкъ аэнки, сагълам аэнклер!
Душман огюнде де даим сагъсынъыз.
Яшлыкъта къайрап къылыч соза

сизге

Димнинъ** эр бир оксюз аскъысы.
Яшмакъчюн догъгъан кумюш талъян
Кене кулип бакъа олюмге.

О — комиссар —

Къанлы кокрек иле

* * *

Манъа эр шей сырлы корюне —
Тазе отнынъ ешилъ боясы...
Алчакъ къора устюнден таша
Апрельнинъ сонъки къар обасы.
Эм учъ кунлик ай — алтын киби!
Кунъ баткъанда, санки акъ

тынчлыкъ.

Эрылгъаннынъ мор козьлеринден
Сюзюлип чыкъкъан киби ярыкълыкъ.
Озюнъ шадсынъ — эй, кирпичинъде
яш!

Ачувларгъа юрьме себеп арап.
Дюльбер, батыр оладжагъым келе,

Эмир окъуй сонъки уджюмге...
Арт, ѳлакътаки гурь катюшалар,
Ог ѳлакътаки шу танклар.
Пияделерден огде эр анъ
Аэнкке сарылып,
Истидат иле къалкъты шу талъян.
Ант ве истидат — экиси бир, анъла,
Сен белгисиз аскер, олюм

бильмезсинъ.

Душман санъа ата.

Озюни сакълай.

Душман оле,

Сен ич ольмезсинъ!

Юрегинъде аэнкли от олса,

О ѳкъ олмай — йыргъа айлана.

Тизден къанда,

Къуршун иритип отъкен

Талъян багълай къансыз замангъа...

...Берлин азат. Прага да азат,

Яргъа чѣпликни ура Влтава.

Инамсызлыкъ дегиль:

Енѣиш киби,

Истидат эписи бир озюне ѳл тапа.

Гъадаплы козюнге бир къарап.
Манасыз яшавда чокъ мана бармы?!
«Севем» демесенъ де сен, ярем,
Тельчеледи, юрегимни яра этти,
Севгинънинъ йипек гъанджери...
Биз берабермиз!
Берабер олгъанларгъа
Бу дюньялар пек тар дююла.
Биз учамыз!
Ерге акъ чечеклер
Бизим коксюмизден къуюла.
Севимлиме незакет коктен эне,
Сунгий незакетни онъа ташламанъ.
Ах, янълыштым деп, пек янманъ
кене,

Севгиден шай такъдир башлана,
Севгиден шай такъдир башлана.

* Талъян — гармоннынъ бир чешити.

** Дим — йылгъанынъ ады.

ЧЕЧЕКНИНЪ ТАКЪДИРИ

Бойле бакъсанъ, пек бахытлы,
дерсинъ,
Бу дюньяда чечек такъдири.
Ашыкъ элинде гульдесте корьсенъ,
Нидже сыр сакълай эр бири...
Бала догъа оны хайырлап
Чечек багъышлай эри.
Саф къальбини ала къаплап,
Атешлене ана козьлери.
Чечек иле эп къаршылайлар,
Тувгъанлары кельсе эректен.
Севимлиси асретлик чексе,
Чечек къокълап анъа юректен.
Акълывдамы, яшлыкъта достум,
Санъа ал лялелер бердим мен,
Акъ бахытлар тилеп, чыдап сустым.
Чечеклерден таджлар орьдим мен.

О узюльген чечек тез сола...
Берген зевкъы пек къыскъа ола.
Омюрлер де чечеклер киби
Бир йылтырап сонъра шай сола.
Аятымыз — бойле чечекли,
Пек дюльберлик бере, нурлары.
Оларнынъ арасында да ола,
Бираз солмай тургъан сойлары.
Чименлерде осе тургъанларнынъ
Тенъи ёкъ къокъу-тюсюнде.
Азмы тамырлары осе оларнынъ
Мезарлыкъта къабир устюнде?!

Чечеклернинъ ола шадлыгъы да,
Ола зорлугъы ве кедери.
Тюсюнем мен, агъыр эр алда,
Чечекнинъ де сонъки такъдири!

ОДЖАКЪ

Къалгъан вакъытым олды
къаранлыкъта,
Къара геджеге тиктим козюмни.
Бундан агъыр не бар дюньяда,
Янъгъызлыкъта корьмек озюньни?...
Кичик бир ярыкъ излеп мен ерден,
Къара геджелерни ярып атладым.
Гедже янгъан мышыкъ козьлери киби
«Обур атеш»* мени бирден алдатты.
Мен огге ынтылдым уютни узьмей...
(Билем уютсизлик — суный шу
анъде!)

Тенде къан ювурды,
Расткельгенде мен,
Къыгъылчымлар къалгъан оджакъта.
Тена ердем, даа нелер кореджем,
Сакъынаракъ кетем, абындым!..
Меджузлердай ильк кере мен де,
Омюримде атешке табындым.

Янды оджакъ. Ялын — кескин пычакъ
Гедже шавле энди дуракъкъа.
Къаранлыкъ чекильди шу анъ
атештен,
Бакъ о тарафкъа ярыкъ нур акъа.
Янъгъыз дегилим мен бу дюньяда,
Шавле берип яна оджакътым.
Дуйгъан киби олам шу геджелерде,
Достларымнынъ джыллы къучагъын.
Корем, танъ да атты.
Кунеш догъды,
Булуларны ярып, таркъатып.
Гедже кечти, шу айдын куннинъ
Кедерлерин манъа анълатып.
Къалгъан вакъытым олды
къаранлыкъта,
Къара геджеге тиктим козюмни.
Бундан агъыр не бар дюньяда,
Янъгъызлыкъта корьмек озюньни?..

* «Обур атеш» — къаранлыкъта къабир устюнде корюнген атеш.

Файзи Шахисмаил,

тюрк шаири

МЕСХЕТИЯ

Месхетия — бабалар юрты,
Дагъларда яшырын бир дияр.
Тапар эдим кыдырып сени,
Олса эди менде ихтияр.

Пис ниетли явуз укюмдар
Махрум этти сенден, Ватаным.
Гъам-кедерден, асретликлерден
Джан кълмады тенимде меним.

Барам десем, ёллар кесильген,
Ашалмайым — юксектир дагълар.
Сораштырсам барар ёлларны,
Насылдыр кучъ тилимни багълар.

Серсем кездим сени кыдырып,
Ят иллерде ёлум ёкъалды.
Сенден айры тюшкенден бери
Анам берген тилим ёкъ олды.

Лякин сёнмез ишанчым меним,
Виджданым пак, иманым къавий.
Ишанаман, танъ атар, эльбет,
Отер къара кунълер эбедий.

Азиз олып шырындан-шырын
Месхетия — къальбимде яшар.
Асретликнен толгъан юрегим
Юрт ёлунда дагъларны ашар.

ТУРНАЛАР

Гъазель

Эр кузь бу ерлерден кечер кетерсиз,
Динъленъ, сизге суаль берем, турналар.
Узакъ улькелерге кетерсиз,
Сизге козьлеримни берем, турналар.

Ёлунызда дере, дагълар раст кельсе,
Ем-ешилъ тарлалар, багълар раст кельсе,
Къышында лялели чагълар раст кельсе,
Сизнен бирге мен де кулем, турналар.

Месхет авасынен нефес алгъанда,
Онынъ узеринде къанат ургъанда,
Сизлер юртнынъ ярашыгъын корьгенде,
Мен де бир тойгъандже корем, турналар.

Такъдир бизни юрттан узакъ быракъты,
Месхет турклерини асретте якъты.
Шахисмаил дер ки, етишти вакъты,
Ватансыз мен насыл юрем, турналар.

Риза Фазылнынъ терджимеси.

МУИН БСИСУНЫНЪ ЮРЕГИ

Фелестин...

Сахрада кесильген бир нар
Данеси этрафкъа сачылып къалгъан.
Халкъыны юртунда корип хор ве зар
Муиннинъ юрегинде фышккырды ал къан.

Ят олып, юртуна сыгъмай бу адам,
Тапмай озъ эвинде баш къоймагъа ер.
Фелестин сахрада инълеген заман
Фуртунагъа юрегинде ер тапты шаир.

Юректе тынмады урьлюк ташкъыны,
Юртуны къуртармакъчюн курешти о чокъ.
Языкълар олсун ки, о озъ халкъыны,
Фелестинни азад, сербест ич корьгени ёкъ.

Фелестинли арапта аля бугунъ де
Агъыра Муиннинъ юрек ярасы.
Душмангъа япылгъан къатты уджюмде
Акс-седа олуна шаир садасы.

ДИАЛОГ

— Эй,

Ким экен къолунда атеш туткъан?

— Меним,

Сизинъ эвлядынъыз, анам!

— Сакът ол сен, атеш кучюн унуткъан

Озю янар, деген сёзни биль, балам.

— Къоркъманъыз ич, атеш алып къолума

Дигерлерни къоркъузмакъ ичюн юрьдим.

Къоркъузаыйм, косътерейим ёлумда

Атеш кучюн дие, нелер мен корьдим?!

— Башкъаларны якъып-йыкып бу атеш

Биль ки, къозум, якъып-йыкып сени де.

Атеш иле асыл ойнама, балам,

Якъып-йыкъма гъарип ананъ — мени де.

Джаным, балам.

АСРЕТЛИК

Сараргъан къатмер гуль язда пек гъамлы
Кунешнинъ алтында кызынса биле,
Тозлардан арынмакъ ичюн ягъмурны
Беклерди дёрт козьнен, аджизлик иле.

Булут етип кельди, унутылды гъам,
Къатмер гульнинъ язылды бирден теляшы.
Асретине къавушкъан булут шай саркъкъан —
Къатмер гульнинъ юзюни ювгъан козьяшы...

Бирден пейда олды ель, булут даркъады,
Узакъ-узакъларгъа алып кетти баш.
Къатмер гуль артындан окюнип къалды,
Пемпе янагъында йылтырады яш.

Такъдир рузгярына расткелип эгер,
Булут киби узакъларгъа ёлгъа чыкъсам мен.
Гуль киби козюньден тамламасын яш,
Къайтырым, ишанч иле мени бекле сен.

АДЫНЪ БАТСЫН, СЕНИНЪ ДЖЕНК!

Адынъ батсын, сенинъ дженк,
Юртума аякъ чалдынъ,
Меним де юрегимни,
Багърымны делип алдынъ.

Сенинъ ичюн бар омюр
Кулькюге мен зар олдым.
Сенинъ ичюн дюньяда
Дерт ве элемге толдым.

Бабамдан марум эттинъ,
Дженк деген адынъ батсын.

Гонълюм башына еттинъ,
Энди насыл танъ атсын?!

Сенинъ ичюн олдым мен
Ана севгисине зар.
Дюньяда бармы сенден
Мендай чеккен аизар?!

Сенинъ вахшийлигинъни
Айта-айта ёрулдым.
Асылында сен ичюн
Ильден, юрттан айрылдым.

* * *

Коксюме сыгъмайып юрегим
Базыда къуш киби пытырдай.
Тар олып къала кенъ кокрегим
Анъсам, яш чагъымны хатырлап.

Яшлыгъым аткъан бир танъ эди,
Гонъюлим тенъ олды дагъларгъа.

Пек агъу дерд иле анъладым,
Языкъ ки, о кечкен чагъларгъа —

Генчликке оламам ич къайтып,
Дёнген сонъ мазыгъа о къат-къат.
Тек онынъ къадрини кеч айтып,
Хатыргъа аламыз биз факъат.

Айше Кокиеванынъ терджимеси.

МИЛЛИЙ МУНАСЕБЕТЛЕРНИ МУКЕММЕЛЛЕШТИРЮВ МЕСЕЛЕСИНЕ ДАИР

Малюм ки, бу йыл КПСС Меркезий Комитетининъ мемлекетимиздеки миллий мунасебетлерни мукеммеллештирюв меселесине багъышлангъан Пленумы оладжакъ. Бу Пленумгъа азырлыкъ тарикъасында энди баягъы вакъыттан берли чешит мунакъашалар, тедбирлер откериле. Бойле тедбирлерден бири — кечкен сене июль айында СССР Языджылары бирлигининъ органы олгъан «Дружба народов» эдебий-бедий ве ичтимаий-сиясий журналы редакциясыннъ тешеббюсинен «Миллий меселе бугунъки кунъде» мевзусында откерильген мушавере эди. Мушавереде иштирак эткен корюмли совет эдиплери озъ чыкъышларында бу меселеге озъ шахсий бакъышларыны бильдиререк, фикир алышып-бериштилер. Журналнынъ кечкен сене 12-джи санында бу мушаверенинъ материаллары дердж этильди. Ашагъыда шу материаллардан бизим халкъымызнынъ такъдирине аит айры ерлерини эм де мушаверенинъ фааль иштиракчиси, озъбекстанлы белли языджы Тимур Пулатовнынъ чыкъышыны беремиз.

Мушавере иштиракчилеринден языджы Леонид Теракопян озъ чыкъышында миллий мунасебетлер саасында бурунгъы девирлерде ёл берильген янълышлыкълар акъкъында сёз юрьсетерек, джумледен шойле дей:

«Къыскъасы, даа кечмиштеки Сталин девринден асабалыкъ къалгъан къримтатарларнынъ, Волга яны немселерининъ ве дигерлернинъки киби проблемаларгъа дургъунлыкъ деври даа янъы проблемалар къошты...»

Языджы Чингиз Гусейнов Къарабах проблемасыны чезювде баягъы ишлер япылмакъта олгъаныны къайд этерек, сёзюни шойле девам эте:

«Лякин меселе дигер миллий зыддиетлер циклынынъ теркибий къысмыны тешкиль этмектедир: бу эм къримтатарларнынъ проблемасы — бу меселенинъ чезилювини сонъсыз суретте арткъа скоре бермек мумкюн дегиль — бу эм Волга яны немселерининъ автономиясы меселеси ве... мисаллерни даа девам этмек мумкюн. Топлангъан кофликтли тюзюмлер аз дегиллер ве биз оларны, амелият косътергени киби, умумен олсун, айры-айры олсун, даа чезмеймиз яхут оларны чезювде чокъ сафсаталаргъа ёл беремиз.»

Языджы Игорь Захорошко миллий мунасебетлерде де, миллетлерара мунасебетлерде де, административ болюнювде, автономия ве тиль меселелеринде де етерлик дереджеде янълышлыкълар япылгъаныны косътеререк, шай дей:

«Бутюн буларнынъ нетиджесинде агъры нокъталары мейдангъа кельдилер ки, оларны энди коръмемеге къатиен ёл бермек олмаз. Бу меселелер хирургия аралашувына бенъзер аджеле суретте чезилювни талап этелер. Меселя, къримтатарларнынъ такъдири, бунынъ киби де звельде Волга янында яшагъан немселерининъ меселеси аля даа сонъунадже чезильгени ёкъ. Айны

заманда, Балтыкъ бою республикаларында, Орта Асияда, Шималий Кавказда ве мемлекетимизниң дигер регионларында да миллий проблемалар бар.»

«Дружба народов» журналының баш редакторы, корюмли рус язиджысы Сергей Баруздин озь чыккышында Сталинниң миллий меселени чезюв гъаелери Ленин гъаелерине бутюнлей къапа-къаршы олгъаныны къайд эте ве чокъ мисаллер кетире. Сергей Баруздинниң чыккышындан ашагъыдаки парчаны аламыз:

«Я дженк йилларында не олды?

Энди тек айры адамлар дегиль де, бутюн-бутюн халкълар къабаатланды, тувгъан ерлеринден айдалды, сюргюн этильдилер. Эм бу сюргюнлик вакътында бу халкъларнының эр бири сувукътан, ачылыкътан, хасталыкълардан юзлернен бинълернен озь саметдешлерини гъайып этилер.

Мына сизге бир мисаль.

1946 сенеси Меркезий эвакогоспитальде (Москва, Стромынка 32) яткъан вакътымда, палатамда Кърымны азат эткен бир батальон командири, капитан бар эди. О кърымтатар эди.

— Худжур шей, Москвада мени къабул этилер, амма Кърымда къабул этмедилер, — деди о манъа. «Деф ол мындан! Акс алда къапатырмыз», — дедилер. «Не ичюн?» деп сорадым. «Сен кърымтатарысының, бу етерлик», — дедилер.

Мен йигирми яшында эдим, къомшум я йигирми учъ, я йигирми дёрттедир. «Москва — гузель шеэр», дей эди о: мында адалет тапмагъа умюти бар эди...

Тезссюф ки, бойле янълыш сиясет Сталин ольген сонъ да девам этирильди. Хрущёв вакътында да, Брежнев вакътында да, Черненко вакътында да. Проблемалар шиарларны текрарлав вастасынен чезиле эдилер.

Фаркъы тек шунда эди ки, башта бутюн республикаларда Сталинниң портретлери асылы эди, Брежневниң портретлери исе я Кунаевнен ян-янаша, я Алиевнен, я да Рашидовнен ян-янаша асыла эди...

Мемлекетимизде миллетлерара мунасебетлер саделешмек дегиль, аксине, муреккеплешти.

Шимди биз Дагълы Къарабах акъкъында сёз юрьсеткенде СССР Конституциясының мадделерини косътеремиз.

Я не ичюн биз буныныңнен берабер Н. С. Хрущёвның Кърымны Украинагъа «багъышлагъаныны» хатырламаймыз? Хрущёв о вакъытта русиелилернен кенъештими асыл?..

Шуны да айтмалы ки, бизде пейда олгъан миллий проблемаларнының эр бири дигерине я да дигерлерине бенъземейлер. Дагълы Къарабах меселеси бир, амма Балтыкъ бою меселеси башкъа. Алма-Атадаки вакъиалар бир, амма кърымтатарларнының проблемасы бутюнлей башкъа. Волга бою немселериниң меселесине, еудийлерниң меселесине ве дигер меселелерге кельгенде де шуны айтмакъ мумкюн...»

Ашагъыда дикъкъатынъызгъа мушавере иштиракчиси, язиджы Тимур Пулатовның чыккышыны теклиф этемиз.

БУТЮН АЛЕМНЕН БИР ОЛЫП, КЪАРДАШЛАРЫМЫЗГЪА ЯРДЫМ ЭТЕЙИК!

Кърымтатарлар акъкъында меселени корип чыкъмакъ ичюн СССР Юкъары Советининъ Девлет комиссиясы мейдангъа кетирильгенинден бир къач кунъ сонъ беш озьбек эдиби, шу джумледен мен де, Комиссиягъа мектюп иле мураджаат этерек, бу халкънынъ гъает къыйынлыкълъ фаалиетине къол туткъанымызны ве «кърымтатарлар пек тез вакъыт ичинде озъ тарихларынынъ фаджиалы девирининъ сонъуна чыкъарлар ве озълерининъ асыл темель юртарына — Кърымгъа къайтарлар...» деген ишанчымызны бильдирген эдик.

Бойле ишанчны бизлерден зияде, яни кочюрилип кетирильгенлернен берабер къыркъ дёрт йылдан берли ян-янаша яшагъанлардан ве тувгъан топрагъы иле, озъ медениети ве тилининъ, озъ тарихы ве халкъ рухунынъ бешиги иле джанлы алякъанынъ узюльгени себебинден оларнынъ эр бирининъ юрегинде насыл буюкъ яныкъ, насыл бир фаджиа ер алгъаныны корип тургъанлардан даа зияде ким бильдире биле?

Ондан сонъ бу фаджиане мевзу узеринде мен озюмнинъ «Московские новости» газетасында дердж эттирген макъалелеримде эки дефа даа токъталгъан эдим. Бунъа беслеген ишанчым исе бизим джемиетимизде десталинизациянынъ, бутюн-бутюн халкъларгъа нисбетен косътерильген зорбалыкъ ве къанунсызлыкълъны укюм этювнинъ, бу халкъларнынъ озъ медениетини, эдждатларынынъ аьанелерини, дини ве урф-адетлерини, къыскъасы, халкънынъ омюрини эр джеэттен текмиль эткен эм де оны къорчалагъан бутюн шейлерни сакълап къалып, озълерининъ асыл топракъларында яшамалары ичюн ич бир тюрлю шубе догъурмагъан табиий укъукълары аякъ астына алынгъаныны къаралавнынъ терен джержьянлары башлангъанындан гъыда алмакъта эди.

Кърымтатарларнынъ шимди яшагъан ерлеринде чокътан берли мейдангъа кельген ресмий олмагъан «Кърымтатарларнынъ миллий арекети»нинъ тешеббюсчи группаларынен бир сырада девлет эсасында республика ве область Ишчи комиссиялары мейдангъа кетирильди. Бу комиссияларгъа кърымтатарлардан да векиллер кирсетильди. Нетиджеде, «эки акиметлик»ке бенъзеген шей пейда олды. Бир тарафтан, кърымтатарларнынъ озъ ватанларына къайтарылмасы ичюн чокъ йыллар девамында мустакъиль суретте курешип кельген джемаат группалары ве, дигер тарафтан — ресмий суретте беян этильгени киби, «чокъ миллетли Совет девлетиндеки халкъларнынъ достлукъ аьанелерине джевап бериджи адалетли къарарлар къабул олунмасына ярдым эте биледжек теклифлер азырламакъ» ичюн мейдангъа кетирильген («Правда» газетасы, 1987 сенеси, июль 28) девлет комиссиялары.

Партиянынъ XX съездинден сонъ онларнен йыллар девамында кърымтатарларны озъ ватанларына къайтарув меселесини ойле де чезип оламагъан чешит тюрлю ресмий комиссияларгъа энди чокътан инанмагъан кърымтатарлар бир даа инандылар, джемиетимизнинъ гуманизациялаштырылувына, онынъ демократизациялаштырылувына инангъан киби инандылар.

Ялынъыз Озьбекстаннынъ озюнде республика ве область комиссияларына бинълернен кърымтатар эмекдарлары озъ теклифлеринен мураджаатта булундылар, яни бу 250 бинъ кочюрильгеннинъ эр учюнден бири мураджаат этти демектир. Инандылар! Девлет органларына къаршылыкълъ арекет этмеге ве сонъ дереджели тедбирлерге давет этиджи экстремистлерден четлендилер.

Кърымтатарларнынъ теклифлери макъсаткъа уйгъун эди. Кърымнынъ кой ве шеърлериндеки озъ миллий оджакълары энди бам-башкъа къыяфетке, статукъа киргенини ве анда башкъаджа этник эркан юзь алгъаныны анъланылмасы мумкюн олгъан яныкънен къайд этерек, кърымтатарлар эксериетте къыртыш топракъларда, дагъ этеклеринде, яни ходжалыкъ джеэтинден менимсенильмеси талап олунгъан ве залиси сыкъ олмагъан ерлерге барып ерлешмеге разы эдилер.

Бу ерлерге бир кереден тешкиятлы суретте 100 бинъ адамны, яни бутюн мемлекетке таркъатылгъан ярым миллион кърымтатарнынъ аман-аман беште бир къысмыны кочюрмек мумкюн.

Эм бу кутъленинъ озеги халкътаки ичтимаий-сиясий, медений ве тиль инкишафы джерьянларынынъ табиий суретте инкишаф эте башламысыны темин эте биле. Шубесиз, бу джерьян ходжалыкъ фаалиетининъ толу суретте ве чокъ чешитли олувынен, айны вакъытта, кучюк ве орта колемде ишханелернинъ, девлет ве кооператив ишханелерининъ эм де аныаневий кой ходжалыгъынынъ илерилевинен бир сырада кечмели, чюнки Орта Асия сакинлери киби кърымтатарлар да суварма зираатчылыкъ усталарыдыр.

Адамларнынъ къайтып баргъан ерлеринде эв-мескен меселесини чезмек ичюн озъ эсабына эв-азбар сатып алмакъ истегенлерге бутюн шараит догъурылмасы теклиф этильди. Бойле къоранталарнынъ сайысы исе он бинълернен демек мумкюн. Озьлерине Кърымда эв къурмакъ ичюн участка ве къурджылыкъ материаллары берильген такъдирде, шимдики яшагъан ерлериндеки шахсий эвлерини девлетке теслим этмеге азыр адамлар да бар. Бир чокълары исе мескен кооперативлерине бирлешмеге азырлар.

Автономияны гъайрыдан тиклев — илериде чезиледжек экинджи меселедир. Башта исе — къайтув меселеси, чюнки анда къайтып бармайынджа, ерлешмейиндже, озъ зенгин ве озьгюн медениетининъ данелеп топламайынджа, автономия акъкъында тюшюнмек эрте. Мен эминим ки, кърымтатарларнынъ да эксериети буны анълайдыр.

Малюм ки, 1987 сенесининъ ортасындан азырки вакъыткъадже, яни бир йыл девамында Кърымда кърымтатар 2,5 бинъ киши ерлешип язылгъан ве ишке ерлештирилгендир. Амма кърымтатар залисининъ бугуньки табиий осюю йылда 20 бинъ адамны тешкиль эте! 20 ве 2,5 бинъ!

Кърымтатарларны ватанларына кочюрюв боюнджа эр тарафлы ольченип-бичильген, ильмий джеэттен эсасландырылгъан Девлет программасы керек ки, о тарихий адалетни гъайрыдан тиклев мисали олмакънен бирге, айны вакъытта, миллий проблемаларны сталиндже чезюв усулларына дегерли бир дарбе олур эди.

Бунынъ япылмасы даа шунынъ ичюн де зарур ки, кърымтатарлар халкъ оларакъ озъ медениети ве тилини, интеллектуль ве рухий гъайретлерини эп зияде джоймакъталар ве эксериетте «тек беден эмегинен сынъырлангъан халкъкъа» чевирильмектелер. Догъру: «Бу кърымтатарларгъа даа не керек? Оларнынъ кочюрилип кетирилген ерлеринде ишлери бар, ашлары-сувлары, кийимлери бар, эвлери бар...» деп самимий суретте тааджиПЛенген адамлар да бар. Лякин бу рухий джеэттен фукъаре адамнынъ, не озъ тарихыны, не озъ ватаныны хатырламагъа икътидары олмагъан манкуртнынъ бакъышыдыр.

Кърымны темелли бильген шаир Максимилиан Волошин 1925 сенеси, яни кърымтатарлар даа озъ ватанларында яшагъан вакъытта шай деп язгъан эди: «Крымтатарлар — монголизмнинъ гъает саде, аятта чыдамлы пытагъына румлаштырылгъан дигер варварлар тарафындан та эвеллери гъайрыдан ишленильгени саесинде къысмен йымшатылгъан пек къавий ве къуветли медений гъыдаларнен ашлангъан халкътыр.

Бу ал аджайип суретте (интеллектуаль дегиль де эстетик-ходжалыкъ джеэтинден) чечекленювге имкан берди ки, бу чечекленюв къадимий эм де къавий ыркый дургъунлыкъны бус-бутюн бозып ташлады. Эр бир татарда шу анык назик медений асабалыкъны сезмек мумкюн. Лякин бу — сонъ дередже назик олгъанындан себеп, озюни къоруп оламагъан медениетлик эди...»

«Озюни къоруп оламагъан» медениет узеринден бойле там догъру козюв тусусан кърымтатарлар зорбалыкънен Орта Асияда ве Сибирьде башкъа

бир медений муитке кочюрилип ерлештирилген вакытта айрыджа ачыкъ-айдын тасдыкъланды.

Гизлемек не керек, къыркъ дёрт йыллыкъ сюргонлик девамында кърым-татарлар озьлерини бутюн вакыт айрылыкъта ис этерек ве шу айрылыкътан нефеслери тыкъалып, озь медениетлери иле озьбек ве дигер орта-асия халкълары медениетлерине ойле де синъип оламадылар.

Бойле айрылыкънынъ себебини къысмен аныламагъа Максимилиан Волошиннинъ дигер бир козетюви де ярдым эте. «Юз элли йыл девамында Кърымгъа къаба империя акимлиги япув оларнынъ (кърымтатарларнынъ—Т. П.) аякълары астындаки озь базангъан топракъларыны эшти, озьлерининъ рум, гот, итальян асабалыкълары себебинден янъы тамыр атып оламайлар...»

Эгер бу медениет озь топрагъында янъы тамыр атып оламагъан олса, ят топракъта о насыл тамыр атсын? Бизим тюрк, фарс, арап аныанелерине базангъан медениетимиз иле озюнде рум ве итальян элементлерини синъирген кърымтатар медениети арасында насыл бир умумийлик ола биле?

Кечмиштеки умумий ислям аныанелери эсасында кърымтатар медениети ве бизим озьбек медениетимизининъ синтези, асылында, меракълы нетиджелер бере биле эди. Лякин бунынъ ичюн медениетлер сербест ве табиий суретте инкишаф этмек кереклер, албу исе чокъ йыллар девамында «джинаетчи халкъ» тамгъасыны ташыгъан халкънынъ медениети бойле инкишафтан марум эди.

Бойле вазиятте сагъ къалмакънынъ озю буюк шей. Кърымтатарларгъа сагъ къалмагъа да, иште шу «монголизмнинъ гъает саде ве аятта чыдамлы пытагъы» ярдым этсе керек. Бу «пытакъ» оларгъа озьлерининъ фаджилалы тарихлары девамында эр сефер янъыдан умют этмеге ве амансызджа умютлери къырылмагъа ве сонъра кене де умют этип башламагъа ярдым этмекте...

1944 сенесининъ майыс айында оларны Озбекстангъа алып кельген узун ёлнынъ сонъунда, эшелонлардан тюшкенде биле, озьлерине нисбетен бойле хиянетликни тек Берия япкъанына инангъанлары киби, «улу ве адалетли дай эм оджа» Иосиф Виссарионович Сталин бу зорбалыкъ акъкъында эшиткенинен оларны деръал ватанларына къайтарып деп инандылар ве атта богъчаларыны биле чезмейип, таныш олмагъан ят ерде ерлешмейип, баягъы вакытлар беклеп отурдылар. «Адалетли дай»ге бойле инанув, умютсизлик ве хасталыкълардан ёлда зляк олгъан юзлернен адамлардан гъайры, янъы ерлерде къыркъ бинъ адамнынъ даа — балаларнынъ, къадынларнынъ, къартларнынъ да ачыкътан олжюмине себеп олгъандыр.

Башкъаларына исе сагъ къалмагъа озьбек, къазах эалисининъ къол тутувы ве мераметлиги ярдым этти. Ерли зали мындаки сталинджи мемурларнынъ бийсинмеювине ве къатиетлигине бакъмадан, кочюрилип кетирилгенлерни сёзнен де, насылдыр бир терс арекетлернен де ич бир кере акъаретлемеди. Аксине, озь оджакъларынынъ сыджагъы иле, топракъ ве территориясы иле оларнен пайлашты.

Бунынъ озюнде кърымтатарлар ерлештирилген пек чокъ районларда мааллий эалининъ озю къарардан зияде чокъ эди — шимди тек бир Озбекстаннынъ озюнде аман-аман бир миллион къадар ишнен мешгъуль олмагъан адам бар!

Бизим адий халкъымыз озюнинъ айрыджа сезгирлигинен, биревнинъ яныгына ве менлигине дертдеш олувына базангъан акъылане дуйгъусынен «халкъ душманлары», «саткъын халкълар» акъкъындаки сыдыргъы сталиндже пропагандагъа бакъмадан, озьбеклер киби эмек ве намусны энъ устюн таныгъан кърымтатарлар да озь нефакъаларыны манълай теринен къазангъанларыны анылагъан эди. Мен даа осьмюрлик чагъымда кочюрилип кетирилгенлернинъ аджыныкълы такъдири акъкъында тюшюнerek, озюме ильки кере: «Не ичюн бизим озьбек топрагъымыз, бизим екяне ве текрарланмаз ватанымыз башкъа бир халкъ ичюн джезаланув ве сюргонлик ери олды? Буны япкъан адамлар бизим ватангъа нисбетен дуйгъуларымызны, седждемизни аякъ астына таптамадымы экенлер?...» деп берген суалим киби суальни семетдешлеримнинъ эксерieti озь-озюне берген олса керек.

Эбет, сталин эсарети, эр анги бир башкъа эсарет киби, къримтатарларнынъ ахлякъына, характерине менфий тесир этти, оларны бир вакъытларда ачыкъ гонъюлли ве шенъ халкътан сускъун халкъкъа чевирди. Халкъ кет-кете тек озъ медениетининъ эсарларыны дегиль, озълерининъ бир вакъытта уста зираатчылар, багъчеванлар, юзюмджилер оларакъ аняневий шорбаджылыкъ алышкъанлыгъыны да гъайып эте башлады.

Къримтатарларнынъ чокъусы яшагъан бизим Озъбекстанда, дейик, оларнынъ озъ газетасы, журналы, озъ ансамбли олгъаныны, къримтатар тилинде китаплар чыкъарылгъаныны къайд этмек мумкюн. Эбет, ойле. Лякин мектептерде къримтатар тилиндеки мешгъулиетлер — республикада тек бир къач бойле мектеп бар — факультатив суретте кечиле. Гуя къримтатар балалары ана тилини дегиль де, эджнебий тильни огренелер. Бойле вазиятте маариф ве медениетнинъ табиий инкишафы акъкъында асыл лаф юрьсетмек мумкюнми? Яхут, энди бир къач несиль балаларынынъ элинде элифбе олмагъаны ве шимди де ёкълугъы бу нормаль алмы, аджеба? Ана тилинде башкъа дерсликлер ве лугъатлар акъкъында сёз юрьсетмесек де олур. Ташкент педагогика институтынынъ къримтатар тили ве эдебияты болюгинде деерлик сексен ер бар, амма къримтатар яшлыгъы бу ерлернинъ тек ярысыны тешкиль эте, чюнки ана тилинден дегиль де, озъбек балаларына рус тили дерси бермек истикъбали озюне эр кесни джелъп этмей.

Медениет муэссиселеринде къримтатарларнынъ эсасен уйкен ве орта несиль векиллери чалышмакъталар, чюнки олар бир дередже олса да, озъ эдебий тиллерини билелер. Оларнынъ артындан кельмекте олгъан несиллер исе энди бойле бильгиге малик дегиллер ве бу муэссиселер тезден умумен мутехассыз къалырлар деген телюке бар.

Теэссуф ки, иджадий зиялылар, бу джумледен языджылар биле озъ медениетини ят муиттеки тюшкюнликтен къорчалап оламадылар.

Олар буны, эбет, япып да оламаз эдилер, чюнки та сонъки вакъыткъадже оларгъа озъ эсерлеринде Къримны, кечмиштеки ве шимдики омюрлерини эр анги тарзда олсун, анъмакъ биле ясакъ этильген эди. Халкъны кочюрюв вакътында онынъ башына тюшкен мешакъкъатлар акъкъында язмакъны акъылгъа биле кетирмек мумкюн олмагъаныны энди айтмаймыз.

Хатиримде, дженктен эвель Кърим автоном республикасы Языджылары бирлигининъ реиси Ш. Алядин 1972 сенеси манъа озъ такъдири хусусында, Совет Ордусынынъ капитаны олып, озъ дивизиясынен берабер азат олунгъан Къримгъа киргенде насыл этип якъалангъаны ве кочюрильгенлернинъ эсас кутълеси пешинден Озъбекстангъа сюрдюн этильгени, Андижан янында озъ къорантасыны: ачлыкътан олеяткъан къадыныны ве къызларыны тапмагъандже бизим шеэр ве къышлакъларымызда насыл азаплар чеккени, сталин мемурлары оны насыл ашшалагъанлары акъкъында икье эткен эди. Онынъ къорантасы ве кочюрильген дигер къоранталарнынъ чеккен ашшалавлары ве акъаретлери драматизмге толу чокъ эсер ичюн мевзу ола биле эдилер. Лякин мен къримтатар языджысындан не ичюн бу актъа язмайсыймыз деп сорагъанда, о ачувнен омузыны къысып: «Кимге керек о? Оны ким басып чыкъараджакъ? Бизге башымыздан кечкен шейлер акъкъында язмакъ дегиль, тюшюнемкени биле ясакъ эттилер...», деди.

Башынъдан кечкен шейлер акъкъында тюшюнемек биле ясакъ этиле...

Дженк башланмаздан эвель Къримда руслар, украинлер, булгъарлар, румлар ве дигерлернен бирликте черик миллиондан зияде къримтатар да яшай эди. Улу Ватан дженки джебзлерине аман-аман 60 бинъ къримтатар чагъырылды, оларнынъ эр экисинден бири къараманджа эляк олды, партизан арекетинде иштирак эткенлерни я да бельгисиз гъайып олгъанларны мен бу сайыгъа къошмайым. Фашизм узеринден къазангъан умумий гъалебемизге къримтатарларнынъ къошкъан акъикый иссеси бойледир! Халкънынъ насылдыр бир къысымынынъ саткъынлыгъына эсасланып, бутюн бир халкъкъа «джинаетчи халкъ» тамгъасыны япыштырув — ахлякъсызлыкътыр.

Мен кочюрилип кетирильген къримтатарларнынъ онларнен шаатлыкънамелерини топладым ве оларгъа эсасланып шойле бир хулясагъа кельдим ки, бу халкънынъ такъдири — Сталининъ шахсий ахтыманынынъ нетиджесидир. О, украинлерни ялынъыз коллективлештирюв девриндеки къаба бозувларгъа

къаршы чыккып тирельгенлери ичюн ачлыккъа укюм этти, озыбек ве къазахларнын маллары тутулып алынганда оларнын юзюнде къуванч тебессюми олмагъаны ичюн къырды, энъ яхшы адамларны, миллетлернин энъ корюмли векиллерини ёкъ эткен НКВДнин къанунсыз арекетлерини, «сталиндже миллий сиясет»нин бозулувына къаршы сес котерген кърымтатарларга исе дай чокътан «тиш къайрай» эди. Қанунсызлыкълар ве сталинизм репрессияларынын къурбанлары шерефине Москвада тикленеджек абиде узерине языладжакъ къурбанлар джедвелине, шубесиз, кърымтатар халкы кирсетилмек керек...

Эм халкълар достлугы ашкына адалетни тиклемели! Умумий достлугымыз ашкына биз эпимиз — руслар да, украинлер де, озыбеклер, эстонлар, эрменилер, мемлекетимизнин бутюн халкълары — бизим ватандашларымызга — кърымтатарларга ярдым этмек борджлумыз!

ТАССнын бильдирювине коре, Қрымнын залиси дженктен сонъки девирде 780 бинден аман-аман 2,5 миллионга арткъан ве озюнин эркъаны джезттен шимди чокъ миллетли олып, анда эксериятнен руслар ве украинлер яшай экенлер. Зан этсем, Қрымдаки демографик ве дигер джерьянларнен багълы олган меселелернин бутюн комплексини ашкярлыкъле музакере этюв ве бутюн олган статистик малюматларны беян этюв ёлунен кереги киби бакъып огренмек зарур.

Бутюн мемлекетке таркъатылган аман-аман ярым миллионлыкъ кърымтатар залиси Қрымга къайтарылгъаны такъдирде, ярым адада яшагъанларнын йигирми файызыны тешкиль этеджек. Қрымтатарлар дженктен эвель де озь автоном республикаларында азлыкны — умумий залининъ 25 файызыны тешкиль эте эдилер.

Бизлерге, шимди яшагъанларга вакъыт озю кечмиштеки адалетсизликлерини тюзетмек, догърултмакъ вазифесини юкледі — бу бизим бутюн совет кишилерининъ келеджектеки несиллери огюнде, тарих огюндеки боюнборджумыздыр...

Ялынъыз «халкъ буны анъламаз» деп тюшюнмемек керек. Эминим ки, Қрымда яшагъан руслар да, украинлер де, дигер халкълар да, сталин тоталитаризми тарафындан бельки де энъ зияде ашшаланган, акъаретленген бу халкъга ярдым къолуны узатмакъ керек олгъаныны анъларлар. Оларга догърудан-догъру ве ачыкъ-ачыкъга: булар бизим къардашларымыздыр, келинъиз, бельки базы бир шейлерде бираз сыкълашмакъ керек олур, амма оларга да мунасиб яшамага имкъан берейик, деп айтылса, анъларлар.

Қрымтатарларнын озь автономияларыны гъайрыдан тиклемеге укъукълары бар олгъаныны таныр экенмиз, биз оларнын тек этник топлулыкъ оларакъ инкишаф этмеге укъукълары бар экенлигини дегиль де, айны заманда, озь шахсий медениетлерини, тиллерини, миллий анъанелерини, ичтимай ве укъукый анъыны, шахс сербестлиги ве мендиклерини де инкишаф эттирмеге укъукълары бар олгъаныны, совет халкъларынын тенъ укъукълы аилесиндеки бир халкъ оларакъ, инкишаф этювде озь шахсий, уникаль ёлуны сечип алмага акълары олгъаныны да танырмыз. Бундан сонъ халкъ озь ватанынын кокую астында тынчланыр, онынъ юрек яралары савулыр ве къорчаланган, къанатланган бу халкъ дигер халкъларнын векиллеринен бирликте озь улкелерини чокъ миллетли Ватанымызнын чечекленген инджисине чевирюв огърунда армай-талмай чалышыр.

Азиз Измайлов

Эльверишли медений алякълар

Советлер Бирлиги Педагогика илимлер академиясынынъ академиги, Кыргызстан Илимлер академиясынынъ академиги, нам къазангъан илим эрбабы, педагогика илимлери докторы, профессор, СССР Министрлер Советининъ Н. К. Крупская адына мухяфатынынъ лауреаты Азиз Эминович Измайлов дефаларджа Халкъара ильмий симпозиумларда иштирак этти, мемлекетимиз делегациясы эркъанында чокъ керелер эджнебий мемлекетлерде булунды. Бунынъле берабер о, бир къач кере Америка Къошма Штатларында да олды М. С. Горбачевнен АКЪШнынъ сабыкъ президенти Р. Рейган арасындаки Москва корюшювлеринде орта ве якъын месафели ракеталар боюнджа анылашувлар тасдыкълангъан сонъ, эр эки мемлекет арасындаки икътисадий ве медений алякъларны кенишлетюв мукъавелеси имзаланды. Совет ве Америка илим ве медениет эрбапларынынъ аныаневий корюшювлери буюк эмиетке маликтир. Бу мунасебетнен, «Йылдыз» журналы Азиз Измайловга озюнинъ Америкагъа якъкан сеферлери, ондан алгъан теэссурастарынен пайлашмасыны риджа этти. Алим бу риджагъа деръал сесленди. Бойледже, бизлер академик А. Э. Измайловнынъ АКЪШкъа якъкан сеферлери саесинде догъгъан «Ёл къайдлары»ны, сайгъылы окъуйыджыларымызгъа такъдим этемиз.

Манъа 1972 ве 1980 сенелери Америка Къошма Штатларында булунмакъ сырасы кельди. О йыллары бизим АКЪШнен мунасебетлеримиз денъишип тура эди. Бугунде, бутюн совет халкъы ве америка халкъынынъ эксериети орта эм де якъын месафели ракеталарны къыскартув мукъавелесининъ тасдыкъланувыны, илериде ильмий-медений багъымызны кенишлетюв саасындаки анылашувны мемнюиетликнен къаршылады.

Бойле мусбет шараит манъа окъуйыджыларнен озюмнинъ буюк, зенгин ве чокъсымалы мемлекет — АКЪШкъа якъкан сеферим хусуста догърудан-догъру пайлашмагъа имкъан догъура. Кимерде бизим ильмий делегациямызнынъ сефери мемлекетимизнинъ дигер делегациялары — эдебият ве санъат эрбапларынен, генчлик, къадын-къызылар, спорт тешкиятларынен бир келе. Шу себептен, мезкур ёл къайдларым АКЪШнен олгъан медений алякъларымызнынъ чешит пытакъларыны къаврап алды.

Америка алимлеринен, девлет эрбапларынен олып кечкен корюшювлер менде пек зйи теэссурастар къалдырды. РСВ — мукъавелесини азырлав боюнджа меследешлерден бири, белли америка алыми, язиджы ве джемаат эрбабы Норман Казинс халкъара кергинликни йымшатувгъа догъру буюк адым атаджакъ мезкур весикъа акъкъында мемнюиетликле икяе этти. Бундан гъайры бизлер, АКЪШ ве СССР алимлери арасындаки ильмий багъларны кенишлетмек кереклиги хусуста лаф эткен Калифорния университетининъ деканы профессор Р. У. Сегалнен корюштик. О бизге «Ашламлы генетика тюрлерининъ себеплери» мевзусында язылгъан ве Москвада дердж этильген ильмий макъалесини багъышлады. Бизлер, мий институтында булундыкъ. Институт директоры, доктор Г. Климентин институт ильмий коллективнинъ ишлери акъкъында икяе этти, СССР АПНнинъ академиги, меним сабыкъ достум жеръум Александр Романович Луриянен олгъан ильмий алякъларнынъ махсулдар

нетиджелерини кьайд этти. А. Р. Лурия онын адына ёллаган «Нейропсихология хатырасы» серлевалы китапны косьтерди. Советлер Бирлиги алимлери баш мийи рефлексини огренюв меселесинде буюк иссе кьоштылар, — деди доктор Климентин. О, Павлов ве Сеченов киби улу рус алимлеринин бу меселеде якъан буюк ишлери акъкъында сёйледиди.

Оклахома университетинде булунганымызда: «Мезкюр университет Советлер Бирлигиндеки алий окъув юртларынен сыкъы багъ тутып келе, — деди доктор Фрак Браун. — Бизим студентлер сизге, сизин студентлер бизге келелер». Рус тильш-наслыгы боюнджа профессор Энрих Бирмоун бир фильджан чай башында америка генчлеринин рус тилини огренювге олган меракълары хусуста лаф этти. Бизим делегация америка алимлеринин ильмий джемиетинде — «Космосклубта» ресмий суретте къабул олунды. Мында физика профессору Артур Нехасман, доктор Чейн Роут мемлекетимиз арасында ильмий алякъалар олмакъ кереклигини кьайд эттилер. Олар, бизге, америка алимлеринин неширлери ичюн ильмий макъалелер азырламакъны теклиф эттилер. Бизлер теклифни миннетдарлыкъле къабул эттик. Затен, АКЪШ алимлери, джемаат эрбаплары, хусусан америка джемаатчылыгъынын тюрлю табакалары бизим мемлекетимизнен ильмий багъларны кенишлетмек, халкъларымыз арасында достлукъны ве озъара анълавны къавийлештирмек тарафдарлары олгъанларына эмин олдыкъ.

Бу корюшювден сонъ, Америкада меним «Педагогика психологиясынын сынъырларыны кенишлетмек меселеси» серлевалы ильмий макъалемни дердж эттилер. Атта гонорар да йибердилер. Мен бу параны тынчлыкъ фондына бермелерини риджа эттим.

Совет алимлерини къабул этюв мерасими тантаналы кечти. АКЪШнен олган ильмий багъымыз хусусан совет-америка достлукъ джемиети ярдымынен омюрге кечириле. Совет-америка достлукъ джемиетинин азалары, бизим, Сан-Францискогъа келювимиз арфесинде, мусафирханенин бутюн номераларындаки вазалар ичине гуль дестелери кьойгъанлар. Бизлер, профессор Роджер Овяннын башчылыгындаки джемиет азаларынен берабер бир талай ильмий ве джемаат тешиклятарында булундыкъ. Эр эки мемлекеттеки илимнин инкишафы акъта меракълы субетлер откёрдик, ильмий неширлеримизнен пайлаштыкъ. Меселя, манъа, совет-америка джемиети тарафындан дердж этильген «Дюньягъа янъыдан бакъув (В. И. Лениннин АКЪШкъа те-сири)» деген китап багъышладылар. Мезкюр китап АКЪШнын белли алимлери ве джемаат эрбапларынын макъалелеринден тертип этильген.

Совет-америка достлукъ джемиетинин азасы, Колумбия университети рус филология факультетинде тасиль алган Елизабет Моос манъа, озюнин «Совет назариети» китабыны багъышлады. Онын АКЪШда нешир этильген бу китабында СССРде умумий профессионал ве алий бильги усулы мектеплерде эм де ПТУлерде эмек, джисманий ве эстетик тербиеси акъкъында икье этиле. Мында СССР Педагогика илимлери академиясынын фаалиети айрыджа кьайд этиле. «СССРде Камчаткадан башлап Орта Асиягъа баргъандже, окъув программасы ве усулы бирдир. Бу, совет окъув усулынын, СССР АПНнин къуветли тарафларындан бирдир». СССР АПНнин ильмий тедкъикъат институтлары ве теджирибе мектеплери бар, ильмий тедкъикъатларынын нетиджелери махсус неширятларда дердж этиле, дей муэллиф. Бундан гъайры муэллиф, бутюн совет республикаларында педагогика саасында ильмий-тедкъикъат институтлары мевджут олгъаны ве анда окъув эм де тербие саасында регионал меселелери бакъылгъаны — тедкъикъат ишлери алынып барылгъаныны кьайд эте.

Совет-америка достлукъ джемиети университетлерде, колледжлерде ве мектеплерде нумайыш этмек ичюн, бизим мемлекетимизден ильмий-популяр фильмлер алды. Хусусан, олар бизге Орта Асия ве Къазахстан акъкъында базы окъув фильмлерни косьтердилер. Биз бу фильмлерни буюк меракънен сейир эттик.

Калифорниядаки Джек Лондон яшаган зв-музейни зиярет эткенде, совет делегациясына языджынын «Аяткъа севги» китабыны — биринджи неширини бахшыш эттилер. Олар: «Ленин бу китапны вефат этювден эвель окъугъан эди,» — дедилер.

АКЪШда «Кеннан институты» чалыша. О, Американын сабыкъ XXVIII президенти, Нобель мукафатынын лауреаты Вудра Вильсон адыны ташыган Халкъара алимлер меркезинин бир кысымыдыр. Бу институт белли америкалы алим Джеймс Хадли Биллинктоннын тешebbюсинен мейдангъа кельди. Бу ерде шуны да кьайд этмели ки, Джеймс Биллинктон рус медениет тарихы, Русиеде азатлыкъ арекети акъкъында китаплар язды, Москва ве Ленинград университетлеринде лекциялар окъуды. Институт озюнин адынен АКЪШнын СССРдеки сабыкъ эльчиси, Советлер Бирлиги хусуста бир сыра эсерлер яраткъан профессор Джордж Кеннангъа бир омюр борджлыдыр. «Кеннан институты американ академик, девлет ве амелий даирелери ичюн, девиризмнин халкъара аятында иштирак эткен Советлер Бирлигини, яни онын тарихы ве медениетини юксек seviеде бильмелери ичюн мейдангъа кетирильди,» — деп язды

Дж. Кеннанның озю. Институтта отуз беш теджикъатчы чалыша. Олардан бир къачы Советлер Бирлигинден давет этильди. Мезкюр илим Меркезининъ директоры Биллинктон, институтны, чешит саада чалышкъан алимлернинъ, эдебият ве санъат эрбапларынынъ «меркези» деп бакъа. Институт Л. Н. Толстойнынъ 150 йыллыкъ юбилейине багъышлап илимий конференция тешикландырды. 1979 сенеси исе, мында Аляска проблемалары меселесинде АКШ ве СССР алимлерининъ корюшювлери олып кечти, «Рус юмори акъшамлары»ны откерди. Бу ерде мунтазам суретте совет фильмлери нумайыш этиле, эр чаршенбе куню тюрлю акъшамлар откериле. Бойле акъшамларда алимлер, язиджылар чыккышта булуналар, динълейиджилернинъ суаллерине джевап берелер. Меселя, мында шаирлерден Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Совет журналисти М. Стурва, МГУ профессоры Ю. Кукушкин, Горький адына СССР Илимлер академиясынынъ дюнья эдебияты институты илимий хадими И. Овчаренко ве дигерлери мувафакъиетли чыккышлар яптылар. «Эбет, институтнынъ мувафакъиети энъ къуванчлы умютлерни де озып кечти... — деп язды Дж. Кеннан. — О, ялынъыз АКШ ве тыш мемлекетлер алимлери арасындаки алякъаларнынъ интеллектуал меркези олып къалмай, Советлер Бирлиги эм де Америка Кышма Штатлары арасындаки медений багънынъ пекинмесине де озюнинъ буюк иссесини къошты».

Эки ай девамында Ортаатланттик къырлары вадийсининъ резифлерини, Атланттик океаны туюбунинъ ог къысымында асыл олгъан къаяларны огренген «Академик Курчатов» адына совет океанография гемиси Бостон шеэрини кельди. Биз исе, бунынъ шааты олдыкъ.

Мезкюр экспедицияда дёрт америкалы илимий хадим иштирак этти. Онъа: «Эки улу мемлекет алимлерининъ пек меракълы корюшюви» деген нам да берильди. «Академик Курчатов» адына совет гемисининъ илимий ёлбашчысы, география илимлери докторы Глеб Удинцев шойле деди: «Бир вакъытлары океанлар халкъларны бир-биринден айыра эдилер, энди исе, олар адамларны якъынлаштырмакъталар. Бизим арекетимиз саесинде ялынъыз илимий джеэттен дегиль де, инсаний джеэттен де мувафакъиет къазанылды. Бойле эмекдашлыкъны девам этмелидир». Акъкъатта, кеттикче эки мемлекет арасындаки эмекдашлыкъ эп девам этти. «Михаил Ломоносов» адына совет илимий-теджикъат гемиси ве «Чайн» адына америка гемиси — эр эки мемлекетнинъ алимлери бирликте океаннынъ физик хусусиетлерини, Калифорния университетининъ «Арчо» гемисинде эки мемлекет алимлери бирликте Тынч океаныны, «Атлантис—2» гемисинде исе совет алими, физик-океанограф К. Н. Фёдоров ве америкалы океанограф, профессор Генри Стоммеллен бирликте Инд океанынынъ хусусиетини огрендилер. Сонъундан эки алим озьлерининъ алып баргъан теджикъат ишлерине екюн чекек, берабер, китап дердж эттилер. Бираз вакъыттан сонъ, айны шу гемиде Кыара денъизде биологик ве геологик теджикъат ишлерини бирликте алып бардылар. «Атлантис—2» гемиси Новороссийск ве Ялта портларына да кирди.

Затен, Советлер Бирлиги ве АКШ алимлери ялынъыз бири-бирине келишкен илимий теджикъатларнен сынъырланмай, бутюн дюньяда тынчлыкъны сакълап къалмакъ ичюн де курашелер.

Бизлер Калифорния (Беркли), Оклахома, Колумбия ве дигер ири америка университетлерини барып коръдик. Мен бу ерде Калифорния университети акъкъында къыскадан изаат бермек истедим. Ири билъги мескени Калифорния университетинде йигирми бинъ ерли, студентлер стадионы бар. Мында «Грек театри» де чалыша. Театрде опера спектакллери де къоялар. Университетке киргенде Аристотель, Галилей, Коперник, Ньютон, Декарт ве дигер улу алимлер эм де мутефиккирлернинъ портретлери асылы, эсерлеринден алынгъан икметли сёзлер язылы. Студент аудиториялары техникий джеэттен яхшы донатылгъан. Аудиторияларда айлангъан саналар мевджут. Мында эр кунъ алтышар лекция окъула. Меселя, ресимлер ве теджрибелер вастасынен химия лекциясы кеткен бир вакъытта, айлангъан сананынъ башкъа болугинде физика лекциясына азырлыкъ кете, яни экспонатлар, коръгезмелер азырланыла ве иляхри. Аудиторияда алты дане ири телевизорлар асылы тура, бундан гъайры эр бир студентнинъ огюнде лекция вакъытында нумайыш этилген шейлерни коръмек ичюн, уфакъ телевизор да тура. Эгер де, акт залында ерлер етишмесе, телевизор вастасынен лекциялар дигер аудиторияларда да косътериле, эшиттириле. Университет китапханесининъ эркинъида учъ миллиондан зияде китап бар. Студент озюне керек китапны компьютер техникасы вастасынен тез тапа биле.

Калифорния университети докъуз мустакъиль окъув меркезинден тешикли олунгъан, тек Берклиде йигирми еди бинъ студент окъуй. Университет ичюн бир йылда учъ кёз эли миллион доллар пара масраф олуна. Форд ве Рокфеллер киби миллионерлер оннынъ финансирлевинде иштирак этелер. Университетте бирлешкен етмиш болук олып, оларнынъ эписи мустакъиль колледжлер эсап этиле. Мында он эки Нобель мукафаты лауреатлары чалыша. Чокъ вакъыт девамында Калифорния университетине Норвегия эмигрантларынынъ несили Эрнест Лоуренс ёлбашчылыкъ этти. «Эрнест буюк олып догъды» дей эди оннынъ анасы, балалыкътан къабилиетини нумайыш эткен Лоуренс акъта. 1939 сенеси циклотонны кешф эткени ичюн, онъа Нобель мукафаты бериль-

ди. Сонъра о плутонийни, уран — 235-ни кешф этти. Онынъ теджрибе лабораториясы атомнынъ болуюнви саасындаки илимий ишлерде буюк роль ойнады. Калифорния университетинде «Лоуренс адына илимлер залы» бар. Мен мында, оны, 1942 сенеси майыс 8-де СССР Илимлер Академиясына фахрий аза сайлангъаны акъкъындаки вестикъаны корьдим. Керчек, мында, Калифорния университетинде негр коммунисти Анджела Дэвис фельсепе дерсини бере эди. Физиология саасында профессор, орта яшында Мэри Лейман адлы къадын бизим мемлекетте булунып Москвада, Ленинградда Иркутскте совет алий окъув юртларынынъ ишлеринен таныш олды. Беркли университетинде радикаль студентлер арекети пек инкишаф эткен, дей Мэри Лейман. Вьетнамда дженк кеткен бир девирде университет далгъаланып турды. Сыкъ-сыкъ дерслер токътатыла, хусусан гуманитар факультетлери студентлерининъ арекетлери айырылып тура эди. Калифорния штатынынъ сабыкъ губернаторы Рональд Рейган, студентлерни джезаламакъ макъсадында окъув ичюн телёв фиятыны котерди. Албу исе, студентлернинъ даа зияде къозгъалувларына себеп олды...

Калифорния университети Беркли шеэри дживарында ерлешкен. Мезкюр университетке кельгенде мында шаир Андрей Вознесенскийнен расткелиштик. «Бизсик букс компани» нешрияты Андрей Вознесенскийнинъ терджиме этильген шиирлерини дердж эте эди. Шаир У. Х. Одоне терджиме эткен Вознесенскийнинъ шиирлеринден бирини белли америкалы шаирге косътере. О терджимени окъуп, айретнен: «Бир «акъылсыз» дигерини анълады», — деди. Шаирни шаирлер терджиме этмели, чюнки ялынъыз олар шаирнинъ ильхам акъылсызлыгынынъ бир къысымыны косътере билелер деп къайд этти о...

Башкъа совет шаири Евгений Евтушенко АКЪШда булунгъанда америкалыларнынъ сексуаль эдебиятынен, порнографиянен меракълангъанларыны корьген сонъ, «Сексни энъкъастан улулав» деп къайд этти. Буффало шеэриндеки чёюн иритюв заводында уйлелик тенефос вакъытында, ишчилерден бириси шаирни озюнен берабер ашамагъа давет эте. «Мына, мен урьмет эткен инсанлар, — деди Евтушенко теклифки истекнен къабул этип. — Зиялыларнынъ эксериети озьлерининъ ахлякый хусусиетлери ве акъыл-идраклери оларнен беллешип оламазлар». Шаир Аляска эскимосларынынъ узурларында да булунды. Бу зиярет хусуста америкалылар: «Сувукъ Аляска онынъ сибирь юрегини къыздырды», — деп яздылар. Шаир айны бу ерде де аляскалы алтын къыдырыджысы хусуста «Алтын кульчелери акъкъында баллада» серлевалы шиир язды. Мезкюр шиир «Лайф» («Омюр») журналында дердж этильди.

Евгений Евтушенко 1986 сенеси Пола Унтернинъ «Экологик джаз» ансамблинен берабер АКЪШ шеэрлери бою кезинип, чыкъышлар япты. Мезкюр ансамбль Женевада олып кечкен совет-америка медений анълашувларынынъ биринджи къарылгъачы оларакъ къабул этильмекте. Ансамбль «Заферли денъиз, мукъаддес Байкал», «Эр вакъыт кунеш олсун!» йырларыны, бизим аскерлеримизнинъ Эльбада корюшювлери акъкъында сюита иджра эте.

Евгений Евтушенко Нью-Йорк радиосындан чыкъыш япкъанда, онъа эсли-башлы америкалы къадын телефон этип шай деди: «Евтушенко эфенди, мен сизинъ сесинъизни эшитип пек къуwandым. Руслар да адам экенлерини энди мен яхшы билем. Дейджегим, медений саасында алышып-беришювде энди биринджи ышыкълар бар демек мумкюн»...

«...Америкалыларнынъ психологиялары эп яхшы тарафкъа денъишмекте, олар кергинликтен болдурдылар, — деп язды шаир. — Акъылларыны догъру чалыштыргъан адамлар анъладылар ки, «Мезкюр дава инсаниетни яр уджуна алып кельди ве башкъа ёл къалмады». («Литературная газета», февраль 26, 1986 с. № 9).

Яздыжылар акъкъында сёз юрютир экеним, АКЪШнынъ земане прогрессив языджыларындан бири Норман Казинс хусуста азачыкъ токъталмакъ истедим. Сёз келими бу ерде шуны да айтып кечмели ки, 1985 сенеси ноябрь айында Вильнюс шеэринде «Языджынынъ джемаатчылыкъ зийнетликлерини сакълап къалув саасындаки ролю» шиары алтында совет ве америка эдиплерининъ невбеттеки корюшюви олып кечкенде, Норман Казинс америка языджылары делегациясына ёлбашчылыкъ этти.

Дейджегим, Лос-Анджелесте яшагъан Норман Казинс бизни — совет делегациясыны озюнинъ эвине давет этти. Бизлер онынъ шахсий мусафири олдықъ. Норман Казинс башта «Сатердеэй ревью» («Джумаэртелик козетови») журналынынъ муаррири олды. Сонъра о «Уорлд» («Дюнья») адлы янъы журнал чыкъарып башлады.

Норман Казинс бу корюшювде мусафирчен эв саиби оларакъ бизлерни яхшы сыйлады ве совет-америка мунасебетлери меселеси акъкъындаки фикирлерини истекнен беян этти. Норман Казинс АКЪШ ве Советлер Бирлиги арасындаки сёйлешювлерде чокъ керелер иштирак этти. Президент Кеннедининъ авалесинен СССР ве АКЪШ арасында иктисадий ве медений алякъалары меселелери боюнджа, бизим мемлекет ёлбашчыларынен дефаларджа корюшти. О, субетни озюнинъ ОСВ—2 мукъавелесине мунасебетинден башлады.

ОСВ—2 мукъавелесини имзалав АКЪШкъа да, Советлер Бирлигине де керек шей деп тюшюне доктор Казинс. Онынъ озю бу мукъавелеге кирген базы меселелер

боюнджа эксперт сайыла. «Капиталистлер ве коммунистлер бир стол башына отурдылар, коммунистлер ойле ярамай адамлар олмагъанына эмин олдыкъ, — дей о кулюм-сиреп. — Сиз исе, озь невбетинъизде капиталистлер де, зиянсыз адамлар экенини дуйгъандарсыныз... Конгрессте ОСВ—2-нинъ музакереси ве тасдыкъланувы тюзгюн келмейджек, бу меселеде энди буюк куреш башланды. Бизим базы конгрессменлер бу муъавзеленинъ эмиетини аныламайлар. Эгер де бизлер тасдыкълагъа къаршы чыкъканларгъа дарбе эндирип олсакъ, ишлеримиз илери кетеджек. Картер озюнинъ нокътаж назарыны догъру бельгиледи. О, джемаатчылыкътан, озюнинъ огге сюрген тешеббюсине къолтутмаларыны риджа этти».

Казинс сёзюни девам этерек, ядро дженки олмамазлыгъы ичюн, БМТ бунъа шараит яратмалы, деди. Эбет, совет ве америка халкълары арасындаки бир чокъ шейлер бири-бирине догъру кельмез, амма бизлер тесадюфнинъ къурбаны олмамакъ керекмиз. Эпимиз, бир сейяреде яшай экенмиз, демек бизни айны бир анылы арекетлер бирлештирмек керек. Сейяре гражданы олмакъ девлет, миллий мунасебетлерден устундир, умумий инсан менфааты эр шейден юксекир. Сонъра эв саибни бирден: «Онъа береджек суаллеримиз бармы?» деп сорады. Мен Норман Казинс эфендиге Америкада совет, хусусан рус илимининъ салмакълыгъына лякъайдлыкъле бакъылув меселесине дикъкъат этмесини риджа эттим. Онъа, мисаль оларакъ тарих илимлери музейинде алтын арифлернен язылы дюнья математиклерининъ адлары сырасында тек академик Колмогоровнынъ ады барлыгъыны айттым. Мында атта Чебышевнинъ, Лобачевскийнинъ, Соболевнинъ, Келдышнынъ адлары биле ёкъ. Силялы къувет тарихы къысымында XVII юзйыллыкътан берли эр кеске белли олып кельген тюрлю халкъларнынъ чешит сой тарихий силялары тура, амма 1871 сенеси ишленип чыкъарылгъан учь ёлакълы рус тюфеги ёкъ. Бундан гъайры химия элементлери олгъан балабан тахтада Менделеевнинъ ады олмагъаны акъылгъа сыгъмай. Биз, студентлерден Менделеев хусуста сорадыкъ, ич бириси онынъ адыны бильмейлер. Керчек, Дубнода академик Курчатовнынъ ёлбашчылыгъы алтында юз дёрт элемент тертиби кешф этильди. Шу себептен дюнья девир элементлер тертибине Курчатовия дениле, америка университетлеринде исе, Розерфорд адынен айтыла. Шуны да къайд этмели ки, бизлер бу янылышылыкъка та 1972 сенеси кельгенде дикъкъат эткен эдик, амма бугунъге къадар бу хата тюзетильгени ёкъ...

Норман Казинс мени дикъкъатле динълеп: «Буны багъышламакъ къыйын. Боиле янылышны тюзетмек керек», — деди. Бизлер эв саибинден онынъ халкъара балалар йылына насыл мунасебетте олгъаныны сорадыкъ. «Бу догърулышта Калифорнияда насыл ишлер алынып барылгъаныны догърусы бильмейим, — деди о. — Амма буны алидженап арекет деп эсап этмели ве бизлер бунъа эр тарафтан къолтутмакъ керекмиз. Эркеклер табиятча серттир, шу себептен бутюн мемлекетлерде укюмет башына къадынлар отурсалар яхшы олур эди, белки бундан сонъ Ер юзюндеки балаларгъа тынчлыкъ теминленир эди». «Советлер Бирлигинде, хусусан кимер республикаларда баш министр къадын олмакъ имкяны бармы?» — деп сорады о. Баш министрлер ёкъ, амма энди бир сыра совет республикаларында баш министрининъ муавини къадындыр, дедик. Меселя Къыргъызстан, Озьбекстан, Къазахстан...

Лос-Анджелес университетинде физика ве математика боюнджа беш совет аспиранты озь бильгисини арттыра. Мезкюр университетнинъ рус тильшасы, профессор Энрих Бирмоун бир фильджан чай башында студентлерни окутув усулы акъкында икяе этти. Бизлер СССР ве АКъШ халкъларынынъ бири-бирине якъынлашувда ве бири-бирини анылавда санъатнынъ хусусан балет, тюркю, театр, оюнлар, кинофильмлер буюк роль ойнагъанына эмин олдыкъ.

Америкада рус классикасы пек мешурдыр. Чеховнынъ «Чагъала»сы санадан тюшмей. Атта Калифорния университетининъ студентлер театринде, Коллин Уилкоккс ве Александра Скорби киби бродвей истидатларынынъ иштиракинен мезкюр пьесаны ойнадылар. Бу театр, университетнинъ драматик болюги студентлери ичюн иджадий лаборатория эсап этиле. «Рус «Чагъала»сы Техаскъа учып кельди, — деп язды газеталар. — Чеховнынъ пьесасы 1898 сенеси Бедий театрдеки премьерадан 1975 сенеси Хьюстонда «Джонс Холл» театри спектаклинедже узакъ ёлны басып кечти. Фридерик Фон Штейн (Анна) ве Джон Рирдон (Тригорин) киби солистлер роллерни пек аджайип ойнадылар ве бунынъле спектакльге мувафакъиет кетирдилер. «Ньюсуик» журналынынъ язгъанына коре, «олар сейирджилер ичюн Чеховнынъ анылайышлы, козьге корюнмеген графикасыны яптылар».

Достоевскийнинъ «Иблислер» романы эсасында саналаштырылгъан спектакль, Йель университети театрининъ репертуар планында тура...

Америка сейирджилерини бутюн вакъыт совет балети эсир алып кельди. 1969 сенесининъ язында Майя Плисецкая АКъШкъа кельди. Бу балерина акъкында юксек сёзлер язгъан эдилер. «Бу ад кимге белли дегиль? Совет балеринасынынъ аджайип санъатына бутюн дюнья мефтюн. Онынъ лирик незакетлиги, юксек джошкъунлыгъы америкалыларнынъ юреклерини эеджанландыра, сарсыта эди. О акъикъатта озюне тенъи ёкъ эфсаневий оюнджыдыр. Буюк театрининъ гастроллери вакъытында Плисецкая

аман-аман эр бир спектакльде ойнады ве америкалыларнынъ юреклерини эбедий оларакъ эсир алды. Америка суретчиси Ричард Аведон, сейирджилернинъ риджаларына бинаэн онынъ «Олеяткъан акъкъу» ве «Бахнынъ прелюдиясы» балет номерлерини иджа эткенде суретке чыкъарды.

Бир вакъытлары Фёдор Шалапинни АКЪШкъа ве Айседора Дунканны Советлер Бирлигине гастроллерини тешкиятландыргъан санъат саасында белли пропагандист Сог Юрок (рус несилли америкалы) озюнинъ алидженап ишини эп девам этмекте. 1958 сенеси о биринджи оларакъ Социалистик Эмек Къараманы Игорь Моисеев ёлбашчылыгъы алтындоки СССР халкъ оюн ансамблининъ АКЪШкъа гастрольге бармасына иришти. Мезкур чыкъыш АКЪШ ве СССР арасындаки балет санъаты боюнджа медений алякъаларнынъ башлангъычы олды. Бундан сонъ АКЪШта «Берёзка» ансамбли, СССР Буюк театри концерт бердилер. Белли кеманеджи Давид Ойстрах концертнен чыкъышта булунды. Сог Юрок Москвада отъкерильген П. И. Чайковский адына Халкъара пианистлер конкурсынынъ гъалиби, мешур америка пианисти Ван Клиберннинъ Москвагъа келювинде тешеббюс косътерди.

Игорь Моисеев ёлбашчылыгъындаки СССР халкъ оюн ансамбли АКЪШ сейирджилери огюнде буюк мувафакъиет къазанып кельмекте. Юкъарыда къайд этильгени киби Игорь Моисеевнинъ АКЪШкъа якъан гастроллери 1958 сенеси, сонъра 1970, 1974 ве 1986 сенелери олып кечти. Моисеевджилерге, билетлер, адети узре олар АКЪШкъа кельмезден эвель сатып битириле. Ве «Вашингтон пост» газетасында: «Аякъта турмакъ ичюн билетлер концерт оладжакъ куню саба саат ондан сатыладжакъ», — деген сёзлернен илян басыла. Америка журналистлеринен корюшкенде: «Илеридеки медений алякъалар насыл ола билер, сиз бу акъта насыл тюшюнесиниз?» деген суальге Игорь Моисеев шойле джевапланды: «Мемлекетимиз арасындаки медений алякъалар аля дереджедедир ве энди берабер чалышмакъ вакъыты кельди деп тюшюнем. Бизим балет коллективимиз сизинъ мемлекетинизде, сизинки исе СССРде булундылар. Ве бир-бирлеримизге чокъ шейлер косътердик. Бойле алякъалар нетиджесинде, шимди америка санъатында совет хореографиясынынъ тесири барлыгъы сезиле, базыларында исе совет-америка тесири дуйыла. Мына шимди, занымджа, дигер эмекдашлыкъ фазасына кечмек зарур».

Кечкен сенелерге бакъкъанда, АКЪШнынъ бугунки медений омюр программасы совет санъаты векиллеринен баягъы зенгинлешти. С. М. Киров адына Ленинград опера ве балет театрининъ балет труппасы, СССР халкъ оюн ансамбли арды-сыра АКЪШда концерт бердилер. Сонъра СССР халкъ артисти Н. А. Сличенко ёлбашчылыгъы алтындо «Ромэн» чингене театрининъ труппасы Америкагъа гастрольге кельди. Сейирджилер мешур коллектив йырджылары ве оюнджыларнынъ эр бир чыкъышыны насыл бир котеринки рухнен къаршылаганларыны збет, озъ козюнен коръмек керек. «Москва-лы артистлерни анъламакъ ичюн рус яхут чингене тилини бильмек шарт дегиль. Айдын, эеджанлы корюнишлери ич кимсени лякъайд къалдырмай», — деп язды газеталардан бириси. Америкалылар мезкур санъат коллективлерининъ гастроллерини чокъ вакъыткъадже унутмазлар.

Бизим, Америкада булунгъан девиримизде, мезкур мемлекетке буюк композитор Арам Хачатурян да келген эди. О, Американынъ биринджи композиторы Аорон Капланднен корюшти. «Нью-Йорк пост» бу акъта шойле язды: «Арам Хачатурянынъ келюви совет-америка мунасебетлерининъ яхшыланувына ракъы ве икра экспорт япуздан зияде роль ойнайджакъ». Ван Клиберн адына Дёртюджи халкъара пианистлер-иджраджылар конкурсынынъ гъалиби Москва консерваториясынынъ студенти, Сочиден Владимир Виардоннынъ Нью-Йорктаки Карнели-холлда берген концерти буюк мувафакъиетнен кечти. Озь невбетинде, бизим мемлекетимизде АКЪШ балет артистлерининъ чыкъышлары да котеринки рухта кечти. Меселя, бизим мемлекетте Джоффри балет группасы артистлерининъ гастроллери буюк мувафакъиет къазанды. Ленинградда «Троица» программасыны иджа эткен сонъ, сейирджилер къыркъ дакъкъа девамында аякъ устюнде туруп эльчырптылар. Балетнинъ программасы он бир чешит номералардан тешкиль олунгъан эди. Къыркъ балет артисти бир ай девамында Ригада, Вильнюсте, Москвада ве дигер шеэрлерде йигирми беш концерт бердилер. Мезкур группанынъ солисти Ребеко Райт шойле язды: «Бизлер бири-биримизнен пек айрылып турамыз: бизлер чешит мемлекетлерде, чешит этраф муитинде яшаймыз. Чешит тербие алдыкъ. Бунынъле бизим оюнларымыз да бири-биринден айырыла. Бу пек гузель, чюнки бири-биримизден огренмеге шей бар». Балет группасынынъ бедийи ребери Роберт Джоффри Ватанына къайткъан сонъ шойле язды: «Залнынъ къабул этювине бакъкъанда, «Троица»ны совет сейирджиси зияде бегенди. Оюн абстракт аэнк ташый. О авеленюв арекетлери, кетюв ве чыкъув киби сериялардан тизилип, классика балетини, земане оюныны, джаз, рок-н-ролл киби чешит хореографияк элементлерден тешкиль олунгъан. Мында шимдики генчлернинъ табиятлары ве адетлери чешит арекетлернен косътериле». Бунынъле берабер балет труппасы классика оюнлары саесинде «Вива-вивальди» классика балетини, «Парад» сюрреалистик балетини (вакъиа Париж сокъакъларында

олып кече), «Кей—Куок» сатира ве музыкаль ревьюсыны мувафакъиетнен нумайыш эттилер.

1969 сенеси язда, «Америка» журналынынъ хадимлери Мэри Бойкен ве Ли Бтталъей бизим мемлекетимизде олдылар. Макъсадлары журнал окъуйджыларынен корюшмек, «эки мемлекет халкълары арасындаки достлукъны къавийлештирмек» эди. Бу вакъыт Ленинград шеэринде «АКъШда халкъ маарифи» сергиси ачылды. Мында, рус тилини гузель бильген йигирми гид, сейирджилернен чалышты. Сонъра мезкур серги Москвада, Киевде ве Ташкентте нумайыш этильди. Тамам шу заманлары Сочиде славян музыкасы ве оюныны иджра этювенен нам къазангъан Дюкейн университети йыр ве оюн ансамбли концертнен чыкъышта булуна эди. Ансамблинынъ джумле йигит ве къызлары славян несилинден чыкъкъан америкалылар эдилер.

Дейджегим, бойле ансамблдерден бириси мени бир тамам эеджанландырды. Мен бу акъта тафсилатлы икяе этип, озь теэссуратларымнен пайлашмакъ истедим. 1973 сенеси бизим мемлекетте профессор Роберт Фаунтен дирижёрлыгыкъ алтындаки Огайо штатынынъ Оберлин колледжи хоры гастрольде булунды. Мусафирлер Советлер Бирлигинде алты афта девамында концерт бердилер. Хор Москвада, Ленинградда, Минске, Львовда, Рязаньда ве дигер шеэрлерде чыкъыш яптылар. Он докъуз яшында хор йырджысы Диана Хейли озюнинъ ёл теэссуратлары акъкъында Ватанына мектюплер ёллап турды. Мезкур мектюплер «Кливленд Алейндилер» газетасында басылды. Америка къызы Диана Хейлининъ совет сейирджилерине нисбетен къуванч ве миннетдарлыкъ толу сонъсыз сыджакъ сёзлерини эеджансыз окъумакъ мумкюн дегиль. Мен бу къызнынъ хатырлавындан базы бир мисаллер кетирмекни лязим корьдим.

«Ленинград филармониясынынъ Буюк залында, аджайип буллор люстралар тюбюнде туруп йырламакъны тариф этмек къыйын... Совет динълейджилери бизим йырларымызны америкалылар киби къабул этелер: репертуарымызнынъ джиддийлиги эксильсе олар джанланып башлайлар. Оларнынъ кулюмсиреген черелерине бакъмакъ истейсинъ... Бизлер оларнен берабер къувандыкъ. Не къадар чокъ йырласакъ, оларнен шу къадар якъын ола эдик. Биринджи сырада отургъанларнынъ кулюмсиревлерини корип, сен де кулесинъ. Акъылдан чыкъмайджакъ аджайип анылер. Музыка бизни узюльмейджек ийпенен багълай эди.

Эльчырпмалар. Солистлеримизден бирисине ойле эльчырптылар ки, биз бутюн бир номерни бис алтында текрарламагъа меджбур олдыкъ. Я концертнинъ сонъунда не олды?! Бойле алгъышны омюримде эшитмеген, корьмеген эдим. Советлер Бирлигинде биске айрыджа: исрарлы, ритмик, унисон эльчырпмаларнен чагъыралар. Бизлер бойле эльчырпувларны якъшы билемиз. Эбет, бунъа пек къуванамыз. Бир тюркюни бис алтында йырлагъан сонъ биринджи сырада отургъан къыз, дирижёрымыз профессор Фаунтенге букленген къагъыт узаткъаныны коремиз. О «Айдын ай парылдай» халкъ тюркюсининъ иджра олунмасыны риджа эте. Мезкур тюркюни репертуарымызгъа кирсеткен эдик. Зал насыл къабул этти!.. Рус сёзлерини эшиткенлеринен эр кес сусты. Сонъ сыралар бою енгиль сеслер эшитилип кечти. Черелерде кулюмсиревлер парылдады... Концерт биткен сонъ Роберт Фаунтенге дюльбер черели эсли-башлы ханым янашты. О таякъкъа таяна эди. Бу къадын Римский-Корсаковнынъ къызы экен...

Бизим дирижёрдан автограф алмакъ ичюн, оны, сокъакъта сарып алдылар, та мусафирханеге баргъандже онынъ пешинден кеттилер... Къарлы сокъакъта бизлер студентлер къыршавында къалдыкъ, олар чечеклер, открыткалар, значоклар бахшыш эттилер, токътамадан тешекюрлер айта эдилер».

Ленинграддан сонъ, америкалы студентлер Москвада концерт бердилер. Диана эп девам эте: «...Москва консерваториясынынъ аджайип Буюк залы адамнен рыкъмарыкъ толу эди. О куню концерт акъшамына Москвадаки Америка эльчиханесининъ хадимлери ве бир талай белли совет эрбаплары кельдилер. Бизни мында да сыджакъ къаршыладылар. «Аферин!» деген къычырувлар да янъгырады, бисни талап эткен эльчырпмалар да олды. Бизим эпимиз мемнюн къалдыкъ... Руслар аджайип динълейджилердир. Бильхасса, балконларнынъ арт сыраларында отургъан студент генчлер озьлерининъ айретлерини ачыкъ-айдын косьтере ве олар бизни сабагъадже динълемеге азыр эдилер... Бойле сейирджилер огюнде йырламакъ не къадар буюк къуванч! Бундан сонъ, Диана совет студентлеринен корюшкенлери акъта икяе эте: «Бир саатке якъын берабер булундыкъ. Бизлер йырладыкъ, ойнадыкъ, ядикярлыкъ ве адреслернен алышып-бериштик, йыкылып къалгъандже кульдик. Ахыр сонъу бири-биримизнинъ къолтукътарымызгъа кирип тасвиримизни чыкъармакъ ичюн суретчининъ къаршысында турдыкъ... Бизлер — генчлернинъ пек чокъ шейлеримиз бири-бирине келише... Рус ве америкалылар арасындаки феркъ аман-аман сезилмей эди. Бир-биримизни исе, таныш олмакъ ве музыкагъа севги киби бир талай умумий шейлер багълай эди».

Ниает, Диана Киевнинъ дюльберлигини яза: «Киевде ич бир ерде олмагъан шейлер бар киби. Биз оны бир кереден севдик ве андаки учь кунь олумымыз къальбимизден силинмейджек, бир шейнен тенъештирильмейджек хатире оларакъ къалды... Киев танъ думаны ичинде олса биле озюнинъ дюльберлигини джоймай. Шеэр байырлар устюнде ерлешкен. О, чевре-четинде орынкели пармакълыклары олгъан биналары-

нен, украина мозаикасынен, эйкеллеринен козгы чарпа. Сокакълар тереклернен комюльген, биналарнын огюнде дюльбер таш ве чёюн кьораларны корьмек мумкюн. Киевде енгиль ве сербест нефес аласынъ. Сокакълар чешит ренктелер, эки ёлнынъ чатышувында баарь чечеклери сатыла...

Киевлилер бизим бутюн йырларымызны бегендилер. Олар эльчырпалар, санагъа чечеклер аталар, кене эльчырпалар, бизге концертни битирмеге ёл бермей эдилер... Чанълар акъкъында украин колядасы буюк мувафакъиет кетирди. Бизлер сейирджи-лернинъ бойле кьаршылавларыны ич бир вакъыт расткетирмедик. Мезкюр тюркю украинлернинъ энъ севимли йырларындан бири олса керек. Шу себептен де оны Киевде йырламакъ бизге даа зияде хоштыр... Концерт биткен сонъ бизни пек чокъ мухлис-леримиз беклей эди. Олар узун-узadie тизилип, турмакталар, биз эльчырпалар алтында, иште, шу сыралар ичинден зар-зорле озюмизге ёл ачып кете эдик... Бизлер оларны мусафирханеге давет этемиз, музыка акъкъында субетлешемиз, бир-биримиз-ден мектеплер, университетлер хусту сораймыз, озь мемлекетлеримиз акъкъында икяе этемиз. Бойле достларны эльде этмек не кьадар гузель!

Киев ве дигер украин шеэрлери бизни озьлерининъ япма орынеклеринен, аджайип нагъышлар саткъан уфакъ тоякларынен, ешилленип башлагъан истраат багъчалары-нен кьувандырдылар... Йырлагъанымызда, аман-аман бизим эр биримиз сейирджи-лерден бирисине бакъамыз, онынъле козгы корюнемиз багъ багълаймыз. Шу себеп-тен де, кендимизнинъ сейирджилерге якъын олгъанымызны сезе эдик. Олар бизнен корюшмек ичюн тюркю маналар кьыдыра эдилер. Бунъа кьуванмамакъ мумкюнми аджеба?! Эр кунъ озь-озьлюгимизден: «Ярабби, не кьадар буюк бахыт», — дей эдик. Бизим хор иштиракчилеримиз пек чокъ теэссуратларнен кьайтмакта. Ленинград ве онынъ кыйметли эрмитажы, Москвада Пушкиннинъ музейи ве Кремль, бир талай институтлар ве консерваториялар... Дейджегим бу алты афтада бизим эпимиз баягъы осьтик, балабан олдыкъ. «Занымджа, гастроллерде юрьген вакъытларымызда бизим эпимиз, башкаларыны даа зияде, даа кьуветли севмеге огрендик, — деди сёз келижи профессор Фаунтен Львов шеэринде булунгъанда. — Буны исе, бизим, сеферимизде эльде эткен энъ зийнетли шей демек мумкюн».

Мен мезкюр сатырларны «Кливленд Айин дилер» адлы америка газетасында эеджаннен окъугъанымы гизлемек истемейим. Озюмни тутып оламадым ве Огайо штаты Оберлин колледжнинъ хор солисти Диана Хейли адына инглиз тилинде бойле мектюп яздым: «Сагъ ол, акъикъий Америка — Джон Рид ве Хемингуэй Америкасы-нынъ, Линкольн ве Рузвельт Америкасынынъ кызы, дюльбер Диана! Алчакъгонъюл-лилигинъ ве самимийлигинъ ичюн сагъ ол! Сен озюннинъ базы саметдешлеринъе нисбетен совет адамларыны олгъаны киби коре бильгенинъ ичюн, бизим кьадимий медений ядикярлыкъларымызнен, шеэрлеримизнен, университетлеримизнен, театре-римизнен, урф-адетлеримиз ве анъанелеримизнен гизлемеден айретленгенинъ ичюн, сиздеки киби бизде де А. П. Чеховнынъ сёзлеринен айткъанда «меляйкелер рутбе-синде» булунгъан бизим балаларымыз акъкъында сыджакъ сёзлер сёйлегенинъ ичюн сагъ ол! Ниает, сен ве ансамбльдеки достларынъ озь тюркюлеринъизнен буюк эстетик дуйгъулар ашлагъан ве кьальбимизде терен из кьалдыргъан йырларынынъ ичюн сагъ олунъыз! Бунынъле сизлер совет ве америка халкълары тынч, дост ве бири-бирини анълап яшай биледжеклерини ве яшамакъ керекликлерини тасдыкъладынынъыз». Я бойле мунасебетлерни бизим ве Америка мемлекетлери халкълары — эпимиз беклей эдик де. Затен, буны Ернинъ бутюн халкы беклей эди де. Я бу совет-америка медений алякъаларнынъ менбасы да...

Халкъларнынъ мунасебетлерини эйилештирювде, кино санъатынынъ эмиети де гъает буюктир. Бизнен берабер АКЪШны Сергей Бондарчук («Дженк ве барышыкъ», «Ватерлоо» фильмлерининъ муэллифи), Юрий Озеров («Азат этюв» киноэпопеянынъ муэллифи), Станислав Ростоцкий («Базарэртесинедже яшайджакъмыз» фильмининъ муэллифи) киби мемлекетимизнинъ учь белли кинорежиссёры АКЪШда олдылар. Америка кинорежиссёрлар ассоциациясы азалары мезкюр фильмлерни сейир эттилер. Америка кинематографияджылары озь невбетинде мусафирлерге «Беш енгиль пьесалар», «Уфакъ ве буюк адам» эм де «Райананынъ кызы» фильмлерини косьтердилер. Мусафирлер мемлекетимиз санъатынынъ инкишафы акъкъындаки совет фильмлери мунтазам суретте нумайыш этильген «Зигфрид» театринде олдылар. Бунынъле берабер олар санъат музейини, музыка меркезини, Санта-Анта ипподромы-ны, «Дискней лэнд» адлы мешур аттракционны барып корьдилер. «Юмирсал» киностудиясынынъ буюк ишинен таныштылар. «Совет делегациясынынъ сефери бизим беклегенимизден зияде махсулдар олды», — деп кьайд этти Америка кинорежиссёрла-ры Ассоциациясынынъ Президенти Дельберт Манн. Совет кинорежиссёрлары Ватанларына кьайтып кельген сонъ, Дельберт Маннынъ адына шойле телеграмма ёлланылды: «Урьметли дост! Бизим эпимиз, даа сизинъ мемлекетинъизде булунгъа-нымыз акъкъындаки сыджакъ теэссуратлар алтында юрьмектемиз. Бизге о кьадар дикъкъат ве вакъыт айыргъан янъы достларымызгъа юрек тешеккюрлеримизни

айтыңыз. Москвага америка делегациясынын келювини сабырсызлыкпен беклеймиз. Достане селям иле Бондарчук, Ростоцкий, Озеров».

О сененин майыс айында «Андромеданын муури» фильмини кыйган Роберт Уайз ёлбашчылыгындаки америка кинорежиссёрлары делегациясы Советлер Бирлигине кельдилер. Делегация эркянында Роберт Олдрич («Криссонлар айдутлары» фильминин муэллифи), Рольф Нельсон («Гогерджинчиклер качып къртулмакталар» фильминин муэллифи) киби кинорежиссёрлар бар эди. Олар Москвада, Ленинградда ве Ташкентте олдылар. Къонакбайлар борджлы кълмадылар, мусафирлерге совет кинематографиясынын бутюн енъишлерини косьтердилер. Делегация ёлбашчысы Уайз шакъа тарзында шойле деди: «Сизинъ режиссёрлар бизде булунганда бизлер оларга раатланмагъа вакъыт бермей эдик. Сизлер исе, ойле мундериджели программа тиздинъиз ки, мен беллесем буны махсус бизим чыдамлылыгымызны тешкермек ичюн яптыңыз». Мезкур корюшюлверге екюн чекерек, Юрий Озеров бойле деди: «Киносанъатта бизлерни динамизм бирлештиргенине эмин олдыкъ... Энъ эсасы бизлер, дост олып кълмакъ ичюн элимизден кельген эр шейни япмакъ кереклигини анъладыкъ».

Умумий ишке — озъара мунасебетлеримизинъ яхшыланувына совет рессамлары да озъ исселерини къошып кельдилер. 1979 сенесининъ октябринде Советлер Бирлиги АКъШда «Девлет эрмитажында италия тасвирий санъаты шахэсерлери» сергисини тешкиль этти. Айны бир заманда Вашингтонда совет рессамларынынъ сергиси ачылды. Профессор Нартон Додж редакциясы алтынды «Советлер Бирлигинде янъы санъат» денильген ресимли каталог азырланылган эди. Мында Дмитрий Плавинскийнинъ «Викинглернинъ гемилери» триптихи, Владимир Немухиннинъ «Анахтар», Оскар Рабиннинъ «Дубль» ве дигер полотнолар нумайыш этильди. Мезкур санъат эсерлери сейирджилер тарафындан яхшы кълбул олунды. Бизлер озъ невбетимизде Сан-Францискодаки къралар тасвирий санъат галереясында «Бизлер олмакъ истеймиз, бизлер — бармыз!» «Къара санъатнынъ тошюнджелери», «Африка къралычеси», «Севги ве урьмет», «Темпли ташлап кетейткъан Мэри Джезеф» киби мезуларда негр рессамларынынъ эсерлерини сейир эттик. Мезкур полотноларда чокъ эзиег чеккен халкънынъ озъ мустакъиллиги ичюн алып барган курешлери акс олуну.

Генчлер ве къадын-къызлар делегациялары Американен медений алякъаларны кълвийлештирмек меселесинде чокъ ишлер яптылар. Бизлер АКъШда булунган вакъытымызда анда америка яш демократлары Советининъ даветинен Советлер Бирлигиндеки комсомол делегациясы кельди. Довепортнынъ (Айова штаты) мэри оларны шеэрнинъ фахрий граждандары деп илян этти. Чикагода булунганда къонакбайлар хорнен «Катюша» тюркюсини йырламакъны теклиф этилер. Телекомпания бу эпизодны чыкъарып «Сабалыкъ программа»сында нумайыш этти. Пенсильван университетиндеки СССР ве АКъШ гимнастларынынъ чыкъышларында, бизим биринджи класслы гимнастымыз Виктор Клименко, дюнья экс-чемпионы Михаил Воронин, дюнья абсолют чемпионы Людмила Турищева чыкъыш яптылар. Америкалылар буюк айретнен: «Насыл янълышсыз аджайип ритмдир!» деп яздылар.

1974 сенеси АКъШда кене бир яшлар делегациясы булунды. Делегация эркянында киноактриса Наталья Бондарчук бар эди. Ондан, АКъШнынъ анги прэзидентини сайлар эдинъ деген суальге о: «Мен америкалылар ичюн!» деп джевапланды. Онынъ джевабы, янында булунгандарда мусбет кулькю къозгъады ве: «Биз исе, руслар ичюн!» дедилер. Гринвилл (Миссисипи штаты) генчлигинен корюшкенде джебз ветераны, америкалы Джон Масси сёзге чыкъмагъа истеди. О озюнинъ чыкъышында, совет халкъына, экинджи джиан дженкинде инсаниет эшкъына япкъан кърараманлыкълары ичюн тешекюр билдирди. О, америкалы аскер сыфатында Германияда дженк эткени, сонъ немселерге эсир тюшкени акъкъында айтты. О, арбий эсирлер лагеринде совет аскерлеринен достлашкъаныны, ахыр-сонъу Массини, яни озюни совет аскерлери къртаргъаныны, икяе этти. Делегация азасы, Гурджистан яшлар тешкилятынынъ реиси Рамаз Гоглидзе гитлер Германиясы узериндеки Гълэбенинъ 20 йыллыгы шерефине чыкъарылган бир кумюшликни хатире оларакъ Массиге багъышлады. Бойле бахшыштан эджанланган Джон Масси: «Эндиден сонъ бу рубле меним ичюн бир «фахрий нишан» ве америка эм де совет халкъынынъ ватанпервер эмедашлыкъ темсили олып кълалдажакъ», — деди.

АКъШнен олган медений алякъаларымызны кълвийлештиривде маариф ве сагълыкъны сакълав хадимлери де озъ исселерини къошып кельдилер. Бизлер мектеп, алий окъув юртлары оджаларынен корюштик, бу акъта лаф айрыджа оладжакъ. Лякин бу ерде шуны да къайд этмек истейим ки, бизим оджаларымыз ве экимлеримиз озълерининъ АКъШдаки зенаатдашларынен мунасебете булуновлары, сёзсиз эр эки мемлекет халкъларынынъ якъынлашувына иссе къошула.

Москвалы оджа Зоя Павловна Свичинская ве онынъ кене беш досту, мектеплерде дерс кечюв усулынен таныш олмакъ ичюн АКъШкъа ёлланылдылар. Олар эки ай девамында АКъШнынъ чешит ерлеринде — мектеплерде рус тили дерси бердилер.

Айны бу вакытлары озь невбетинде алты америкалы педагог Советлер Бирлигининь мектеплеринде инглиз тилинден дерс бердилер. З. П. Свичинская Уобэрна (Масачусет штаты) мектебинде, сонъра Калифорнияда чалышты. Зоя Павловна талебелерге рус тилини огретювен бирликте рус кулинариясыны, арча безетювини огретти. Талебелернен бирликте П. Чайковскийнинь «Щелкунчик» балетини сейир этти, ана-бабалар огюнде совет девлети ве аилевий байрамлар акъкъында лекцияларнен чыкъышта булунды. Оджа озь Ватанына къайтып кельген сонъ, арадан чокъ вакыт кечмедии Калифорниядан кендининь бир группа сабыкъ талебелерини къаршылады. Олар Советлер Бирлиги бою сеферге чыкъкъан эдилер...

Медений алякъалар тертиби боюнджа, АКъШда «СССРде сагълыкъны сакълав» сергиси тешкиль олунды. Серги Питтсбург, Канзас-Сити ве Цинциннати киби ири шеэрлерде нумайыш этильди. «Канзас-Сити таймс» газетасы серги акъкъында шойле язды: «СССР ве АКъШ арасындаки медений алякъалар бири-биримизни даа гузель бильмеге ве бутюн дюньяда барышыкыны сакълап къалмагъа хызмет эте. Совет медицина сергиси бизим шеэрде урьметли мусафирдир». Америкада эки мемлекетнинь экимлери корюштилер, озъара тежрибелеринен пайлаштылар, оларгъа Советлер Бирлигининь АКъШдаки эльчиси А. Добрынин сиджакъ сёзлер сёйледи.

«Ерде аятны сакълап къалув — бизим девиримизнинь эсас вазифесидир». Белли америкалы кардиолог Бернард Лауннинь мезкур сёзлери «Ядро дженкиннинь хавфы ве онынь огюни алув ёллары» адына халкъара ильмий симпозиумынынь шиары ола биле. «Дюнья экимлери ядро дженкиннинь огюни алув ичюн» ве онынь АКъШдаки бюлюги «Экимлер социаль месулиет ичюн» киби халкъара арекетининь тешевбюсинен отъкерильген форумда, чешит мемлекетлерден эки юзден зияде эким иштирак этти. «Ядро дженки — бу инсаниетке хавф догъургъан энъ дешетли хасталыкътыр», — деди симпозиумда «Дюнья экимлери ядро дженкиннинь огюни алув ичюн» арекети реислеринден бири, СССР Илимлер Академиясынынь академиги Е. И. Чазов. Бу ерде шуны да къайд этмели ки, «Дюнья экимлери ядро дженкиннинь огюни алув ичюн» халкъара арекетининь реислери америкалы алим, профессор Бернард Лаун ве совет академиги Е. И. Чазов «Гуманизми ичюн миллий мукафат»нен такъдирлендилер...

Космонавтарнынь корюшювлери исе совет-америка мунасебетлерине айрыджа азнк берди. Белли олгъаны киби, Айны биринджи оларакъ айланып отъкен «Аполлон—8» ракетасынынь командири Фрэнк Борман Советлер Бирлигинде булунды. О, совет космонавтары Герман Титов, Константин Феоктистов ве Георгий Береговойларнен бирликте Ленинградда, Новосибирскте, Кырымда олды. Бундан сонъ Г. Береговой ве К. Феоктистов озь невбетинде АКъШны зиярет эттилер. Олар Нью-Йорктан Калифорниягъа баргъандже, яни АКъШнынь бутюн кошелеринде булундылар. Америка матбуатынынь фикириндже, мезкур корюшювлернинь умумий нетиджеси бойледир: «Совет ве Америка адамлары насыл бир даиреде олмасынлар, субетлешмек ичюн эр эки тараф да, меракълы умумий мевзу тапа биле. «Аполлон—8» космик гемининь командири Фрэнк Борман, Ерге къайтып тюшкен сонъ: «Бизлер совет космонавтарларынынь, совет уюметининь ве совет халкъынынь ««Аполлон—8» америка гемисининь учувна коьстерген сиджакъ мунасебетлеринден гъает миннетдармыз, — деп язды. — Бизим гъайретимиз, сыкъы эмекдашлыкъ саесинде, фезаны тынч менимсемек ичюн эльверишли темель догъар». Бугуньде Фрэнк Борманнынь арзулары бир ёнелиш алмакъта, атта узакъ сейарелерге биле берабер учмакъ козьде тутула.

СССРнинь тюрлю республикаларындан кельген яш чешит зенаат саиплери Сизтл, Портленд, Сан-Франциско киби учь америка шеэрлеринде булундылар. Сизтл шеэрининь мэри Дж. Д. Борман сергини ачаракъ: «Бизлерни умумий медениетимиз киби ве хусусан балалар киби ич бир шей бойле якъынлаштырып оламаз», — деди. Совет мусафирлери озьлеринен берабер еди юз картина, ресим ве фотосуретлер, машиналарнынь эки юзге якъын моделини, фильмлер алып кельдилер. Советлер Бирлиги эльчиханесининь атташеси Е. Бугров шойле деди: «Шахсий алякъалар ве корюшювлер бизге бири-биримизни даа гузель бильмеге ярдым этер деген умюттемиз». Нью-Йорк бою кезинтимиз вакъытында, манъа бир талебе янашты ве элиме ротопринтте басылгъан кягъыт — «чагъыруваме» туттырды. Анда Непин орта мектебинде куньдюзи «Бизге куюфюр дюнья керекмей» мевзуда семинар оладжагъыны эм де «Адамлар ве «миллиардлар», «Севги ве акъча» фильмлери нумайыш этиледжеги къайд этилген эди. Чагъыруваме: «Сокъакъкъа чыкыныыз ве сиз водород бомбасыны токътатаджакъ къуветни корерсиниз» деген сёзлернен битирилген эди. Балалар, атом телюкесининь огюни алув ичюн, иште бойле курешелер. Эки аджайип талебе — америкалы Саманта Смит ве совет талебеси Катя Лычёва, совет-америка достлыгъына текрарланмаз терен мана алып кирдилер. Такъдир эмиринен бу эки къызчыкъ куючык «тынчлыкъ эльчилери» олдылар. 1983 сенеси тынчлыкъ темсили сыфатында башта Саманта Смит бизим мемлекетке кельди. О вакъытлары америка газеталары шай яза эдилер: «Огге ынтылгъан уфачыкъ къызчыкъ, къолларындан тынчлыкъ гогерджинини учурмакъта. Онынь череси къуванч ве кулюмсиревнен парылдай». «Саманта озюнинь СССРге якъан сеферинен, адамларда пек чокъ дуйгъу уянтты ве энъ эсасы — тынчлыкъкъа

үчкүл багытшылады. О озюнинь ичине о кьадар ис-дуйгъу топлады ки, о бу ис-дуйгъу-ларнен дюньядаки миллион-миллион адамларнен пайлашты. Тынчлыкъ зарур. Оны эльде этмек ичюн СССР ве АКЪШ арасындаки мунасебетлерни яхшылаштырмакъ, даа яшап келген арбий телюкени чареси олдукъча эксилтмек керек».

Белли олгъаны киби, 1985 сенеси август айында Саманта Смит авиация кьазасында эляк олды. Иште о вакъыты пек чокъ адамларнынъ гонъюллерини яныкъ кьаплады. Самантанынъ догъмуш шеэрчигинде, штатында, бутюн мемлекетте ве узакъ Советлер Бирлигинде, бу уфакъ кьызычыкны энди севип кьалгъан эдилер...

Москвалы талебе Катя Лычѣва исе, Советлер Бирлигининъ кучюк тынчлыкъ эльчиси олды. О, тынчлыкны кьорув Совет Комитети делегациясы эржанында АКЪШда булунды. Беш шеэрде беш буюк мектеп, бир кьач бинъ бала, бинълернен ана-бабалар — Катягъа иште бойле аудиториянен лаф этмек сырасы кельди. Оны эр ерде сабырсызлыкнен беклей эдилер. Мектеплернинъ диварларында, буюк меджлислер залларында, сыныфларнынъ пенджерелеринде ве кьапыларында: «Мераба Катя!» «Хош кельдинъ, Катя!» деген шиарларны корьмек мумкюн эди.

Мектеплернинъ биринде, Катяны озгъарып кеткен бала шойле деди: «Мен эвеллери, Советлер Бирлигини гьарезлик меркези деп беллей эдим, албу ки, сен иле танышкъан сонъ, мен энди бунъа инанмайым». Пек чокъ пресс-конференциялар ве интервьюлер вакъытында о, мухбирлер ордусы, онларнен фотокамералар, телеобъективлер ве микрофонлар кьаршысында бир озю кьала эди. Катягъа юз алтмышкъа якъын суаль бердилер. Оларнынъ ич бирисине тюшюнмеден джевап бермекнинъ чареси ёкъ эди, Катянынъ сёзлери бутюн газеталарда басыла, нетиджеде онынъле миллионларнен америкалылар таныш ола эдилер.

Катягъа сыкъ-сыкъ бойле суаль берелер: «Сен Америка Къошма Штатларына не макъсаднен кельдинъ? Балада тынчлыкъ ичюн бир де-бир шей япмагъа кьабилиет ола билеми?» «Шимди ойле заман ки, эр ким тынчлыкъ ичюн бир де-бир шей япмакъ керек, — дей Катя. — Эгер де мен совет ве америка балаларыны достлаштырып олсам, демек элимден келген шейни япып олдым деп тюшюнеджегим».

— Бельки сен кендининъ тынчлыкъ эльчиси деп беллейдирсинъ? — сораилар ондан.

«Шай тюшюнем, — деген джевап эшитиле. — Лякин эльчиханеде чалышкъан эльчи киби дегиль де, бутюн совет балалары адындан лаф эткен сойым».

— Не ичюн Штатларгъа сени ёлладылар?

— Бельки мен интернационал достлыкъ клубында иштирак эткеним ичюндир. Бельки де мектебимизде Саманта Смит кошесини тешиклъ эткеним ичюндир. Бельки де эйиликни ве алидженаплыкны огреткен беш кинофильмде ойнагъаным ичюндир. Амма меним ериме, эр бир совет баласы келе билер эди.

— Сен «Сербестлик» сёзюни насыл анылайсынъ? — деп сорадылар ондан.

Къызычыкъ тежаран тюшюнди де, сонъра кулюмсиреп деди:

— Сен хаста олгъанда истегенинъ кьадар мороженое ашайсынъ ве буны санъа ич кимсе ясакъ этмей.

Камера артындаки телекомментаторлар баланынъ гонъюлинден чыкъкъан джевабыны эшитип, кулип йибердилер, эльчирптылар.

Катя Вашингтон ве Чикаго, Нью-Йорк ве Хьюстон мэрлерининъ кьабулларында олды. Лос-Анджелесте махсус Катянынъ чыкъышыны динълемек ичюн, муниципалитетнинъ топлашувы токътатылды. О, Беяз Эвни зиярет этедегенинъ билген сонъ, пек эеджанланды. Сабыкъ президент Рейганнен оладжакъ корюшювге беш дакъкъа айырылды. О, президентке Москва балаларынынъ сёзлерини еткизмек ве озь эллеринен тиккен Ернинъ шарыны такъдим этмек керек. Бу йымшакъ, джыллы, кулюнчли оюнчакъ эди: кулюмсиреп тургъан Ер шары, бир элини селямлашкъан киби саллай, дигеринде гогерджин тура. О, Катюшанынъ элинде пек ярашыкълъи корюне эди. Катя Лычѣва москвалы талебелернинъ бахшышларыны президент Рейгангъа беререк шойле деди: «Ерде сила бар экен, балалар бахытлы оламазлар. Мен сизге балалар япкъан оюнчакны алып кельдим. О бизим бутюн балаларымыз, бизим бутюн халкъымыз тынчлыкны истегенлерини косътере. Бизим мемлекет, мен осип балабан олгъандже, бутюн ядро сиялярындан кьуртулмакъ теклифинде булунды. Эгер сиз де бойле япсанъыз, яхшы олур эди. Ер узериндеки бутюн балалар бахытлы олур эдилер». Рейган оюнчакны кьабул этерек, эгер ядро сиялярындан кьуртулып олунса, о да озюни пек бахытлы ис этедегенинъ сёйледди ве Катя балабан олгъандже ядро сиялынынъ ёкъ олуву ичюн элинден кельген эр шейни япаджагъына ишандырды.

Репортёрларнынъ бутюн бир ордусы топлангъан ве адамен рыкъма-рыкъ толу Лос-Анджелеснинъ халкъара аэропорты Катяны: «АКЪШда нени пек бегендинъиз ве скизде буюк теэссурад кьалдыргъан шей недир?» деген аныаневий суаллернен кьаршылады. «Америка балалары, меним акърандашларымдыр», — деди кьызычыкъ тебессюм иле. Катя Къошма Штатларындан юзлернен адреслер, мектюплер алып кельди. О оларнынъ эписини балаларгъа дагъытты.

«Тынчлыкнынъ кучюк эльчиси». Мезкюр сёзлер не кьадар буюк мана ташый.

Адий бир кызычык, озюнинь саде бала тилинен, чокь америкалыларнынь козьлери огюнде чекильген перделерни алып ташлады, бунынъле кене бир кере Советлер Бирлиги акъкындаки яланлар, уйдурмалар темельсиз олгъаны исбатланды...

СССР ве АКЪШ арасындаки эр эки тарафкъа келишикли чешит медений алякъалары акъкындаки теэссурутларым иште булардан ибареттир. Бизлер АКЪШда эки ай олдыкь. Бу вакъыт ичинде мусафирчен къонакъбайлар бизге юксек махсулдарлы кой хожжалыгъы фермасыны, эр сене эки бинь секиз юз фильм чыкъаргъан мешур Голливудны, йылда отуз беш бинь адам эгленген дюньяджа белли «Сидней Ленд» («Сидней Ери») аттракционыны, йылда он эки миллион кягъат доллары басып чыкъарылгъан федераль звини, «Метрополитен опера»сыны, атта балаларгъа сексуаль фильмлерини нумайыш эткен эглендже кинотеатрлерни косьтердилер.

Къонакъбайлар ред этювимизге бакъмадан, америка демократиясыны нумайыш этерек, бизлерге Пентагонны ве ФБРни косьтердилер. Невбеттеки «Ел къайдларымда» буларнынъ эписинен пайлашырым.

«Сонь о ягъы не олды, мен сизге келеджек сефер икяе этерим»... Сеятчы, адети озюнинь икяесини иште шай битиретургъан. Амма мен бу къайдени бозып, «Ел къайдлары»мнынъ биринджи кысымыны эджнебий мемлекетлерде булунгъан вакъытымда олып кечкен бир левханен битирмек истедим.

Манъа АКЪШ, Англия, Швейцария, Франция, Джезаир, Югославия ве дюньянынъ дигер мемлекетлеринде отъкерилген халкъара ильмий симпозиумларда мемлекетимиз адындан иштирак этмек сырасы кельди. Бойле симпозиумлардан биринде, манъа реислик япмакъ сырасы кельди. Англия, Франция, Португалия, Италия, Канада, Бразилия ве дигер мемлекет алимлерине сёз бермек кереким. Шуны къайд этмели ки, эр бир докладчы регламентке риает этмели. Лякин доклад якъан аргентиналы профессор регламентни бозып, он беш дакъкъа ерине йигирми дакъкъадан зияде лаф этти. Мен профессоргъа меракълы доклады ичюн тешеккур айттым ве делегатларгъа бойле дедим: «Бизде Советлер Бирлигинде уфакъ бир халкъ — марийлер яшайлар. Оларнынъ тиллеринде регламент деген сёз олмагъан. Топлашувларда чокь лаф этмемезлик ичюн, халкъ, сёзге чыкъкъан инсан бир аякъта туруп лаф этсин деген къараргъа кельген, яни бир аякъта не къадар туруп олса регламент де шу къадар олмалы... Дейджегим, эгер де эфендилер илериде де къабул олунгъан регламентке риает этмеселер, мен докладчылардан марийлернинъ регламентине амель этмелерини риджа этеджем». Халкъара симпозиумларда, беш тильге синхрон терджиме этильгени себеп, сёйлегенимни эр кес анълады ве баягъы вакъыткъадже залда кулькю янъгырады.

Бундан сонь минберге уругвайлы профессор Хесуальдо чыкты. О, докладыны башламадан звель шойле деди: «Реис эфенди — профессор Измайлов регламентнинъ аджайип усулыны теклиф этти. Мен бу услудан буюк истекнен файдаланаджыым. Буюк меселе шунда ки, мен яралангъан сонь, сол аягым устуне басып оламайым, шу себептен марийлернинъ регламенти боюнджа бир аякъта туруп лаф этеджем». Залда демикинден зияде кулькю къопты. Тыш мемлекет адамлары узун нуткъны севмеселер де, юморны пек севелер. Мезкур симпозиумда мен де совет биллингвизмининъ хусусиетлери акъкында доклад яптым. Керчек, манъа о вакъыты «Академик Измайловгъа биллингвизмде косьтерген ярарлыкълары ичюн» деп инглиз тилинде язылы ЮНЕСКОнынъ алтын мукафатыны бердилер. Бесе-белли, бу эр кесте меракъ догъурса керек, тенефюс вакъытында Украина ве Белорусие делегацияларынынъ реислеринден меним миллетимни сораштырып башладылар. Олар, бойле джеваплангъанлар: «О насыл миллетке менсюп олгъаныны озюмиз де бильмеймиз, амма тыш мемлекетлерге тамам Измайлов киби алимлерни ёлламакъ керек олгъаныны яхшы билемиз». Лякин, сонъундан, делегатлар менден ресмий суретте миллетимни сорагъанда: «Мен кърымтатарым ве мен озюмнинъ халкъымнен, озюмнинъ мубарек улькемнен гъурурланам!» — дедим.

Окъуйджылар бу сатырларымны незакетсизлик деп къабул этмесинлер, о озюни котерип, бунынъле халкъ огюнде танылмакъ истей беллемесинлер. Мен ойле яшында дегилим. Бунынъ эписини бугунъгедже бизим намуслы эмексевер халкъымыз адына иснат атып кельгенлерге догърулттым. Даа якъында СССР Илимлер академиясы Тарих институтынынъ бир группа алимлери «Кърым кечмиште ве бугунъде» деген китап чыкъарды. Мезкур китапта кърымтатар полклары Русининъ намусыны къорчалайракъ сераскер Кутузовнынъ команданлыгъы алтында, Бородин чёлюнде дженклекшени хустаса языла. Кърымтатарлардан тешиль олунгъан полклар Корнилов, Нахимовнынъ команданлыгъы алтында 1856 сенеси рус-тюрк дженкинде — Севастополь мудафаасында иштирак эттилер. Улу Ватан дженки девиринде немсе-фашистлерине къаршы биньлернен кърымтатарлары уруштылар. Олар ичинде генераллар, полковниклер... бар эдилер. Беш кърымтатары Советлер Бирлиги Къараманы, Аметхан Султан исе эки дефа Советлер Бирлиги Къараманы олдылар, не къадары орден ве медалленен мукафатландылар. Я шимди нидже-нидже эмек къараманларымыз бар...

Кърымтатарлар рус байракълары алтында

Тарихтан малюм ки, Кърым 1783 сенеси Русиеге къошулгъан сонъ, кърымлылар Русиеге къорчалавда бутюн вакъыт фааль иштирак этип кельдилер. Кърым полклары хусусан 1812 сенеси Ватан дженкинде, яни Наполеон иле олгъан дженкте, мешур Бородино урушларында айрыджа джесюрлик косътердилер. Бу урушларда Кърымдан 4 полк иштирак этти ве оларнынъ джесюр арекетлери юкъары команданлыкъ тарафындан айрыджа такъдирленильди. Не вакъыт ве анги ерде олмасын кърымтатарлар рус ордусы эркиянында озъ арбий вазифелерини намус иле эда этип кельди ве къараманлыкълар косътердилер. Халкъымызнынъ озю исе улу рус ве украин халкъы иле достане яшап кельди. Бунъа бакъмадан, айры тарихчыларнынъ, чешит муэллифлернинъ китапларында, макъалелеринде халкъымызгъа нисбетен янълыш малюматлар, ачувлы, серт фикирлер ве атта ашалав, яманлав, сёгюв, мыскыллав, фактларны ялынъыз бир тарафлы тариф этюв аллары, халкъны менфий тарзда косътерюв ынтылышлары раст келе. Энь аджыныкълысы шунда ки, айры тарихчыларнынъ халкъымызгъа бойле менфий мунасебети аля девам этмекте. Даа якъында чыкъкъан ве къатты тенкъиткъа огъратылгъан «Крым: прошлое и настоящее» адлы китапчыкнынъ, бунынъ киби де «Советская тюркология» журналынынъ 1988 сенеси 4-джи санында басылгъан «Кърымнынъ Шималий Тавриянынъ этникий тарихындан» серлевалы макъале ве бунъа бенъзер дигер язылар бунъа ачыкъ делиль ола билелер.

Ашагъыда биз окъуйджыларгъа Г. Габаевнинъ кечмиште халкъымызнынъ Русие иле мунасебетини бир дередже олса да, мусбет ёнелиште косътерген тарихий макъалени¹ теклиф этемиз. Макъалени бизге Ленинграддаки Лесгафт адына беден тербиеси институтынынъ аспиранты Нариман Ибадлаев азырлап ёллады.

1. ТАВРИЯ АТЛЫ АСКЕР ДИВИЗИОНЛАРЫ

1784—1796

Таврида вилайетининъ Русиеге къошулувы 1783 сенеси апрель 8 куню баян олды. Шу куню императрица Екатерина II бу актъа Алий Манифест илян этти².

Императрица бу Манифестте Кърымны Русиеге къошулувына себеп олгъан вакъияларнынъ бутюн кетишатыны къайдъ этип, «вкляетнинъ ерли халкъына, оларнынъ турмушында олгъан денъишмени билъдиререк, озюнинъ эли астына кечкен янъы эалиге тантаналы суретте шойле ваде бериле: «Оларгъа (Кърым халкъына) Русиедеки халкъларнен бирдайын этип бакъыладжакъ, оларнынъ озълери, эв-баркъы, мал-мулъкы, имаетиледжек ве къорчаланы-

ладжакъ, джамилери ве сербест суретте япылгъан ибадетлери, диний адетлери токъунылмаз оладжакъ; оларнынъ эр бири Русиеде адет олгъан бутюн акъ-укъукъларгъа малик оладжакъ ве устюнликлерден файдаланаджакътырлар».

Айны шу 1783 сенеси ноябрь 1-де кърымлылардан аскер алув, арбий рутбелер бе-

¹ Русие Империясы Къанунларынынъ толу топламы. № 15708

² Г. Габаев. Крымские татары под русскими знамёнами. Журнал императорского русского военно-исторического общества. 1913 г.

рюв акъкъында³, 1784 сенеси февраль 22-де исе Кърым мырзаларына Русие задекянлары (дворянлары) сыфатында укъукъ ве устюнликлер берилюв акъкъында⁴ ферманлар къабул этиле.

Кърым халкъынынъ Русиинынъ бутюн эалисинен бир укъукъта олдыгыны тасдыкълайыджи бу тедбирлерден сонъ, кърымтатарларны энди умумий Ватанны къорчаламакъ ичюн аскерликке чагъырув табиий ал эди.

Эм, акъикъатен, 1784 сенеси март 1-де «Империянынъ Таврида виляетинде яшагъан ерли эалиден аскер къысымлары тешкиль этюв» акъкъында ферман чыкъарылды. Бу ферман муджиби 5 дивизион тизилип, олар енгил кавалерия къысымларына къошулмакъ керек эдилер. Эр бир дивизионда 7 офицер ве 200 ашагъы рутбели арбийлер олмакъ шарт эди. Бу къысымлар «Таврида атлы аскер дивизионы» деп адландырылды.

II. ТАТАР АТЛЫ ПОЛКЛАРЫ

1807—1817

1806 сенеси Наполеон дженки арфесинде кърымтатарлар озъ эсабына бутюн-бутюн атлы полклар тешкиль этмек истегини билдирдилер. Падиша дженап азретлери исе бунъа разылыкъ берди. Бойле этип Кърымда 4 атлы полк тешкиль этильди.

Аскерликке джыйылгъан татарларнынъ талабы иле о полклар озъ уездлерининъ адынен адландырылды ве оларгъа командирлер оларакъ намлы кърым арбийлери тайин этильди...

Бойлеликнен, 1807 сенеси март айында Симферополь, Перекоп, Кезлев ве Кефе уездлеринден дёрт полк тешкиль этильген. Симферополь полкына командир оларакъ майор Къия-Бей Балатуков, Перекоп полкына — Ахмед-Бей Хункалов, Кезлев полкына — капитан Абдулла-Агъа Мамайский ве Кефе полкына поручик Али-Мырза Ширинский тайин этильдилер.

Айны шу йылы январь 24-те Арбий Министрликнинъ беян эткен Ферманы муджиби там манада Дон казакилери арбий полклары киби укъукъкъа малик Кърым полкларыны Пруссия сынъырына ёлламакъ къарарына келине. Олардан эки полк 1808 сенеси майыс айында, къалгъан эки полк исе бир йылдан сонъ Кърымдан джонейлер. Симферополь полкы Вильно шезрине, Перекоп полкы — Гродно шезрине, Кезлев ве Кефе полклары исе Киев губерниясына ёлланылалар. Бу полкларнынъ дёрти де 1812 сенесине къадар сынъыр бекчилиги хызметинде булундылар. Эр бир полкнынъ эркъанына командир ве 15 алий офицер, имам, 25 урядник ве 475 адий аскер кире эди. Арбий формалары озъ миллий кийимлери эсасында олып, полкларнынъ байракълары звельки Югъай полкларынынъ байракълары шекилинде эдилер.

Ильки вакъытта 1-джи, 2-джи ве 3-джи Таврида дивизионлары тешкиль этильди. 1787 сенеси бааръде II Екатерина Кърымны зиярет эткенде, оны ве бутюн свитасыны Перекоптан Багъчасарайгъадже 1-джи дивизион къаршылап озгъарды. 2-джи ве 3-джи дивизионлар исе оны Багъчасарай янында тантаналы суретте къаршылап алмакъ ичюн саф туттылар.

1787 сенесининъ сонъунда гъайрыдан тешкиль этилип, учъ дивизиондан эки дивизион тизильди. 1790 сенеси исе 4 янъы дивизион даа тизильди ве 6 дивизион да Польша сынъырына, генерал Кречетниковнынъ корпусы эркъанына джонетильди.

Эки йылдан сонъ о дивизионлар Кърымгъа къайтарылды ве сонъундан тизильген 4 янъы дивизион дагъытылды. Эки дивизион исе 1796 сенесинедже, яни император Павел тахткъа кечкенге къадар хызмет этти ве сонъра дагъытылды...

Бу Кърым полклары 1812—1814 сенелери Русиинынъ Наполеонгъа къаршы алып баргъан Ватан дженки урушларында фааль иштирак этти ве муим ярарлыкълар къостердилер. Бу урушларда ве Наполеон Ордусыны айдаштырып кетюв операцияларында Кърым полклары буюк джесарет къостерди ве, айны вакъытта, баягъы гъайыпларгъа да огърадылар. Хусусан полковник князь Балатуков озюнинъ Симферополь полкы иле айрыджа къараманлыкъ къостерди. Арбий тарихчы И. М. Муфтизаденинъ малюматына коре, Симферополь ве Перекоп полкларындаки 1085 аскерден 800 киши сагъ къайтты. Олардан да 50 киши джиддий яралана. Кезлев полкы да джиддий чарпышмаларда булуна, лякин онда гъайыплар эксикче ола: есаул Контуганский, къолу къылычнен яралангъан олса да, оны багълатып кене урушкъа къайтып кельди, сонъундан башына кене къылычнен урдылар ве о аягъындан да яраланды...

Полкларнынъ бутюн офицерлери ве адий аскерлернинъ де чокъусы дженкявер мухяфатларнен такъдирлендилер.

1817 сенеси майыс 7-де падишанынъ Ферманы эсасында Кърымтатар атлылар полклары арбий вазифеден бошатылып, аскерлер эвлерине къайтарылалар. Офицерлер исе озъ полкларынынъ мундирини ташув укъукъы иле омюрлерининъ сонъундаже рус ордусы джедвелинде къалдырылалар.

³ Арбий министрлик идаресининъ архиви. Падиша Алий Дженапларынынъ ферманлары, 1974 с. № 125.

⁴ Къанунларнынъ толу топламы, № 15936.

III. КЪРЫМТАТАР ЛЕЙБ-ГВАРДИЯ ЭСКАДРОНЫ

1827—1863

Император I Александр 1825 сенеси сонъки кере Кърымны зиярет эткен вакътында кърымтатарларнынъ ильки дженкявер генералы князь Балатуков ондан ерли залининъ эсабына кърымтатарлардан даимий айры аскер къысымы тешкиль этмек ичюн рухсет сорады. Падиша, кърымтатар атлылар полкларынынъ 1812 сенеси дженкинде буюк дженкявер ярарлыкълар косътергенлерини эсапкъа алып, бойле арбий къысым тешкиль этильмесине рухсет берди ве о къысымнынъ озъ гвардиясы эркъянына къошулмасыны истеди. Лякин чокъкъа бармадан падиша вефат эткени себебинден бу макъсат энди ондан сонъ кельген падиша император I Николай тарафындан омюрге кечирильди.

1826 сенеси кърымтатарлардан арбий къысым тешкиль этилип башланды ве 1827 сенеси апрель 20-де эскадрон Кърымдан джонеди ве 4 айдан сонъ С. Петербургъа келип чыкъты. Эскадроннынъ чокъусы офицерлери ве унтер-офицерлери — кърым атлылар полкларында дженкявер ярарлыкълар косътерген ве бир чокъ дженкявер ве дигер арбий нишанларнынъ саиби олгъан дженкчилер эдилер⁵. Дёрт куньден

сонъ эскадрон падиша дженап алийлерине такъдим этильди. Бир айдан сонъ исе, июль 20-де бу арбий къысымгъа Кърымтатар лейб-гвардия эскадроны ады берильди. Махсус эмир иле эскадронгъа эски гвардия укъукъы ве устюнлиги тайинленди.

Эскадрон падиша дженапларынынъ баш квартирасы имаесине пекитильген олып, 1828 сенеси Тюрк дженкинде иштирак этти. Эскадроннынъ бир сыра арбийлери дженкявер орденлернен такъдирленди.

1854-1855 сенелери эскадрон Балтыкъ денъизи ялысында сынъыр бекчилиги хызметинде булунды.

Бу хусусий арбий къысым Кърым ордусы эркъянында генерал Рыжёвнынъ команданлыгъы алтында хусусан англиз драгунларыны тар-мар этип, сагъ къалгъанларыны эсир алувда айрыджа джесарет косътерди.

1863 сенеси майыс 2-де бу лейб-гвардия эскадроны лягъу этильди.

Бу эскадрон ерине падиша дженапларынынъ шахсий конвойы ичюн кърымтатар лейб-гвардиясындан махсус конвой командасы тизильди ве о команда 1890 сенесине къадар бу шерефли ве месулиетли иште намуснен хызмет этти.

IV. ИМПЕРАТРИЦА АЛЕКСАНДРА ФЁДОРОВНА АЗРЕТЛЕРИ ИМАЕСИНДЕКИ КЪРЫМ АТЛЫЛАР ПОЛКЫ

1874 сенесинден

Умумий арбий хызмет борджы оларакъ кърымтатарларда аскер олув къануны къабул этильгенде ерли халкъ бунъа менфий мунасебетте булунды. Чюнки умумий асерликте татарлар мусульман диний адетлерини кутъмек имкъянындан марум эдилер. Кърымтатарларны яхшы бильген ве оларнынъ гъуруры ве мусбет чизгилерине юксек къыймет кескен генерал-губернатор князь С. М. Воронцов падишагъа мураджаат этерек, кърымлыларнынъ миллий хусусиетлерини эсапкъа аларакъ, бу халкънынъ векиллеринден айры арбий къысымлар тизип, оларгъа бу ерде озъ ватанларында, озълерининъ алышыкъ шараитларында хызмет этмелери ичюн рухсет сорады ве бойле рухсет берильди.

Бу мураджаат эсасында 1874 сенеси июнь 12-де кърымлылардан Кърым эскадроны тизильди. Бир йылдан сонъ эскадрон дивизионгъа чевирильди.

⁵ И. М. Муфтизаде. «Кърымтатарларнынъ арбий хызметте булунавынынъ юз йыллыгъы очерк». 269-джы саифе.

Шуны да айтмакъ керек ки, бу арбий къысым озюнинъ 30 йыллыкъ хызмети девиринде бир къач бинъ аджайип атлы аскер (кавалерист), юзлернен аля нишанджылар азырлады.

1877—1878 сенелери Тюрк дженки вакътында атлы дивизион Кърымнынъ ялы бойларында сынъыр бекчилиги хызметинде булунды.

1880 сенесинден башлап Кърым дивизионы озъ сафларындан падиша дженап азретлери конвойы ве чар укюметини къорув киби шерефли хызмет ичюн энъ метин, джесюр арбийлерни сечип ёллап башлады.

Падиша Кърымгъа кельген вакъытларда дивизион озюнинъ бутюн эркъянынен Ливадиягъа чагъырыла ве о падишаны ве онынъ аилесини къорув киби шерефли ве месуль хызметни эда эте эди.

Бойле келишлерден бири вакътында, яни 1894 сенеси октябрь 10-да кърымлылар айрыджа шереф ве ишанчкъа ляйыкъ олдылар — падишанынъ нишанлысы ве

сонъундан дженап азретлерининъ къадыны олгъан Александра Фёдоровнаны биринджи олып къаршылап алып озгъармакъны оларгъа ишандылар. Бу вакъианынъ он беш йыллыгъы мунасебетинен 1909 сенеси октябрь 10-да император, Александра Фёдоровнаны къримлыларгъа шеф оларакъ тайин этти ве бу полкъа императрица дженап азретлери Александра Фёдоровнанынъ Кърым атлылар полкы ады берильди.

Айны шу йылы падиша дженап азретлери озюни шу полкънынъ джедвелине кирсетильмесини буюрды.

Императорнынъ Кърым полкъна бойле айрыджа шахсий эйилик мунасебети косьтерюви Русиенинъ агъыр кунълеринде къримлыларнынъ онъа садыкълыкънен хызмет эткени ичюн, Кърымнынъ татар залиси озюнинъ «Русие девлетине эвель-эзельден садыкъ» деп эсап этильгенини бир даа тасдыкълагъаны ичюн ве эм де къримлыларнынъ бутюн Кърым ичинде ерлешкен эскадронлары ве взводлары падишалыкънынъ ве Ватаннынъ эм ерли, эм де четтен кельген душманларына амансыз олгъанлары ичюн алий бир мукафат эди.

Императрица Александра Фёдоровна дженап азретлерининъ Кърым атлылар полкы векиллери 1912 сенеси август 26-да

Бородино урушларынынъ 100 йыллыгъына багъышлангъан тантаналарда иштирак эттилер.

Кърымтатарларнынъ арбий хызмети хусусында бутюн юкъарыда айтылгъанлардан шу келип чыкъа ки, Кърымнынъ 1783 сенеси Русиеге къошулгъанындан берли Рус ордусы эркъянында къримлылардан ашагъыдаки арбий къысымлар тешкиль этильди:

1. Таврия атлы аскер дивизионлары (1784—1796 с. с.)

2. Симферополь, Перекоп, Кезлев ве Кефе Татар атлы полклары (1807—1817 с. с.).

3. Кърымтатар лейб-гвардия эскадроны (1827—1863 с. с.).

4. Падиша дженап азретлери Конвойнынъ Кърымтатар лейб-гвардия Командасы (1863—1890 с. с.).

5. Императрица Александра Фёдоровнанынъ имаесиндеки хусусий Кърым атлылар полкы. (Башта, 1874 сенесинден Кърым эскадроны, сонъ Кърым дивизионы, 1907 сенесинден исе Кърым атлылар полкы).

Иште, къримлылардан чешит девирлерде тизильген бу арбий къысымлар Русие девлетине намуспен хызмет этти ве урушлар вакътында дженкявер ярарлыкълар косьтерип, чокъ дефалар арбий мукафатлар иле такъдирлендилер.

Н. М. МАХМУДОВ,

филология фенлери докторы.

КЪРЫМТАТАР ТИЛИ СЁЗ ЗЕНГИНЛИГИНИНЪ ТЕДКЪИКЪЫ

Кърымтатар тили аз огренильген тюркий тиллерден биридир. Сонъки йылларда бу тильни ильмий джезттен огренюв бираз джанланды. Догъру, тюркий тиллернинъ буюк назариеджи-тедкъикъатчылары (А. М. Щербак, К. М. Мусаев, Э. В. Севортян, Н. З. Гаджиева ве дигерлери) озьлерининъ фундаменталь ишлеринде кърымтатар тили фактларында да аз-бучукъ токъталгъанлар, бу тильнинъ озюне хас хусусиетлери иле багълы айры бир фикирлерни беян эткенлер. Амма кърымтатар тили, онынъ спецификасы, дигер тюркий тиллерге олгъан мунасебети киби меселелер терен назарий планда даа огренилмеген эди. Сонъки вакъытларда исе бу меселелерге айрыджа эмиет бериле башлады. 1982 сенеси Москвада С. Р. Изидинова «Фонетические и морфологические особенности крымскотатарского языка в ареальном освещении» серлевалы кандидатлыкъ диссертациясыны къорчалады. Тиллерни ареаль аспектте огренюв, оларны къыясий-тарихий метод эсасында тасвирлев тиллернинъ кечмишини, мураккеп теракъкыйат джерьяныны, тильдеки сонъ девирде олып кечкен денишмелерни терен ве обьектив суретте анъламагъа имкъан догъура. Бойле ёнелиштеки тедкъикъат тильнинъ базы къатламлары фонетика, лексика, морфология, синтаксис боюнда алып барылмакъ керек. Низамий адына Ташкент Девлет педагогика институтынынъ доценти Айдер Меметовнынъ «Фан» нешриятында жъында неширден чыкъкъан ве тильни шу манада тедкъикъ этювнен багълы олгъан монографиясы¹ айрыджа эмиетке лайыкътыр.

А. Меметовнынъ мезкур монографиясы кърымтатар тили лексикасынынъ шекилленюв менбааларынынъ терен ильмий тедкъикъына багъышлангъан. Аман-аман он беш йылдан берли айны проблеманы огренювнен мешгъуль олгъан истидатлы тильшнас алимнинъ бу монографиясы эки бабдан ибареттир. Бу бабларда ашагъыдаки конкрет вазифелерни аль этюв макъсад этип къойылгъан: 1) мевзу джезттен бир сыра группаларгъа кирген сёзлерининъ талили эсасында кърымтатар тили лексикасындаки умумтюркий, къыпчакъ, къыпчакъ-огъуз ве огъуз къатламларыны аныкълав; 2) бу тематик группаларнынъ лексик-семантик хусусиетлерини айдынлатув эсасында кърымтатар тилининъ дигер тюркий тиллер иле олгъан тарихий алякъаларыны косътерюв; 3) кърымтатар тилининъ лугъат зенгинлигине монгъол, иран, грек, арап, славян ве дигер тиллерининъ тесирининъ социаль-тарихий эсасларыны огренюв; 4) тиллер арасындаки алякъанынъ характерини бельгилев; 5) кърымтатар тили лексикасы теракъкыйатында дигер тиллерден кирген сёзлернинъ ролюни косътерюв; 6) дигер тиллерден кирген сёзлернинъ кърымтатар тилиндеки адаптациясы (келиштирилюви) хусусиетлерини талиль этюв ве иляхри. Ана шу вазифелерни эр тарафлы аль этюв вастасынен монографияда кърымтатар тили лугъат зенгинлигининъ шекилленюв менбаалары, онынъ теракъкыйат къануниетлери, бу къануниетлернинъ умумий ве хусусий тарафлары эсасландырылып айдынлатылгъан. Шуны да айрыджа мемнуниет иле къайд этюв лязим ки, монографияда ареаль ве къыясий-тарихий усулдан изченли ве ерли файдаланылгъан, муэллиф тюркий тиллердеки бир чокъ фактларны, оларнынъ назик мана оттенкаларынадже толу суретте анълаяракъ, кърымтатар тили фактлары иле къыяс эте.

¹ Меметов А. М. Источники формирования лексики крымскотатарского языка. Ответ. ред. доктор филологических наук К. Мусакаев, Ташкент, изд-во «Фан», 1988, 112 с.

Монографиянынъ биринджи бабы кърымтатар лексикасынынъ тюркий къатламыны, яни бу тильнинъ озъ сёзлерини тедкъикъ этювге багышланылган. Бу бабда муэллиф умумтюркий сёзлерни, къыпчакъ, огуз элементлерини ве кърымтатар тилининъ озюне хас сёзлерини айырды этип, оларнынъ озьлерине хас хусусиетлерини терен талиль эте. О, озъ монографиясына эм диахрон, эм де синхрон нокътайи назардан янаша. А. Метов кърымтатар тилиндеки тюркий къатламны эр тарафлы талиль этер экен, оны озю менсюп олгъан ве «Гъарбий къыпчакъ тиллери» деп адландырылган группадаки дигер тюркий тиллерден айырды эткен тарафларына айрыджа дикъкъат эте. О, бойле яза: «Гъарбий къыпчакъ тиллери арасында кърымтатар тили огуз элементлерининъ сезилирли дереджеде чокъ мыкъдарда олгъаны иле айырылып тура...» (7-нджи саифе) Авторнынъ тедкъикъ эткенине бакъкъанда, кърымтатар тилининъ тек озюне хас олгъан лексика чокъусы догъмушлыкъны анълаткъан сёзлер (эр, къадын, къыз къардаш), айры ашератларны анълаткъан сёзлер (балкъурт, сюме), осюмликлерни анълаткъан сёзлерде козьге чарпа. Монографияда кърымтатар тилиндеки тюркий къатламны тешкиль этиджи сёзлернинъ тарихы ве теракъкыятыны огренюв макъсадында шу сёзлер тематик группаларгъа болюнип, тедкъикъ этилген. Малюм ки, сёз тарихы, халкъ, джемиет тарихы демектир (проф. Р. А. Будагов). Шуннынъ ичюн де халкънынъ аяты иле узвий багълы олгъан ве муим сайылган тюшюнджелерни бильдириджи сёзлернинъ тематик группалары сайланып алынган. Монографияда эр бир тематик группагъа айрыджа эмиет берильген: табият адиселери, осюмликлер, анатомик адлар, тувгъанлыкъны бильдирген терминлер ве иляхри. Тюркий тиллердеки ана шу тематик группаларны тешкиль эткен сёзлернинъ талили эсасында кърымтатар тилининъ дигер тюркий тиллерге олгъан мунасебети бельгиленген.

Монография муэллифи, догъмушлыкъны бильдирген терминлернинъ эсас къысмы, къадимий тюркий тиль девринде шекillenгенини конкрет фактлар эсасында итираф эте. Айны вакъытта, догъмушлыкъны бильдирген сёзлернинъ айры бирлери кърымтатар тилининъ озюнде пейда олгъаныны, оларнынъ темиз кърымтатарджа олгъаныны да къандырыджи тарзда косьтере бильген (43—50-нджи саифелер). Меселя, **бита** («бабушка») сёзю ана шойле кърымтатар сёзюдур. Монография муэллифининъ тедкъикъына коре, бу сёз дигер ич бир тюркий тильде де, язма ядикярлыкъларда да ёкътыр. О, атта Э. В. Севортянынъ «Тюркий тиллернинъ этимологик лугъаты»на кирсетильмеген. А. Меме-

тов бу сёзнинъ келип чыкъувыны бойле анълата: **биби** + **тата** («сестра») < **та** = **бита**. Муэллиф бу сёзнинъ пейда олувы акъкъында экинджи бир фикирни де айта, яни: **буюк** + **тата** = **бита** (44—45-нджи саифелер). Бизимдже, ана шу экинджи фикир эсасы олгъангъа бенъзей. Чюнки **биби** сёзю де, **тата** сёзю де яшкъа нисбетен озъара сезилирли дефференциягъа сайп дегиль. Шу экинджи фикир акъикъаткъа якъын олса керек?

Монографияда бойле эсасы фикирлер, меракълы ве айны вакъытта ильмий этимологик малюматлар баягъыдыр. Бу этимологияларнынъ чокълугъыны макъуллемек мумкюн.

Монографиянынъ экинджи бабында кърымтатар тилининъ тышкъы менбаалар эсабына зенгинлешюви, яни кърымтатар тилиндеки дигер тиль элементлери ве бу элементлернинъ пейда олув себеплери, социаль-тарихий ве лингвистик шараитлери эсасы суретте тедкъикъ этилген.

Малюм ки, кърымтатарлар ве оларнынъ эдждатлары догърудан-догъру яхут башкъалар вастасынен монгъоллар, иран къабилелери, греклер, итальянлар, араплар, руслар, украинлер ве дигер халкълар иле алякъада булунгъанлар. Бойле алякъаларнынъ тильде де акс олунувы шубесиздир.

Тюркий тиллердеки монгъол сёзлерине кельгенде, меселе белли дередже муреккеплеше. Эр алда, монография муэллифи кърымтатар тилинде отузгъа якъын сёзнинъ монгъол тилинден келип киргенини аныкълагъан. Айны вакъытта, муэллиф бойле монгъолджа озьлешмелернинъ семантикасы кърымтатар тилинде эксерий алларда денъишмейип, къалгъаныны эсасы суретте анълата: (**тоз**, **сюем**, **къунаджин**, **босагъа** киби сёзлер).

Монографияда кърымтатар тилиндеки иран, грек ве арап элементлери пек терен талиль этилген. Мында кърымтатарлар ве оларнынъ эдждатларынынъ — иранлылар, греклер ве араплар иле озъара алякъалары тарихына айрыджа ве ерли суретте эмиет берильген. Бу алякъанынъ не вакъытлардан ве насылдыр бир социаль шараитлерде башлангъаны пек чокъ тарихий ве этнографик фактлар эсасында айдынлатылган. Тедкъикъатчы къадимий тюркий язма ядикярлыкълар материалларындан еринде файдаланган. О, бир сыра тарихий ве лингвистик фактлар, «Кодекс куманикус» лугъатындаки малюматлар эсасында кърымтатар тилине фарс сёзлерининъ кирген вакъытыны XIII асырдан звель деп, бельгилей. (60-нджи саифе). Айны вакъытта XIV—XVII асырларда ираний тиллернинъ тесири даа да арткъаныны къайд этип, Ашыкъ Умернинъ (XVII асыр) гъазеллерининъ лексик хусусиетлери, андаки фарс сёзлерининъ чокълугъы бу фикирни эсасландырмагъа

жюккен догъура. Бойле фикирни дигер тюркий тиллер, меселя, озбек тили акъкъында да айтмакъ мумкюн. XIV асырдан башлап, ираний тиллернинъ тесири озбек тилинде де арта. Буны Алишер Навоий, Бабур ве башкъа буюк озбек сёз усталарынынъ эсерлеринде де коръмек мумкюн.

Монографияда иранизмлер, грецизмлер, арабизмлернинъ къримтатар тилиндеки лексик-семантик хусусиетлери, оларнынъ къримтатар тили тарафындан озълештирилъени, фонетик адаптация дереджеси, семантик тераккъияты ве иляхри, пек меракълы ве къандырыджы тарзда косътерильген.

Тедкъикъатчы къримтатар тили лексикасына рус тилинден кирген сёзлерни тераккъият этювине де етерли дикъкъат айыргъан. Монографияда Октябръ инкйлябындан эвель ве хусусан совет девринде бу сёзлернинъ къримтатар тилине кирюви активлешкени конкрет фактлар вастасынен косътерильген.

Монографияда айры бир фикирлернинъ аныкълаштырылмасына лязим олгъан фикирлер де ёкъ дегиль. Меселя, къримтатар лексикасына дигер тиллерден кир-

сетильген сёзлер монографиянынъ экинджи бабында махсус огренильгенине бакъмадан, бу меселеге биринджи бабда да чокъ ер айырылгъан. Я да сёзнинъ морфологик хусусиети акъкъында айтылып экен муэллиф сёз япылув узеринде токътала. Асылында исе шимдики тильшнаслыкътаки концепциягъа коре, сёзлернинъ япылувы морфологик хусусиет дегиль. Сёз япылувы да, айны морфология киби, тильшнаслыкънынъ айрыджа боюги деп эсаплана. Айны бир сёзнинъ эки тюрюю язылувы да козыге чарпа. Я да «къыртыш» («целина») сёзю географик ад денильген (13-нжи саифе), амма бу сёз географик ад ола бильмей.

Умумен, А. Меметовнынъ мезкур монографиясы къримтатар тильшнаслыкънынъ бу саасында япылгъан ильки тедкъикъаттыр. Онынъ ильмий кыймети пек буюк. Бу иш тек къримтатар тильшнаслыкъына дегиль, умумен тюркологиягъа къошулгъан муим ве мунасиб исседир. Шубе ёкъ ки, бу монография къримтатар тили лексикологиясы ве лексикографиясынынъ илерилеви ичюн яхшы бир темель ола билир.

ЭСКЕНДЕР ЛЮМАНОВ,
ильмий хадим, аспирант.

МОНОГРАФИЯ АКЪКЪЫНДА БИР КЪАЧ СЁЗ

Айдер Меметовнынъ 1988 сенеси Ташкентте «Фан» нешриятында нешир олунгъан «Къримтатар тили лексикасынынъ шекиленюви» серлевалы монографиясы тюркий тиллер филологиясы илимине даа бир саифе къошты. Муэллиф бу монографиянынъ язылувыны чокъ йыллар эвельси макъсат эткен. Буны биз онынъ эвель матбуатта нешир олунгъан (А. Меметов. «Татар тили грамматикасынынъ практикумы. Ташкент. «Укитувчи», 1984 с. 152 саифе; Меметов А. «Русские калъки в крымскотатарском языке». Советская тюркология, 1986 с. № 4, 13—21 саифелер ве иляхри) эсерлеринден анылагъан эдик. Бу монография дженктен сонъки девирде бойле мевзуда язылгъан биринджи буюк иш олгъаныдан себеп, якъын арада библиографик джезттен тансыкъ китап оладжагъына ве озюнинъ кыймети иле окъуйджыларда шек-шубе догъурмайджагъына эминим. Занымджа, китапны окъугъан окъуйджы онынъ кыйметини къримтатар тили лексикасынынъ шекиленюви акъкъында керекли малюмат берильгенинде коре билер.

Муэллиф бу китапны язгъанда, юзден зияде филология ве тарихий китапларнен файдалангъан. Бу исе, шубесиз, китапнынъ кыйметини даа да арттыра. Муэллиф озъ макъсадына иришип олгъаны да бизим ичюн пек къуванчлыдыр. Чюнки о къримтатар тили лексикасынынъ шекиленюви акъкъында ильки кере айткъан фикирлерини ильмий джезттен эсасландырды. Бу китапнынъ кыйметини онъа окъуйджылар тарафындан арткъан меракъ да тасдыкълай биле. Тильшнасларнен бир сырада кениш халкъ кутьлеси де меракънен окъуйджакъ.

Шу себептен де меним филологик илимим олмагъанына бакъмадан, мен бу китап акъкъында окъуйджыларымызнен озюмнинъ фикирлеримни алышып-беришмек истейим. Меним фикирлерим, базы тевсиелерим бельки биревлерде шубе догъурыр? Ойле исе де окъуйджылар иле озъ фикирлеримнен пайлашам. Чюнки бу китап акъкъында фикирлер не къадар чокъ айтылса, бу китапнынъ кыймети о къадар юкселир.

Аннотацияда китап алий окъув юрту оджалары, тюркшнаслар ичюн тевсие

этиле. Бундан себеп, муэллиф озюне хас макъсат ве услуб сечип ала. Занымджа, аннотацияда окъуйыджыларнынъ даиресини арттырмакъ керек эди, чюнки бизим девирде тиль акъкъында ильмий джеэттен эсасландырылган информация тек бу саада чалышкычларны дегиль де, дигер мутехассысларнынъ да мерагъыны озюне джелп эте биле. Бу меракъ исе окъуйыджынынъ не алий малюматлы олгъаныны ве не де миллетини сайламай.

А. Меметов бу монографияны язганда, онъа ярдым эткен ве базы бир вакъытларда ишини токътата бильген мусбет ве менфий алларны да козь огюне пек яхшы кетирем. Энь буюк кыйынлыкъны муэллиф халкъ тилининъ шекиллениюви акъкъында язганда ис этсе керек, чюнки бу акъта бизим вакъытымызда ич бир тюрюлю эсаслы макъале язылмады.

Экинджи кыйынлыкъ — муэллифининъ къолунда архив материаллары етерлик олмагъанындан ибарет беллейим. Озюнинъ фикирлерини де о шунунъ ичюн шимдики заман муэллифлерининъ эсерлеринден мисаль кетирип, исбат эте. Шимдики заман муэллифлерининъ тилерине исе озь вакътында белли бир тильнинъ тесири олды. Шу себептен де, автор озь фикирлерини исбат этмек ичюн, кырымтатар классиклерининъ эсерлерине мураджаат эткен олса даа яхшы олур эди.

Монографиянынъ язылувында муэллифке не ярдым этти? Бу суальге мен аналогнынъ ёкълугъы, деп джевап берир эдим. Муэллиф озюнинъ япкъан исбатларыны пек сербест тасдыкълай, чюнки онъа ошаган я да къаршы фикирлер даа ич бир ерде язылмады ве бизлер, окъуйыджылар, онынъ фикирлерине къаршы чыкмагъа эсасымыз ёкъ.

Эгер муэллиф китапнынъ биринджи бабыны тиллер тарихына, кырымтатар тилининъ эсасыны насыл тиллер тешкиль эткенине багъышлагъан олса, макъсаткъа даа да уйгун олур эди.

Монографиядаки айры терминлернинъ чешит тюрюлю язылувы козьге чарпа. Меселя, 7-нджи саифеде о бойле деп яза: «шималь» шивесининъ къулланылувы кырымтатар лексикасында бойле акс олуна...» Муэллиф бу «шималь» термининен ногъай шивесини козьде тутта. Дигер саифеде «огъуз шивесинде исе...» деп язып, тат шивесини козьде тутта. Ондан сонъ кене де дигер саифеде «къыпчакъ» шивеси деп язып, «шималь» шивесини козьде тутта, яни кене де «ногъай» шивесине къайта. Муэллиф бу меселе устюнде токъталганда, оларны тек бир термин (къыпчакъ, огъуз, я да шималь, дженюп шивелери) деп къулланылган олса зийи олур эди. Ондан да гъайры, муэллиф бу эки шиве акъкъында лакъырды юрютир экен, орта ёлакъ шивеси акъкъында да малюмат бермек керек эди деп саям. Буны о, тек

44 саифеде ве тек мисаль тарзында косьтере. Айны бунунъ киби де, «къазантатар» тили деген сёз окъуйыджыларда шубе догъура (15 саифе). Бильгенимизге коре, татар тили дегенде, къазантатарларнынъ, кырымтатарларнынъ тили бу кырымтатар тили, барабин татарларнынъ тили исе Новосибирск областындаки Барабин чёлюнде яшагъан татарларнынъ тили козьде тутула. (Языки народов СССР. Тюркская группа. т. II, М., «Наука» 1966 г.).

Муэллиф монографиянынъ 68 саифесинде эвельки Мариуполь шеэрини шимдики Ждановск шеэри деп айта. Теэссюфки, о ойле дегиль. Эвельки Мариуполь шеэри шимди Жданов шеэридир. Ждановск шеэри исе Азербайджан ССРде ерлешкен.

Окъуйыджыларны тааджиште къалдырган муэллифининъ даа бир фикiri бар. Муэллиф бойле яза: «рус тилинден кирген сёзлер темиз кырымтатар сёзлеринен синонимик сыраларны тешкиль эте. Меселя: бочка—чапчакъ, ведре (ведро), къопкъа, кукуруза — мысырбогъдай». Муэллиф бойле исбатны неге эсаслап япкъаныны бильмек истер эдим. Кырымтатар тилинде «ведре», «кукуруза» деген кырымтатарны мен даа корьмедим. Ондан да гъайры олар нешир олунган лугъатларымызда ёкътыр. Анда «метий», «чапчакъ» ве «къопкъа» бар. (Русча-татарджа лугъат. Кърым АССР девлет нешрияты, 1940 с.).

Библиографик къайдларнынъ догъру язылмагъаныны да кирсетмек мумкюн. Меселя, 44-нджи саифеде бойле языла: «Аня койде къартанасы Ревиде Усеинованынъ эвине ерлешти» (А. Я. Э., с. 16). Дигер кетирильген мисаллерден де сонъ, бойле языла: (Ю. Болат. А., 52 саифе), (Л. Б. 982. № 121).

Бутюн бу къайдларнынъ косьтерилуви догъру язылмаган. Муэллиф оларны 7.1—8 ГОСТына бинаэн япмакъ борджлу эди. Анда исе япыладжакъ къайдлар сыра сайылары, йылдызчыкълар, авторларнынъ фамилиялары ве оларнынъ эсерлерининъ серлевалары, нешир сенелери, саифелери къайд олунмакъ керек эди. Анги бир эсер акъкъында лакъырды кетмесин о, библиографик джедвельде косьтерильген сыра сайысынынъ номери квадрат я да тегерек къавуслар ичинде косьтерильмеси шарт. Меселя: (18, т. I, 753-нджи саифе).

Юкъарыдаки айры къайдларымыз бу муим ильмий эсернинъ кыйметини ич де эксильтмейлер. Аксине, бу китап даа дефаларджа нешир олундажакъына эминим. Шунунъ ичюн муэллифининъ дикъкъатыны оларгъа джелп этем ве корюмли тильшнасларымызгъа бу буюк ишлеринде мувафакъиетлер тилейим.

1988 сенеси сентябрь айында Чехословакияда Учёрский Бродда коменшнас-ларнынъ XV Халкъара симпозиумы отъкерильди. Анда чешит мемлекетлер-нинъ векиллери иштирак эттилер. Озбекстандан педагогика илимлари кан-дидаты Эдем Аблаев бу симпозиумда инглиз тилинде чыкъышта булунды. Онынъ симпозиум акъкъындаки къыска маълалесини окъуйджыларнынъ дикъкъатына авале этемиз.

Эдем Аблаев,

педагогика илимлари
кандидаты

ХАЛҚАРА СИМПОЗИУМДА

Коменшнасларнынъ XV Халкъара симпо-зиумы «Я. А. Коменский озы девириндеки тиль ве эдебият инкишафында» проблема-сына багъышланылды. Симпозиум юксек бир ильмий севиеде кечип, коменшнас-ларнынъ халкъара алякъасыны арттырувда, оларнынъ ишлерининъ бир адым даа илери йылышувунда муим роль ойнады. Эльбетте, коллоквиумнынъ мувафакъиети онъа кунъ звельден азырланувнен багълы эди. Чюнки анда айдынлатыладжакъ мевзулар ве умумий ёнелишлер та XIV симпозиумда тайинленильген эди. Ондан гъайры невбет-теки симпозиумга ярым йыл къалгъанда, учъ мевзунен багълы олгъан меселелер-нинъ проблематикасы ачыкъ ишленильген эди. Олар: 1. Я. А. Коменскийнинъ онъа един-джи асырнынъ тили акъкъындаки фикирле-ри. 2. Я. А. Коменскийнинъ онъа единджи асыр эдебиятынынъ илерилене дереджеси акъ-къындаки фикирлери.

3. Я. А. Коменскийнинъ эсерлерининъ услуби акъкъында серлевалы мевзулар эди.

Кунъ-звельден эсас докладлар, бильди-рювлер ве чыкъышларнынъ мевзуларындан тертип олунгъан программалар симпозиум-да иштирак этеджек алимлерге ёнетильген эди. Программага къошма япылгъан тек-лифлер де озы вакътында чокълаштыры-лып, коллоквиум иштиракчилерине дар-къатылды. Коллоквиумнынъ башланаджа-гына бир кунъ къалгъанда, доклад, биль-дириу, чыкъышларнынъ текстлери саипле-рикне берильди.

Я. А. Коменский адына музейнинъ колон-налар залында укюм сюрген шараити, бед-дий эмоциональ безетювлерининъ теш-киль олунувы акъкъында айтмамакъ мум-кюн дегиль. Мында отъкерильген мера-симлер бутюн вакъыт чех классик нагъме-лерининъ иджра этилювинен бирликте алынып барылды. Оларны талантлы аиле-вий квартет: огул, къыз, ана, баба Угров-лар иджра этип турдылар. Бу тантаналы нагъмелер Я. А. Коменскийнинъ абидеси

огюне гульчемберлер къоюлув мерасими вакъытында да янгъгырады. Музейде теш-киль этильген китаплар сергиси акъкъында да айтмамакъ мумкюн дегиль. Мында джиан халкълары тиллеринде нешир олун-гъан ве джылтлары алтын арифлернен язы-лы Я. А. Коменскийнинъ китаплары топ-ланылгъан эди. Бу китапларнынъ чокълу-гы ве адден-ашыкъ чеберликнен безети-люви симпозиум иштиракчилерини та-аджипте къалдырды.

Коллоквиумнынъ отъкерилювинен бир-ликте Я. А. Коменский адына музейнинъ тешкиль олунувынынъ докъсан йыллыгы да къайд этильди.

Коллоквиум башлангъан акъшамда тан-таналы мерасим отъкерильди. Онынъ эсас къысымыны эски халкъ аваларынынъ иджра этилюви тешкиль этти. Къадымий чех чалгъы алетлеринде чокъ йыллар девамында Учёр-ский Бродда халкъ тарафындан севильген ве Я. А. Коменский де йырламага, динъ-лемеге севген йырлар иджра этильди. Дворжак адына хорнынъ концерти де сим-позиум иштиракчилеринде буюк теэссурат къалдырды. Бу концерт хор ичюн генераль репетиция олды, чюнки бу концерттен сонъ олар Бельгияга гастрольге кеттилер.

Халкъара ильмий коллоквиум учъ: немсе, инглиз, чех тиллеринде алынып барылды. Рус тилинде Совет мемлекетинден кельген алимлерден гъайры, дигер мемлекетлер-нинъ алимлери де сёзге чыкътылар.

Хусусан, профессор Шандор ве Лсло Камлошилернинъ (Венгрия) докладлары да рус тилинде янгъгырады. Биринджиси — Я. А. Коменский тиллер, халкълар ве инсан-ларны бири-бирлерине якъынлаштыргъаны акъкъында токътамайып сёйледди. Экинджи-си — коллоквиум реберлерине иштиракчи-лерининъ адындан рус тилинде тешеккюр бильдирди ве коллоквиумда динъленильген докладлар инглиз, немсе ве чех тиллерин-ден гъайры рус, испан, франсыз тиллерин-де дюнья юзю коръген олсалар эйи олур эди, деген теклифини де беян этти.

Симпозиумда АКЪШ, ГФР, ГДР, Япония, Польша, Ливан мемлекетлерининъ векиллери де иштирак эттилер. Оларнынъ эр бири симпозиумда къойылгъан меселелерни этрафлыджа айдынлатмагъа тырыштылар. Коллоквиумнынъ девамьында, онда айдынлатылгъан меселелер тильшнас, эдебиятшнаслар ичюн аит олгъанына бакъмадан, бу меселелер тарихчы, фельсефеджи ве муаллимлернинъ де дикъкъатыны джелъп этти. Я. А. Коменскийнинъ «Чокъ миллетли халкъ тиллерине урьмет этюв, оларны огренмек ичюн ынтылув, халкъларны якъындан билювге ынтылувдыр» деген васиети симпозиумда озюне аит педагогик бир ёнелиш алды. Симпозиум бирдемлик, барышыкълыкъ, халкълар достлугъы муитинде кечти. Ян Амос Коменскийнинъ васиети ачыкъ-айдын Фредерик Долезалнынъ (АКЪШ) докладында озъ тасвирини тапты. Я. А. Коменский адына бутюнйпон джемиедининъ президенти, Акита университетининъ профессору Фужито Терионинъ якъан бильдирюви шекиль ве мундеридже джезтиден бекленильмеген бир янъылыкъ олып, эр кеснинъ дикъкъатыны джелъп этти.

Авропа коменшнасларындан бириси — профессор Клаус Шаллернинъ (ГФР) якъан эки доклады коллоквиум иштиракчилерини айретте къалдырды. О, озъ докладында Я. А. Коменский элязмаларынынъ терен лексик ве стилистик анализини япып, оларны латин, немсе, чех тилиндеки текстлеринен къыяслаштырды. «Коменскийнинъ педагогик сайлама эсерлерини тыпкъы-тыпкъына немсе тилине терджиме этилювининъ къыйынлыгъы» серлевалы экинджи докладында базы тюзетювлер, анълатувлар ве келеджекке тевсенамелер къайд этильди. Онынъ эки докладындан да: стилистик джезттен баа берювден, стилистик аэнклерни сечювден (Коменскийнинъ эсерлеринде) озюнде бир янъылыкъ эсе эди. Немсе профессору коллоквиумны чех тилинде алып барды. Германия Демократик Республикасындан кельген педагогика илимлер академиясынынъ профессору Христина Лост озюнинъ «Бинъ докъуз юз къыркъ беш сенесинден сонъ немсе тилинде нешир олунгъан Я. А. Коменскийнинъ эсерлери» серлевалы докладында академик Франц Хофманнынъ ёлбашчылыгъы алтында Коменскийнинъ эсерлерини немсе тилиндеки неширини арттырув меселеси устюнде чалышкъанлары акъкъында айтты. Карлов университет (Прага) фельсефе факультетининъ профессору Йозеф Кахнынъ «Маджар девириндеки мектеп реформасына аит тиль, услуб, макъсадларнынъ аэнкдашлыгъы» (Шарошпатак, 1650—1654) серлевалы доклады да иштиракчилернинъ дикъкъатыны джелъп этти.

Прешов шеэриндеки фельсефе факультетининъ профессору Андрей Чума озю-

нинъ гъает меракълы «XVII—XVIII асырларда Русиедеки мектеплер ичюн Коменский тарафындан язылгъан дерсликлернинъ тили» докладынен чыкъышта булунды. Бутюн омюри бою коменшнаслыкъ илиминдеки рус-чех алякъалары, мунасебетлерини огренип кельген бу алимнинъ эки диссертациясы, эки монографиясы ве дигер элязмалары бутюнлей бу проблемагъа багъышлангъан... О, СССР Илимлер Академиясынынъ архивинден (Ленинград) Я. А. Коменскийнинъ ильки, 1736 сенесиндеки эсерлерининъ япон тилиндеки терджимесини тапкъан. Бу терджимелер Русиеде япылгъан экен.

Симпозиумнынъ бойле меракълы ве мундериджели кечювининъ себеби буюк педагогнынъ иджады тек бир нокътаи назардан дегиль де, эр бир илим саасында онынъ якъан хызметлеринен бирликте огренильгени ве олар коллоквиумда эр бир джезттен айдынлатылгъанындадыр.

Совет педагогика тарихчыларынынъ симпозиум ёлбашчыларынен бир къач дефалып кечкен корюшювлери эки тараф ичюн де пек файдалы олып, оларнынъ бильги даиресининъ даа зияде зенгинлешмесине ёл ачты. Хусусан, профессор Йозеф Халек ве доктор Маркета Хускованен олып кечкен корюшювлер коменшнаслар ичюн пек файдалы олды. Кене де коменшнаслыкъ илимининъ шимдики вазияти акъкъында профессор Г. Н. Волков тарафындан бильдирильген малюмат гъает меракълы олды.

Невбеттеки халкъара коменшнасларнынъ XV симпозиумнынъ мувафакъиетлери ильк-эвеля Коменскийнинъ дёрт юз йылыкъ юбилейине азырлыкъ корюлювинен нетиджеленди. Бу эснада Чехословакия Коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ къарары къабул олунды. Бу къарар «1992 сенеси Коменскийнинъ сенесине» чевириледжеги акъкъында эди. 1992 сенеси бу кунъ бутюн джианда къайд этиледжек. Шу себептен де Учёрский Бродда ерлешкен Коменский адына музейде ве онынъ этрафында шимдиден тамирлев ишлери башланды.

Ян Амос Коменский адына гимназиянынъ бинасында балабан тегерек таш оювлы тура. Онынъ устюнде гимназиянынъ янъыдан къурув девири он эки йыл девамьында алынып барыладжагъы ве 1992 сенесине, яни Я. А. Коменскийнинъ догъгъан кунюне дёрт юз йыл толгъанда екюнленеджегини бильдире.

Учёрский Бродда адий ишчининъ агъызындан Коменский акъкъында незакетнен «Бизим Янек» деп сёйлегенлерини эшиткенде, озюни асыл да унутылмайджакъ тезссурут алеминде дуясынъ. Гуя Коменский дёрт юз йыл эвельси дегиль де, шимди бизим девирде, бизимле яшай, бизим балаларымызгъа акъкъатперверлик, акъылданелик, эйилик, эмекке севги дуйгъуларыны ашлай.

КЕНДЖЕ ОГЪУЛ

Масал

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, заманларнынъ биринде, еди денгиз авлакъта, Султан падиша яшагъан экен. О, зенгин олгъанда, пек зенгин, саран олгъанда, пек саран бир падиша экен. Онынъ саранлыкъ хасталыгъы сарайда яшагъан бутюн адамларгъа, бу падишалыкъта яшагъан молаларгъа, суфилерге, атта хырсызларгъа да кечкен экен. Бу хасталыкъ факъыр-фукъаре къоранталарында не ишлесин? Бу хасталыкънен тек зенгинлер хасталана экенлер. Амма, демек, демек демекнен кунюнъни кечир эмекнен, дегенлери киби, фукъарелернинъ алтынлары олмаса да, алтын зенааты бар экен. Зенаат, зенаат зенаатнен, Султан падишанынъ веляетини кезип чыкътым къара кер атнен. Юрдим, юрдим алты ай юрдим, шеэрге якъын бир койге барып етип, эки агъа-къардашны коръдим. Агъасы — Амет, къардашы — Мемет озъара яшагъанлар пек муаббет. Мемет демирджилик япкъан, Амет чельде богъдай сачкъан, шойле этип бу дар дюньяда кунълерини кечиргенлер. Меметнинъ алтын зенаатындан гъайры, алланынъ бергиси, етишкен учь огълу бар экен. Олар да баба, деде зенаатыны кутип, демирджилик япмагъа огрене экенлер. Демирджи Меметнинъ тюкянына кельген муштерилер онынъ кендже огълу — Гендженинъ япкъан ишлерине шашып, баланы козьлемейик, назар тиймесин деп, машалла айтып, тюкюрип-тюкюрип, эвлерине къайта экенлер.

Амет апайы Зульфие ханымнен бутюн омюр эмек къойып, чалышып тек эки дане огъуз арттыргъан. Арман биткен вакъытлары сары балчыкътан бардакъ ясап, базаргъа чыкъарып сата экенлер. Амма яшлары кечип, башларына къартлыкъ етип кельген сонъ, оларгъа бу ишлерни япмакъ пек зор кельген. Чюнки оларнынъ балалары ич де олмагъан. Шу себептен де кунълернинъ биринде олар оджакъ башында къаве ичип отургъанда, Зульфие ханым акъайына бакъып:

— Баласыз эв — мезар, дегенлери киби, къартлыкъта бизим омюримиз мезаргъа чевирилеята. Кель, яхшысы къардашымыз ве келинимизге барып ялварайыкъ, бельки олар бир де бир огъуллаарыны бизге эвлятлыкъкъа берирлер, — дей Зульфие ханым.

— Пек догъру сёйлединъ апай, бутюн омюримиз не мал-мульк топладыкъ, не де бала-чагъа арттырдыкъ. Бугунъ-ярын ольсек, олюмизни котереджек кимсемиз ёкъ, — деп башыны саллай акъай къадынынынъ сёйлеген сёзлерине разы олып.

Эртеси куню акъай-апай янғы ниетлеринен къакъына-къакъына къардашы ве келинининъ эвлерине мусафирликке баралар. Бирер фильджан мусафир къавесини ичкен сонъ, къонакъбайларгъа мерамыны бильдирелер.

Демирджи Мемет агъасы Аметни пек севе экен, шу себептен олса керек, агъасына:

— Алла, алла, агъа, балалар бизде осселер де, сизде осселер де бир дегильми, ёкъса? Анги огълумызны алмагъа истесенъиз, оны алынъыз, биз разымыз, — дей.

Амет акъай ве Зульфие ханым пек къуванып, оларнынъ буюк огъуллаарыны алып эвге къайталар. Бу огъланнынъ акъылы-фикирини сынамакъ макъсадынен къары-къоджа отурышып лакъырды эткенде, акъайы:

— Я, апай, буны насыл этип бильмели? — деп сорай.

Апай ёл-ёрукъ огрете. Амет акъай да экиленмеден, апайы айткъаны киби япа. Торунаны чагъырып, бир бош эвнинъ ичине къапай, таваннынъ

тёпесине бир топ къалач багълай, кошеге де бир къопкъа сувнен мешребе къоя. Эки кунъ кечти дер экеч, къапыны ачып бакъа. Огълан бир кошеде созулып ята экен. Амет акъай:

— Огълум, ач олдынъмы, — деп сорай торунындан.

— Пек ач олдым, — дей торуны Амет акъайгъа.

— Я, балам, башынъны тёпесиндеки къалачларны не ичюн алып ашамадынъ?

— Оларгъа боюм етмеди, насыл этип алып ашайым?

Бойле олгъан сонъ, Амет эмдже торуныны ашатып-ичирип эвлерине ёллай да, ортанджы огълан кельмесини буюра. Ортанджы огълан келе. О да шу алгъа огърай, сынавдан кечмей эвлерине къайта. Невбет кендже огълангъа келе. Амет эмджеси оны да бу сынавдан кечире. Амма кендже огъланны аджып, эртеси куню къапыны ача. Ача амма, бакъса не коръсин, Гендже бом-бош эвнинъ ичинде у ян бу ян сызгъырып юре экен.

— Огълум, ач олмадынъмы? — деп сорай ондан да Амет эмджеси.

— Мен токъым, къалач ашадым, — деп джеваплана Гендже.

— Агъанъларнынъ алмагъа бойлары етмеген къалачларны сен насыл этип алдынъ?

— Эй, эмдже инсангъа баш не ичюн бериле, оны бираз ёрмакъ да керек, — дей де, къопкъа янындаки мешребени алып, онъа сув толдура. Тёпесиндеки къалачларгъа сепкенинен, сувдан къабаргъан къалачлар бирер-бирер Гендженинъ авучлары ичине тюшелер. — Къалачлар бойле этип алына, — деп бираз къопая эмджесининъ огюнде Гендже.

Къувангъан къартларнынъ башы та еди къат кокке ете.

— Огълум, — дей олар, — бугунъден башлап сен бизим огълумузысынъ, бизлерни ана-баба ерине коре билесинъ.

Бойле этип, Амет акъай ве Зульфие ханым балалы олып къалалар.

Саба эрте Гендже азбардаки тасырдыдан уяна. Турып бакъса, бабасы огюзлерни мойсагъа екип, сабаныны да терс тарафынен мойса устюне ташлап, кочюрме къапыдан чыкып кетейта экен.

Гендже тез арада юзюни ювып, сабалыгъыны исе къолуна алып, бабасынынъ артындан етише.

— Баба, я мени не ичюн уянтмадынъыз? — деп сорай.

— Эй, огълум, ойле бир татлы юккуда эдинъ ки, уянтмагъа тартындым, — деп джевап бере бабасы.

Баба-бала огюзлерни айдап, койден чыкып кетелер. Орман ве чайырларны кечкен сонъ, бутюн бир къой кевдесини устюне юклеп келеяткъан бир хырсызны корелер.

— Баба, бу союлгъан къойны хырсыздан алсакъ яхшы олур эди, — дей Гендже.

— Я бизим бир капик парамыз олмаса, оны насыл аладжакъмыз, — дей бабасы.

— Бу иш пек къолай. Аягъынъыздаки папучынъызнынъ бирисини манъа беринъиз, оны копюрнинъ устюне ташлайыкъ. Дигерисини сиз бу ерге ташланъыз. Къойнынъ озю бизимки олур, — дей Гендже.

Ойле де япалар. Гендже копюр тарафкъа кете, баба исе папучыны ёлнынъ ортасына быракып, орман ичине сакълана.

Сарандан да саран олгъан хырсыз ёлнынъ ортасында яткъан папучны коре, къолуна алып бакъа, амма бир дане олгъаны ичюн кене ерге ташлай ве ёлуны девам эте. Копюрнинъ устюне барып еткенде, айны шойле папучнынъ дигер чифтини коре. Устюндеки къойны копюр устюне быракъа да, ёл тарафкъа чапа. Папучны кыдыра-кыдыра ич бир шей тапмай. Къайтып копюрнинъ устюне кельгенде, анда не папуч, не де къой кевдесини тапа. Хырсыз бу насыл шей экен, мында джын-шейтанлар къарышса керек деп, къоркъкъанындан бу ерден тез деф олмагъа тырыша.

Баба-бала исе къой кевдесини алып, койге къайтып, эр кеске бирер парча дагъыталар.

Айлар, кече, кунълер кече. Сыджакъ кунълернинъ биринде олар чайырларда огюзлеринен ер сюръгенде, безз сарыкълы адамны корип къалалар. О адам шу койде яшагъан саран молла олып чыкъа. Эки балабан огюзлерини

кимсеге ишанмагъанындан, о, ерни озю сюре.

Гендже шу арада, насыл этейим де шу саран моллагъа бир акъыл кесейим, деп тюшюне. Тюшюнип тапа да, бирден бабасына бильдире.

— Вай, балам, ойле балабан огюзлерге бизим парамыз етмез, — дей кене бабасы.

— Тюшюнменъ-ташынманъ баба, биз ойле япарыкъ ки, о бу балабан огюзлерни бизге озю берир, — деп тынчландыра бабасыны Гендже.

Эки балабан огюзлернен ер сюръген молла дере тарафтан чыкъкъан бала сесини эшите, барайым бакъайым, бир къаза олдымы, ёкъса деп, дере тарафкъа ёл ала.

— Огълум, не олды санъа, о къадар яйгъара къопарып агълайсынъ? Манъа айт, бельки санъа меним бир ярдымым тиер. Мен къомшу койнинъ молласы олам, — дей о Генджеге.

— Къомшу койнинъ молласы олсанъыз, бир огюзнен ерни озюнъиз сюръмез эдинъиз, — деп агълавыны девам эте.

— Огълум, сен янълышсанъ керек, мен бир огюзнен дегиль де эки огюзнен ер сюрем, — дей онъа шашкъан молла.

Бала исе эп озюнинъ дегенини текрарлай. Молла тап сонъу:

— Яхшы, тур, агълама. Юр, барып бакъайыкъ, эгер де сенинъ айткъанынъ догъру олса, о бир огюзни де санъа беририм, — дей эки огюзи олгъанына эмин олгъан молла.

Огюзлер екильген ерге баргъанда, анда акъикъатен де сабанларгъа бир огюз екили тургъаныны корелер. Молла не япмагъа бильмегенинден, саран олгъанына бакъмадан, молланынъ сёзю сёздир деп, балагъа шу бир огюзни бере. Гендже огюзни айдап ормангъа ете, анда бабасы дигер балабан огюзнен къаршысына чыкъа да:

— Эшкъ олсун, бала, сенинъ акъылынъа, — дей.

Бойле этип, олар саран кой молласыны алдатып, эки балабан огюзни саталар. Оларнынъ парасыны халкъкъа такъсим этелер.

Кене де афталар, айлар кече. Кунълернинъ биринде Гендже базарда базарлыкъ япкъан вакъытында базиргянларнынъ лакъырдыларыны эшитип къала. Олар падиша сарайына къыйметли шейлернен юклю бир керван келджеги акъкында айталар. Гендже бу лакъырдыларны эшитир экен, звине къайта. Оны коръген бабасы:

— Огълум, даа бир шейлер олдымы, ёкъса? — деп сорай.

Гендже бабасына эр шейни анълата. Бабасына бир метий шарап алмакъны ве керван шеэрнинъ анги къапысындан ичери киреджегини сорап бильмесини риджа эте.

Бабасы ойле де япа. Керван шеэрге келип киреджек куню шеэрнинъ кунъдогъуш къапылары огюнде шарап сатмагъа башлай. Сувсагъан керванджылар шеэрге киргенинен салкъын шарапкъа атылалар. Гендже йигит бир мешребеден чокъ ичкен керванджыларгъа шарапны уджуз бере. Шунынъ ичюн де керван саиплери саран олгъанларындан себеп, бизим файдамызгъа деп, шарапны къарарындан зияде ичелер, саргъушланып, серилип ятып къалалар. Тамам шуны да беклеген Гендже йигит бабасыны звге озгъара ве звнинъ тюбюндеки магъазны темизлеп, мусафир беклемекни риджа эте. Бираздан къаранлыкъ тюшкен сонъ, Гендже бутюн девелерни айдаштырып азбарларына кетире. Девелернинъ устюндеки юкни бошатып, бирер-бирер соялар. Олардан чыкъкъан ягъны ве этни бардакъларгъа толдурып къоялар.

Сабасына падишанынъ сарайында алектет къопа. Падишанынъ джоюлгъан керваныны къыдырмагъа башлайлар, амма бу къыдырув нетиджесиз бите. Шу вакъытта саранлыкъ хасталыгъына огърагъан джадылардан бири сырадан атылып чыкъа да:

— Падиша азретлери, бу ишни манъа буюрынъыз, мен бу айнеджи инсанны мытлакъа тапарым, онынъ къапысынынъ устюне тамгъа къоярым, — дей де шеэрге чыккып кете.

Шу вакъыт ашлыкъ пишип, оны ормакъ маали кельген экен. Саба эрте Гендже йигит бабасынен оракъларны алып, чельге ашлыкъны ормагъа кетелер. Шу арада йигит бир къартанай къапы-къапыдан юрип, бир шейлер сорагъаныны абайлай. Гендже йигит «бу ягъда бир къыл бар, гъалиба?» — деп тюшюне. Бираздан сонъ:

— Баба, сиз кете турынъыз, мен сизинъ артынъыздан етерим, — дей де къартанайнынъ артындан кете.

Къартанай оларнынъ азбар къапысы янына кельгенде, бардакъкъа къолуны батырып, майлы панджаларыны къапыгъа яплаштыра. Гендже къартанайнынъ янына барып:

— Къартанай, бир шей джойдынъызмы? — деп сорай.

— Падишанынъ къызы пек агъыр хаста ята, экимлер онъа деве ягъы ашаса, тюзеледжек дегенлер. Бу эвде яшагъан къадын, падишагъа бизим де ярдымымыз тийсин деп, манъа бир бардакъ деве ягъы берди, — дей.

Гендже йигит меселенинъ асылыны анълай. Башкъа бир ёлларнен эвлерининъ магъазына къартанайны алып кире де:

— Къартана, бакъынъыз, бабам не къадар деве сойды, — деп бардакълардаки майнен этни косътере.

Джады къувангъанындан бардакъларны ачып, озю бакъа. Шу арада Гендже йигит фурсаттан файдаланып, джадынынъ башына бир бардакъ кечире. Джады магъазда джайылып къала. Озю исе бир бардакъ май алып, бутюн къапыларнынъ устюне майлы панджасыны япыштырып чыкъа. Сонъра джадыны магъазнынъ ичинден чыкъарып, шеэрнинъ четине быракъа, озю исе чёльге кете.

Экинджи куню сабасына падиша сарайында кене шамата къопа. Десене, анавы келип, мен бу айнеджи йигитнинъ отургъан ерини таптым, истесенъиз барып тутунъыз, онынъ къапысынынъ устюнде меним панджамнынъ тамгъасы бар деп, къопая экен. Падишанынъ адамлары барып бакъсалар, шеэрдеки бутюн къапыларнынъ устюнде майлы панджа бар экен. Шашмалагъанларындан не япмагъа бильмейлер. Падиша да къызара-бозара, агъызындан зеэр къуса. Амма сарайда къавгъа-котек башлагъанынен шу арада суса, тинтиювлерни токътата, джююлгъан зенгинликтен вазгече. Гендже исе бутюн зенгинликни фукъарелер арасында даркъата. Онынъ ады дигер веляетлерге де барып ете. Дигер веляетлернинъ падишалары Султан падишанынъ устюнден кулелер. Султан падиша даа бетер афакъанлана.

Афталар, айлар кече, богъдайны дегирменге алып кетмек вакъыты келе. Гендже йигит дегирменге бара. Анда халкъ ойле чокъ экен ки, Гендженинъ небети экинджи кунъге къала. Бираз къапынгъан сонъ, о юкъламагъа ята. Гедженинъ дер маалинде бизим бойдакъ насылдыр лакъырдылардан уяна. Адамлар, хырсызларнынъ буюги тутулып зиндангъа къапатылгъан сонъ Султан падишанынъ къаледеки зенгинлигине кимсе элини урмагъаны акъкъында айта эдилер. Шу ерде атылып тургъан Гендже «токъта сен, санъа даа бир иш чекейим ки», — деп эвине къайтып келе. Оны корьген анасы ве бабасы шашалар, уйдурып тапкъан къурназлыкъларыны быракъмакъны тевсие этелер. Амма огълан озь дегенинден вазгечмей. Зифт къаранлыкъ геджеде падишанынъ зенгинлигине дала.

Хазинеден зенгинлик эксильгенини бильген падиша, хырсыз зинданда ятып да, оларны даа ким ала биле экен деп, ачувындан тап патлайджакъ къарарына келе. Тюшюне-ташына, ахыр-сонъу везирлерини чагъырып, хырсызларнынъ буюгине ёллай. Хырсыз исе оларгъа бир къурназлыкъ огрете:

— Хазине ичинде тобан якъынъыз, къайсы ерден тютюн чыкъса, о ерге буюк бир къазангъа зифт къайнатып тёкюнъиз, хырсызлыкъкъа кельген адам къазаннынъ ичине озю тюшер.

Падиша хырсызнынъ айткъаны киби яптырта. Амма буны сезген Гендже, зиндан къаравуллерына онар алтын берип, зиндандан хырсызны къуртара да эвге къайта. Зиндандан азат олунгъан хырсыз, энди сербестим деп, кене падишанынъ хазинесине дала. Везирлерге берген меслеатыны биле унута. Шу гедже къайнакъ зифтке хырсызнынъ озю тюше. Биревге чукъур къазсанъ, озюнь тюшерсинъ ичине деп, бефтан айтмагъанлар.

Султан падиша кене де тынчланып оламай. Бутюн бу къурназлыкълар дигер бир адамнынъ элинден чыкъаяткъаныны пек яхшы анълай. Олар даа девам этеджеклеринден къоркъуп, буны япкъан адам меним узурыма кельсин, озюни бильдирсин, менден буюк олса — агъам олсун, кучюк олса — къардашым олсун, яш олса — киевим олсун деп, къарар чыкъара.

Бу ферманны эшиткен Гендже йигит анасындан эяллыкъ алып, пади-

шанынъ узурына бара. О, сарай азбарында бираз токътала. Шу арада оны падиша коре ве онынъ аламден артыкъ дюльберлигине бакъып сукълана, йигитнинъ огюне озю чыкъа.

— Падишам, манъа разылыкъ берсенъиз, сизни масхара эткен падишаны сизинъ узурынъызгъа кетиририм, — дей Гендже йигит.

Падиша разылыкъ бере. Гендже бир-эки кунъ падишанынъ сарайында раатлангъан сонъ, узакъ ёлгъа чыкъа. Ахмет падишанынъ веляетине етип келе де, шеэрде портакълал ве лимон сатмагъа башлай. Мында о падишанынъ аммамджысынен таныша. Кунълернинъ биринде Гендже йигит шу аммамджы йигитке:

— Достум, меним ювунмагъаныма бир айдан зияде олды, меним ериме къалып портакълаларны сатсанъ, мен ювунып келир эдим, — дей.

— Олмаз, — дей аммамджы йигит, — бугунъ джумаакъшама куню, мен падиша ичюн аммам якъмакъ кереким.

— Истесенъ, бу ишни мен де япа билирим, — деп джеваплана Гендже йигит.

Гендже йигит аммамгъа бара, оны яхшы якъа ве къыздыра. Аммамнынъ ичи о къадар бувлана ки, атта ичинде ким олгъаныны абайламакъ къыйын ола. Падиша макътанып:

— Аферин, аммамджыгъа, аммамны ойле къыздырдынъ ки, атта кемиклерим йымшады, — дей.

Шу анъ Гендже элиндеки къамчысыны алып, о къадар кучюлю патлата ки, атта къамчысынынъ уджундан атеш чыкъа. Устюндеки чыбалангъан юнлю тоннен падишанынъ янына якъын келип:

— Мен Азраилим, алланынъ эмири иле сенинъ джанынъны алмагъа кельдим, — дей. — Акъылынъны топла да, мени яхшы динъле. Темиз къальбли къул олгъанынъдан себеп, сени тирилейин дженнетке алып бармакъ кереким. Тез ол, бу сандыкънынъ ичине кир. Амма биль ки, сырат копюринден кечкенде, чешит тюрлю айванлар киби багъыраджакъсынъ, акс алда джеэннем къазанына тюшерсинъ.

Ахмет падиша къоркъкъанындан бунъа разы ола, сандыкънынъ ичине кире, Гендже йигит оны яхшы этип сыкътырып къапата.

Султан падишанынъ веляетине къайтып кельген сонъ, падишагъа юксек бир минаре къурдура ве онынъ этрафына бутюн халкъны топлай. Эр шей азыр олгъан сонъ, Гендже сандыкъны басамакълардан сюйреклей-сюйреклей тёпеге чыкъара. Шу вакъыт сандыкъ ичиндеки Ахмет падиша джеэннемге тюшмейим деп, чешит тюрлю айванларнынъ сесинен багъырмагъа башлай. Гендже йигит минаренинъ төпесине чыккып, сандыкъны ача да:

— Ахмет падиша, етип кельдик, чыккынъыз энди, — дей.

Сандыкътан чыкъаяткъан Ахмет падиша Султан падишаны корип:

— Сиз де темиз къальбли къул олсанъыз керек, сизни де дженнетке тирилейин кетирдилерми? — деп сорай.

Султан падиша:

— Козюнъни кенъдже ач, ахмакъ, этрафкъа бакъ, бу дженнет дегиль де, меним веляетим. Меним устюмден пек кульдинъ, амма озюнъ даа бетер куюнчли алгъа огърадынъ, — дей.

Ахмет падиша озь къабаатыны анълай да ве ондан сонъ ич бир вакъыт дигер падишалыкъларнынъ ишине буруныны сокъмай. Султан падиша исе ве къадар саран олса биле, озь падишалыкъ сёзюнден къайтмай. Гендже йигитни озь тахтына отурта. Кыркъ кунъ, кыркъ гедже той-дюгюн яптырып, екяне къызыны Генджеге акъайгъа бере. Бутюн веляетнинъ адамлары бунъа пек къуваналар, онынъ эйилиги акъкында айта-айта битирип оламайлар. Чюнки Гендже тахткъа мингенинен падишалыкъта саранлыкъ хасталыгъы да гъайып олып кеткен экен. Къара кер атнен шу тойда мен де олдым, ичим-багърым балгъа, майгъа шыпланып толды, сизлерге исе бу масал къалды.

Фотисалалы Осман Мефа къартнынъ агъзындан язып алгъан Али Билялов.

ШЕРЕФЛИ АЯТ

Макъсуд Шейхзадединъ догъгъанына

80 йыл толувы мунасебетинен

Корюмли шаир, драматург, алим ве атешин публицист Макъсуд Шейхзадединъ догъгъанына 80 йыл олды.

Макъсуд Шейхзаде 1908 сенеси ноябрь 7-де къардаш Азербайджаннынъ Акъташ шеэринде эким аилесинде догъды. 1925 сенеси семинарияны битирип, Дагъстан АССРнинъ Дербент, Мойнаджи шеэрлеринде оджалыкъ япты. М. Шейхзадединъ иджадий фаалиети 1921 сенесинден башлана. Онынъ бир сыра шиирлери ве «Халкънынъ Нариман акъкъында дедиклери» повести «Баку коммунисти» ве «Медениет ве маариф» журналларында басыла.

1928 сенеси Макъсуд Шейхзаде Ташкентке келе. Мында окъувыны девам эттире, айны заманда журналист ве оджа олып чалыша, кыызгын иджадий эмекле мешгуль ола. Отузунджи йылларда онынъ «Он шиир», «Дегерли сакъчы», «Янъы шиирлер», «Джумхуриет», «Янъы диван» ве «Сайлав йырлары» киби шиирий джыйынтыклары басыла.

Макъсуд Шейхзаде аятта да, яратыджылыкъта да буюк инсан эди. Шаир озюнинъ семерели яратыджылыкъ аятында йигирмиден зияде шиирий меджмуаларда басылгъан шиирлери, баллада ве дестанларынен, «Джелаялетдин Менгуберди» ве «Мырза Улугъбек» киби драмаларынен, учъ юзден зияде ильмий монография, тедкъыкыатчылыкъ рисалелери ве публицистик эсерлеринен кениш окъуйыджылар кутлесининъ урьметини къазанды. Шейхзадединъ къалеминден тамгъан эр бир мысра шиирден башлап дестангъадже, баллададан шиирий драмаларгъадже олгъан бутюн эсерлеринде фельсефий фикрининъ терен, къойылгъан проблеманы чезювдеки мантыкълы изченлик, дуйгъуларнынъ самимийлиги, фикрининъ юксеклиги ве услубнынъ муаенлиги ичюн оларнынъ эр бири Шейхзаде ренкнен парылдап туралар.

Макъсуд Шейхзадединъ дженк йыларында язгъан «Куреш нечюн?», «Он беш йылнынъ дефтери» киби шиир джыйынтыклары, «Джелаялетдин Менгуберди» тарихий драмасы юксек ватанперверлик пафосынен ашлангъан олып, совет адамларыны душмангъа къаршы курешке мобилизледи. О озюнинъ «Ташкентнаме» деп адландырылгъан лирик поэмасында (1958 с.), «Мырза Улугъбек» (1963 с.) тарихий драмасында Улугъбекнинъ буюк алим ве ири сиясий эрбап оларакъ, бедий образыны мисильсиз санъаткярлыкъ мааретинен сана ве экран вастасыле муджесемлендирмеге мувафакъ олды. Буюк алим Беруний акъкъында драматик эсер язув ишине кыызгынлыкънен киришти. Оны битирюк арфесинде шаир вефат этти. Шаир къалдыргъан мукъаддес здебий абиделерни джошкъун девиримизнинъ ве курешчен илимизнинъ бедий тарихы, здебий энциклопедиясы, лирик кузгюси демек мумкюн. Чюнки, озъбек койлюсининъ агъырыны енгиль япкъан ильки трактордан башлап, фезаны забт этюк киби бутюн къоджаман адиселер, юртыннъ ренкли левхалары ве инсаннынъ дюльбер чырайы онынъ къалемине менсуп олды, онынъ шиириетине ильхам ве мундеридже багъышлады.

Бедий тефеккюр хазинесининъ акъикый саиплери бир заман къартаймайлар, бир заман ольмейлер. Аксиндже, олар къалдыргъан къыйметли хазине вакъыт кечкен сайын озюнинъ янъы хусусиетлерини нумайыш эте, аятнынъ ренкли тюслеринен кеттикче зияде парылдайлар. Макъсуд Шейхзаде язгъаны киби:

Омюрлер ола ки,
Тири экенде олюдир,
Омюрлер ола ки,
Ольген адам тиридир.

Керчектен де, устаз алимнинъ иджадий омюри эбедиетке лайыкътыр.

Хайырлаймыз!

УРИЕ КЕРМЕНЧИКЛИ 50 ЯШЫНДА

Къыйметли Урие ханым!

Биз, «Йылдыз» журналынынъ хадимлери Сизинъ бульбуль киби отъкюр сесинъизни даима эшитип турмакъ истеймиз. Биз Сизинъ кимерге эеджанлы, кимерге мунълы, кимерге шенъ, кимерге гонълюмизни алевлендириджи асретлик аэнклер толу эзгилеринъизге даима мухтаджмыз ве догърусыны айтсакъ, озюнъизге де асретмиз. Асретлер исе сыкъ-сыкъ корюшип турмакъ кереклер, олар озь ниетлерине къавушмакъ борджлулар.

Сизинъ киби йыргжы бульбульнинъ иджагий къанатлары ич бир вакъыт талмасын, кенъ алемге джайрасын! Сиз учмакъ, авеленмек керексинъиз. Сизинъ йырларынъыз халкъымызнынъ гонълюне мельэм олып кире. Биз эминмиз ки, сизинъ гонъюль охшайджы сесинъиз бу ашкярлыкъ деврининъ кениш ве сербест алемине яйрар. Бу юрек теренлигинден чыкъкъан отъкюр сес багълар-багъчалар къойнуна кирер, айдын коклерге, мейдан яйляларда авеленир, мавы ялыларда янъгъырар.

Сизге бу мукъаддес ишинъизде кучъ-къувет бермек ичюн, бизлер де озь «Йылдыз»ымызнен сизинъ умют ёлунъызны даима айдынлатып турмагъа азырмыз.

Къыйметли Урие! Сизге узун омюрлер, сагълыкъ-селяметликлер ве халкъымызнынъ арзу-истегини ерине кетириджи даа отъкюр, даа джошкъун сес иле, даа чокъ йыллар йырламакъ насип олсун!

«ТУТУШУВ»

Айдер Османнынъ «Тутушув» джыйын-тыгына кирген повестьлеринде куню-мизнинъ кемалына кельген муим меселелер котериле. Бугунъки кунюмизнинъ мевзусы теренликнен, изченликнен, къуветнен ачыла, замандашларымызнынъ характерлери бедий тедкъикъ этиле ве умумлештириле.

Джыйынтыкънынъ эсасыны тешкиль эткен «Тутушув» повестинде агъыр контузия нетиджесинде хасталангъан ве апансыздан эшитильген хайырсыз хабарден сонъ акъылыны ойнаткъан, бу алында поезддан тюшип къалгъан джебджининъ талийи икяе олуна. Сабыкъ джебджиди ичюн таныш олмагъан ерлерде, таныш олмагъан адамлар арасында янъы аят башлана. Эсерде дигер персонажларнынъ характерлери баш къарамангъа мунасебет фонунда шекиллелене. «Тутушув» бир бакъышта къайгылы олып корюне биле, амма, асылында терен оптимизм рухунен ашлангъандыр. Анда инсан талийининъ фагъжасы астындан парлак келеджекке эминлик фелислери сезиле. Затен, инкишаф — эйиликнен феналыкънынъ, эскиликнен янъылыкънынъ девамлы ве амансыз тутушувнынъ нетиджесидир. Айдер Османнынъ

къараманлары тутушалар. Кимерге енге, кимерге енъилелер, амма эписи бир акъыкът гъалебе къазана.

«ТАПМАДЖАЛАР»

Якъында Ташкенттеки Гъафур Гъулам адына нешриятта «Тапмаджалар» китабы чыкъты. Тапмаджалар — кърымтатар фольклорында энъ кениш даркъагъан жанрлардан бири олып, оны эр бир аиледе, эр бир джыйында, атта тойларда биле тапмаджа айтмакъ, бири-бирлерининъ зеинни сынамакъ кутълевий ве медений адет туюсуне кирген. Кърымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ шу жанрына аит нумюнелер эвельден де басылып чыкъкъан эди. Лякин бу кунълерде окъуйджыларнынъ элине тюшкен бу китап биринджи кере бойле колемдже буюк тапмаджалар джыйынтыгыдыр. Тапмаджаларны азыджы Аблязиз Велиев ве Шевкет Асанов топлап неширге азырладылар.

«Тапмаджалар» джыйынтыгы къатты джылтта, нек дюльбер безетилип, онъа кирсетильген тапмаджалар озълерининъ мевзусы, неге хызмет эте билюви джеэтинден «Ер ве кок. Табиат адиселери», «Айванлар къушлар. Боджеклер, къуртлар». «Урба ве ильванлар», «Чалгъы алетлери», «Китап, кягъыт, язы. Эсап тапмаджалары» киби он эки болюкке болунип берильгенлер. Бу исе окъуйджыгъа ондан файдаланмакъ ичюн буюк уйгъунлыкъ догъура.

ТАПМАДЖАЛАР

Халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ башкъа нумюнелеринде олгъаны киби тапмаджаларнынъ да тили саде ве анълайышлыдыр.

«ТЕРЕНЛИК»

«Теренлик» — яш тедкыкыятчымыз Исмаил Керимовнынъ къримтатар совет эдебиятынынъ классиги Умер Ипчининъ кыскажылыгына аит эдебий макъалелер джыйынтыгыдыр.

Джыйынтыккъа кирсетильген макъалелеринде музалиф Ипчининъ аманатан бутюн иджадыны талиль этмеге тырыша. Китап эсасен беш бапка болюнип, языджынынъ шириети, несир эсерлери, драматургиясы, публицистикасы ве терджиме саасындаки фаалиетини акс эте. Эр бир болюкте бу замангъа къадар эдебиятшнаслыккъа джелъп олунмагъан материаллар ве весикъалар булунмаккъа. Булар Ипчининъ иджадыны терендже огренмеге ярдым этелер. Шуны да къайд этмели ки, Ипчининъ аяты ве фаалиети о девирнинъ муити ичинде бериле. Яни Умер Ипчининъ иджасы саесинде 20-нджи ве 30-нджи селлердеки совет эдебиятынынъ эсас эдебий жанрларынынъ тикленюви ве пекинюви козъден кечириле. Китапнынъ бугунъки эдебиятшнаслыгымыз ичюн эмиети де иште, бундадыр.

«КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ»

Китапта халкъымызнынъ зенгин агъыз яратыджылыгы менбасынынъ бутюн жанрларындан нумюнелер ер алгъанлар.

Материаллар «Феодализм девиринде халкъ яратыджылыгы», «Совет девиринде халкъ агъыз яратыджылыгынынъ юкселиши», «Улу Ватан дженкинден сонъки девирнинъ халкъ агъыз яратыджылыгы» деген буюк болюклерге болунгенлер.

Дерсликке агъыз яратыджылыгымызнынъ эфсане, ривает, масал, йыр, дестан, талмаджа, тез айтым, чынъ ве мане эм де дигер жанрлары акъкъында нумюнелер кирсетилювинен берабер, о эсерлер орта къарарнен насыл девирлерде яратылгъан, кимлер тарафындан язылып алынгъан ве не вакъыт дердж эттирилген, умумен агъыз яратыджылыгымыз акъкъында бу кунъгедже нелер япылды ве шлеринде нелер япылмасы къарарлаштырыла — китапта бу акъта да тавсиятлы малюмат бериле. Студентлер ве окъуйыджылар мындан халкъымызнынъ белли кедайлары Джангъазы Шерфедин, Исмаил Салет, Зиядин, Джемай, къадын кедайлардан Афифе Самиева, Аджи-Султан Мустафаева ве дигерлер акъкъында малюмат ала билелер.

Ташкенттеки «Укутивчи» нешрияты.

ИСМАИЛ КЕРИМОВ Теренлик

нынъ чыкъаргъан бу дерслиги студентлер ве халкъ агъыз яратыджылыгынен меракълангъанлары ичюн айрыджа эмиетке малик бир бахшыштыр.

СӨЗ БИРИКМЕЛЕРИ

Капиги капигине (уймакъ, догъру чыкъмакъ). *Не эксик, не арткъач. Олмасы керек олгъаны къадар. Пара, сайы эсабы, мал акъкъында. Кечкен афта буфетчини тешкерген эдилер. Эсабы капиги капигине догъру чыкъкъан.*

Кейф алмакъ. Азз этмек, бир шейни бегенип зевкъланмакъ. О, къучагъындаки баланы яваш-яваш саллай ве бу ишинден кейф ала эди.

Кейф чатмакъ. 1. Гъамсыз, первасыз, заматсиз шенъ омюрге берильмек, раатланып, зевкъланып отурмакъ. Анда, джеб-элерде адамлар джанларыны феда этмек-телер. Сиз исе мында кейф чатасынъыз. 2. Ичмек, ичип зевкъланмакъ. Биз, къади-фели файтонгъа минип, эллеринде коньяк шишелери иле кейф, чаткъан байларны коръдик.

Кейфинъ бозулмакъ. *Нешэсизленмек, бир шейден отърю бирисине кусьмек; бир шейге раатсызланмакъ.* Кене кейфим бозулды. Къапыны тасырдынен япып, эвден чыкътым. Лякин бутюн кунъ хаялым квартира меселесинен багълы эди.

Кейфинъ еринде. Озь булунгъан алын-дан мемнун олмакъ, алынъ яхшы олмакъ. Ичерицен Токътабаев чыкъты: — Сизни хайырламакъ мумкюн, — деди о ве къолларымызны сыкъты. Кейфи еринде эди.

Кейфинъ кельмек. 1. Тавланмакъ, шенъленмек, зевкъланмакъ. Джевриенинъ тёпеге котерильген сайын кейфи кельди. 2. Яхшылашмакъ, бегенмек, тэзельмек осьмек; тувушланмакъ (осюмликлер). Мынавы чечек сувны пек севе экен, суваргъан сайын кейфи келе.

Кейфинъ къачмакъ. (Кейфинъ уймамакъ). 1. Бираз хасталанмакъ, алсызланмакъ. Нечюн бильмем, бирден такъатсызландым, башым агъырды. Умумиетле, бу кунълерде бираз кейфим къачты. 2. Бир шейден гонъюльсизленмек, телашкъа тюшмек, къоркъа тюшмек, къасеветлен-

мек. Эр кунъ саба мен газеталарны окъуйым ве, башкъа окъуйыджылар киби, меним де кейфим къача. Кейфимни къачыргъан шейлерни шу саат кенаргъа ташлайым.

Кейфинъе уймамакъ. Бирисини, бир шейни бегенмек, озь истегинъе, ишинъе якъышыкълы танымамакъ. Шеэрде бойле ачыкъ фикирли оджанынъ пейда олувы реакцион хурафатчы хатип акъайларнынъ кейфине уймай.

Кейфинъе эльверсе... Эгер озюнье келишкли танысанъ... Къайынымнен бирликте чет сыртта чалышмакъ истеймиз. — Кейфинъизге эльверсе, чалышынынъыз, амма о къолай иш олмаз.

Кейфинъе ярашмакъ. (Кейфинъе ярамакъ). Бир шейни бегенмек, бир шейни азз этмек, ондан зевкъ алмакъ. Тильки бутюн кевдени берген арслан агъагъа. Бундай такъсим арсланнынъ кейфине пек ярагъан.

Кейфинъ бозулмакъ. 1. Бираз алсызланмакъ, гонъюльсизленмек. Бабам бугунъ меджлисте оламайджакъ. Онынъ кейфи бозулды, сыджагъы котерильди. 2. Бирисини кусьтюремек, нешэсини къачырмакъ, раатсызландырмакъ; абдыратмакъ. Яр-эр кунъки татлымыз, аджджымыздыр, де хош этер, де бозар кейфимизни.

Кейфинъни бозмамакъ. Ич бир шейге къулакъ асмамакъ, озюньни раатсызламамакъ, ич бир шейни умурынъа кетирмемек, озюньни сыкъмамакъ. Ичебер къавенъни, Ташкент самолёты даа еринден чыкъмады, — деди Самедин кейфини бозмайып.

Кейфини кетирмек. 1. Тавландырмакъ, зевкъландырмакъ, шенълендирмек. Буюк бир мувафакъиетнинъ умюти Мамалагзенинъ юрегини охшады, кейфини кетирди. 2. Бирисини къатты сыкъыштырмакъ, сёгмек, тербиесини бермек. Къардашым манъа чапып кельди: — Сен сигар иче

жанын, кыомшу корьген. Баба менин келгеним кетиреджек! — деди.

Кель-келе. (Келе-келе). Ниаетинде, эн селенде, акыр сонъу, тап сонъу. Кель-келе Динара бу кыруджылыкта чалышмагы башлады. Осьти, буюди. **Синоними:** Кель-келелим.

Келири-кетерли. Акылы тонъка, жик; худжур адам. Нафе бир анълашылмаз адам олып калды. Не айтканына, не эткенине акыл еткизалмайсынъ. Кыртайган сонъ келири-кетерли олды.

Келиши гузель. Тюшюнильмеген, плансыз, сырасыз суретте; насыл раст кельсе ойле, не олса олсун деп (япылган иш, архет; сёленильген сёз ве ильх). Биз эким беклеп тешеклер устюнде келиши гузель созулып яткан эдик, бирден шамата чыкты.

Кель, кейфим, кель! Энъ агъыр вазиятлерден тезлик ве усталыкнен чыкка биллп, озюньни санки ич бир шей олмагъан киби тутмакъ. Кыч кередир козбоявджылыгы ичюн коллектив огюнде масхара олды. Амма бакчы, ич озюни сыкмай, кене кель, кейфим, кель!

Кем корьмек. Башкълардан ашагыда деп зан этмек; азсынмакъ. Мен бир гъарип яныгыз кыушман, тенъ корьмесеъ, кем корьме. Элимден кельген ярдым бу къадар, джаным, кем корьменъиз, алынъыз.

Кемиги къаткъан. (Сюеги къаткъан). 1. Бириси тамамиле осип етишкен, кемалына кельген. Челик текювге сизни алмазлар, даа пек яшсынъыз. О ерге кемиги къаткъан адам керек, — деди уста. 2. Бир саада чокъ чалышып, ишни, зенаатны, меселени, вазиятни яхшы огренген адам. Умеров даа яп-яш. Амма Быков геология кызметинде чокътан сюеги къаткъан.

Кемиги къатмагъан. 1. Такъаты-къувети аз, вуджутча гаа яхшы пекинмеген. Велишадан альпинист оламы? О даа кемиги къатмагъан осьмюр. 2. Яш, теджрибесиз, иште пишмеген. Кыбаат прорабда. Даа бу иште кемиги къатмагъан ишчини крангъа кюйгъан. Яхшы ки, джан къазасы ёкъ!

Кене де олса... Эр алда; нетиджесининъ мувафакъиетли чыккагъагына уюот ёкъ исе де... Барсын Мемиш агъа акимлерни сатып алсын. Ниаетинде, кене де олса, акыкът енъер.

Кене джаным, кене козюм. Эки арада олып кечкен кергинликни унутып, эвельки киби яхшы, татлы-муаббет мунасебетке кыаймакъ. Осман бир танышынынъ янылышыны козюне бакып айтыр да, сонъ: «Лаф ерини тапсын да, кене джаным, кене козюм», — дер эди.

Кереги киби. 1. Ич бир нукъсансыз, пек яхшы, талап олунгъаны киби (ялмакъ, язмакъ, сёлемек). Анда байрам бар эди. Эр ер кереги киби донагъалган, диварда Лениннинъ, Крупсканынъ суретлери, шиарлар бар. Кыскъасы, эр шей ерли-

еринде, эр шей кереги киби.

Кесен-кес. Кыатый суретте; кыайтышсыз, дёнюмсыз, оларакъ; догърудан-догъру (сорамакъ, айтмакъ, джевап бермек, меселе кюймакъ, ред этмек). Секретарымызнынъ огюне меселени кесен-кес кюйдым. Тедаригинъизни озъ азбарынъызда коринъиз, — деди давулджы Бекир кесен-кес.

Кесик кыулакъ (адам). Эр шейнинъ фаркына баргъан, тез анълагъан сакът, сезгир адам. Бойле шейлерде Рустем менден кесик кыулакъ эди. Эр шейнинъ неге бараджагыны эвельден коре.

Кесик кыулакъ олмакъ. Озюньни бириси алдында, бир ерге, бир шей янында пек мукъайт тутмакъ, зиядесинен сезекли ве сакът олмакъ. Сизни пек месуиетли бир вазифенен ёллаймыз, эр дакъикъа кесик кыулакъ олунъыз, — деди командирим.

Кестане кыабугъындан чыккъан да, кыабугъыны бегенмеген. Аталар сёзю. Озь сой-сопуны бийсинмеген, озъ халкына, журтуна хор бакъкан, фодул, сойсыз, тентек акъкында. — Кестане кыабугъындан чыккъан да, кыабугъыны бийсинмеген, дегенлери киби, сен де бизге кельмей башладынь.

Кет вакъыт, кель вакъыт. Ниает; баягыдан сонъ; кунълернинъ биринде. Кет вакъыт, кель вакъыт, манъа да Москвагъа ишнен бармагъа сыра кельди.

Кетер аякъ. (Кетер аякъкъа). Кетеджекке якъын, кетмек узьре олгъанга. Айдынъыз, кетер аякъкъа бирер сютлю къаве даа ичейик де, сонъ ёлгъа чыкълармыз.

Кеткен сайын. Тедригжен, азар-азар; яваш-яваш. Бир вакъта, ал, сёз ве я ишинъ устюнден вакъыт кечтикче. Кеткен сайын Аня менден чекиле башлады. Оны санки денъиштирдилер. **Синоними:** кет-кете.

Кечкенге мазы дерлер. Фырдат кыачырылды, энди кыайтыш ёкъ; оладжакъ олды. Чокъ янып-куйменъиз, Марфа кыартийчигим, сагълыгъынъызгъа ярамаз. Кечкенге мазы дерлер. **Синонимлери:** олды оладжакъ, кыырылды баджакъ; оладжакъ иш олды.

Кечмишке кыарышмакъ (Кечмишке кыарышып кетмек). Унутылмакъ, хатырлардан силнимек, омюрген кечип кетмек. **Синоним:** эбедийликке кыарышмакъ.

Кечти Аджалининъ чагълары! Бирисининъ дер вакъты, кучь-къувети, элиндеки укюми, мувафакъиетлери, сагълыгы битти, эвельки алгъа кыайтув мумкюн дегил. О пельванлыкъ кыайда кылды! Ички оны бус-бутюн йыкты. — Э, кечти Аджалининъ чагълары, десе...

Кёр ёлгъа тюшмек. 1. Нетиджеси ямангъа чаткъан ишлернен мешгуль олмакъ; юрюшинъ-турушынъ бозулмакъ. Сиз Аметованы аля бильмей экенсиз. Хырсызлыкънен тутулгъан эди. Бу кёр ёлгъа тюш-

кени чокътан. 2. Агъыр вазуетте, чаресиз къалмакъ. Аиле ишлеринъ насыл олды? Кене чанакъ-чельмек тасырдатасызмы? — Сорама, достум, къоранта ишлерим кёр ёлгъа тюшти, чаресини тапамайым.

Кёрнынъ къыдыргъаны эки козь. (Сокъурнынъ арагъаны эки козь). Умютсизден, энъ керекли, энъ ихтиядж дуулгъан бирисини яки бир шейни тапмакъ. — Кёрнынъ къыдыргъаны эки козь, Ибраим. Мен сени араштырам, къайда юресинъ шу! **Синоним:** Тазнынъ да къыдыргъаны къара сач.

Кийип алмакъ. 1. Бирден вызнен чапып башламакъ, алып къачмакъ, дувлламакъ. Айгъыр линейканы кийип алды... ве линейка къалавгъа урунып, фырлап кетти. **2.** Бирден багъырып-чагъырыкъламакъ, зияде ачувланып джекирмек. Тынч субет девам этмекте эди. Мыртаза агъа бирден къызарды-бозарды — кийип алды. Гуя бириси онъа санчылгъан!

Ким бар, ким ёкъ. 1. Эр кес, бутюни, ич бир кимсе къалмадан — эписи. Башлай тойгъа тедарик, къой-къозулар союла. Ким бар, ким ёкъ — джемий халкъ той эвине джыйыла. **2.** «Ким сагъ къалыр, ким корер» манасында узакъ бир келеджек акъкъында сёз кеткенде айтылган умютсизлик ибареси. О, дженктен мытлакъа къайтып келир... «Я барып да ойле олмаса». Дженк янгъыны ичинде ким бар, ким ёкъ?

Ким гъарип — дертли гъарип. Яныгъы, къарар-къасевети буюк, вазуети агъыр, бичаре, заваллы. Зейде татайнынъ къызы да эки баласынен къайтып кельген. Къартбаба да тешекте, алы агъыр. Ким гъарип — дертли гъарип!

Кимнинъ арабасына минсе, онынъ тюркюсини йырламакъ. Кимнинъ арабасына минсе, онынъ авасыны чалмакъ. Сёзюнде ве ишинде авуш олмакъ, юрюш-турушыны вазуетке коре, башкъаларынъкине уйдура бермек. Фирузе ишанчсыз адам. О кимнинъ арабасына минсе, онынъ авасыны чала. **Синонимлери:** ель къаякъкъа эссе, о якъкъа айланмакъ; тарысы чокънынъ боденеси олмакъ.

Кимнинъ бетинен. (Кимнинъ юзюнен). Олып кечкенлерден сонъ, насыл этип утанмадан (бир ерге, бирисине барыр яки келир, я да сёйлесинъ). — Ярын сизге Тевиде кельмек истей. — Ва-ай, не юзьнен, кимнинъ бетинен?! Айткъан чиркин лафларыны унуткъанмы ёкъса... **Синонимлери:** насыл юзьнен; насыл бетнен; не юзьнен.

Кимсенинъ сагъ козю сол козюне мухтадж олмасын. Эр кес озь такъдирини озю чезеджек, озь ихтияджларыны озю темин этеджек алда олмакъ керек. Къомшусы ярдым этедир, амма аджизлик агъыр шей. Кимсенинъ сагъ козю сол козюне мухтадж олмасын. **Синоним:** алла кимсенинъ сагъ козюни сол козюне мухтадж этмесин.

(Бир) кирип чыкъмакъ. Пек аз вакъыт бир ерге, бирисинде булунмакъ; бир корюшкендже булунмакъ. Меслекдешлернен къазаным тез къайнай. Шунунъчюн Вильнюс депосына бир кирип чыкбайым гедим. Синоними: бир аякъ кирип чыкъмакъ.

Кирип де баласына «памучыгъым» дей. Эр кеснинъ севимлиси, якъыны озюнинъки озюне яхшы корюне. **Синоними:** Къаргъа да баласыны «аппагъым» деп сева.

Кирпик къакъмамакъ. Юкъламамакъ, юкълап оламамакъ. Синоним: козь юммамакъ.

Кисенъизге берекет. Сагъ ве бар олунынъыз, къазанчынъыз артсын, демек. (Сыйлангъандан сонъ къонакъбайгъа айтылгъан тешеккур ибареси). Медине апте фильджаныны стол устюне къойып: — Кисенъизге берекет! — деди.

Китапларгъа сыгъмаз. Корюльметен, адеттен тыш, адден ашкъын. Чокъусы фена, агъыр, чиркин аллар акъкъында. Шу баланынъ къылынувлары мени йыкъты. Эткен тербиесизликлерини язсанъ, китапларгъа сыгъмаз. Синоним: китапларгъа сыгъаджакъ шей дегиль.

Козъ айдын! Козюнь айдын! Козюнь айдын! Бир эйиликнен, севинчен, янылыкънен, хош хабернен тебрикле ибареси. Козъ айдын, козьлер айдын! Кунъден-кунъге кунъ айдын. Бешериет дюньясына буюк мужде козь айдын!

Козъ айдын къавеси. Эйилик хаберу муждеджисине берильген саге, кучюк сый, тешеккур къавеси. Эмине апте сырдашмакъта олгъан яшлардан гизли-яшырын тарладан чыккыты. Эмин агъанынъ эвине козь айдын къавеси ичмеге кетти.

Козъ айырмамакъ. 1. Девамлы ве дикъкъатлы суретте бакъмакъ. Бир сакъат адамнынъ къаршысында туруп, онынъ джисманий эксиклигинден козь айырмамакъ незакетсизлик, атта аявсызлыкъ олур эди. **2.** Бирисини, бир шейни козетип турмакъ. Командир аркъадаш, раатсызланмангъыз, мен ондан козь айырмайым, о бир якъкъа къачамаз. **Синоним:** козь алмамакъ.

Козъ акъкы. Бир корюмлик, бир хатырлыкъ оларакъ берильген аз бир шей. Бергенлери козь акъкы бир тилим отмек эди, онсыз да яшарым.

Козъ атмакъ. Башкъасынынъ бахтыны кунълемек; бегенген шейинъни эльге кечирмеге ынтылмакъ. Яз-ярыкъта юкъладынь, халкъ малына козь аттынъ, айткъаныма бакъмадынъ, ахыр мени мугъайттынъ. Синоним: козь этмек. Мен акъайым, кёр нефисим тегин ятмаз, тул келинчек, къызларгъа козь атмасам.

Козъ ачамамакъ. Бирисининъ, бир шей я да алнынъ сыкъарламасындан къуртламамакъ. Чартал озенини мындан алмакъ керек, деди Каланов. — Кульменъиз! Башкъа ёлгъа тюшюрмесек, феякеттен козь ачамайджакъмыз.

Козь ачмакынынъ чареси ёкъ. Эртеси куню саба ягмурдан кене козь ачмакынынъ чареси ёкъ эди.

Козь ачмамакъ. Бирисинен, бир шей ве я ачмакы зияде мешгуль олмакъ. Вазиятти деңгештирмек ичкяны олмамакъ. Акрам Ибрамович, мына скемлеге отурынъыз. Эшигъизге барамадым, гедже-кундюз иштеп козь ачамайым. **Синоними:** нефес алмамакъ.

Козь ачтырмамакъ. Бирисини зияде сыктарламакъ (токътавсыз кушъ-кушлемек, раатсызламакъ, кыйынамакъ, къу-валамакъ ве ыльх.). Сувукъ ель бутюн тенинъе санчыла. Нефес алдырмай, козь ачыртай. **Синоними:** нефес алдырмамакъ; кыймыш-аралыкъ бермемек.

Козь ачып юмгъандже. Бир анъ ичинге, пек тез; пек къыска муддет ичинге. Мен курьюсю устасым. Аджайип курьюлер ясайым. Козь ачып-юмгъандже курьюсю азыр. **Синонимлери:** айт-уйт эткендже; ач козюнъ, юм козюнъ.

Козь багълав. Бирисининъ дикъкъатыны алдамакъ, башка тарафка чевирмек; керчекни корьмеге мани олмакъ. — Къанунсыз конторагъа не ичюн «управа» дейлер я? — Устюне тюкюр! Булар эписи козь багълав. **Синоними:** козь бояв.

Козь багъланмакъ. Козь къарармакъ. Акъшам устю къаранлыгъы тюше башламакъ, кунъ батар маалининъ аладжа туманы басмакъ. Кунъ къавушып, козь багълангъанда, мен Диливернинъ къапысыны къакътым.

Козь батырмакъ. Бирисинен тутушмагъа, бир ишке урунмагъа джесаретинъ олмакъ, оны беджере биледжегинъе, озь кучюнъе ишанмакъ. Сеттар гъайретли йигит, о цех устасы олып чалышмагъа да козь батыра. **Синоними:** козь кестирмек.

Козь батырмамакъ. Бир иште, бир меселеге озь кучюне, озюне ишанамамакъ, джесарет эталмамакъ. Бир дервизада пек курешчи бир сохта бар экен, туткъаныны абрай экен. Артыкъ онъа ич кимсе козь батыралмагъан.

Козь бебегни киби. (Козь бебегидай). Сонъ дередже мукъайлыкънен, къайгырувнен, къыйметлеп-айбетлеп (сакъламакъ, къорчаламакъ, бакъмакъ). Бу кеме Джавернинъ унутылмаз туюсу. Ремзие апте оны козь бебегидай сакъласа керек. **Синоними:** козь къарачыгъдай.

Козь бояв. Алдав, къурназлыкъ, бош ишандырув. Сен буларнынъ салтанатын кореримми беллейсинъ? Бу ялдызлар — эп козь бояв, эписи агъыз патлатув. **Синоними:** козь багълав.

Козь боямакъ. Алдамакъ, бир шейнинъ озюне зальвершли тарафыны косьтермек. Къабаат сабыкъ ёлбашчыларда. Бизни динълемеди, баш идаредекилернинъ козюни боядылар. **Синоними:** козь багъламакъ.

Козь кездирмек. Этрафны, бирисини, бир шейни усттен, енгуль ве тез бакъып

чыкъмакъ. Ферат мейданлыкъкъа, таш обаларына далгъынлыкънен козь кездирди де: — Я, къана адамлар? — деп сорады.

Козь-козье. Бирисинен ялынъыз башына, экиден-экиге, араларында башка бир кимсе олмагъаны алда (сёйлешмек, анълашмакъ, корюшмек). Быракъ, огълум, быракъ оларны! Барсын, Фикрет «Рузгяр» иле козь-козье къалсын. Кедер этме!

Козь-козье кетирмек. Корюштирмек, шаатнен тасдыкъламакъ ичюн корюштирмек. Ватанперверлерни пек яман кыйнадылар. Хаин Завозильскийнен козь-козье кетирдилер.

Козь-козье кельмек. Биревнен яки бир шейнен къаршы-къаршыгъа раст келишмек, раст кельмек. Къач керелер Исмаиловнен козь-козье раст кельдим, лякин агъызымы ачып бир лаф айтмадым. Къач керелер олюмнен козь-козье раст келишкен аскер агъыр вакъытта етип кельген аркъадаш ярдымынынъ не демек олгъаныны биле. **Синонимлери:** бет-бетке, юзьме-юзь, къаршы-къаршыгъа.

Козюнъни, (козьлеринъни) къамаштырмакъ. Дюльберлиги, аджайиплиги, озюнинъ корюниши иле айретте къалдырмакъ, шашырмакъ. Къарт келе. «Эй огълум, бугунъ башка бир йигит кумюш киби йылтырагъан ат устюнде кельди. Кийими десенъ, козьлеринъни къамаштыра эди.

Козь къарарынен. Ольчеп, чекип отурмадан, бир бакъышнен, тахминий оларакъ. Бу чувалда не къадар къартоп бар? — Чекмедим, козь къарарынен 40 кило бардыр. **Синоними:** къарар эсабы.

Козьден кечирмек. Бакъып чыкъмакъ, тешкермек. Сакине, баланынъ япкъан эсаны бир козьден кечирчи!

Козьден къачырмакъ. Бир де-бир иш, бир шей япылмай къалмакъ, бир янълыш япмакъ. Мукафат джедвелине Рустемнинъ фамилиясы да къошулмакъ керек эди, эбет. Мен оны козьден къачыргъаным.

Козь ойнатмакъ. (Козь-къаш ойнатмакъ). Бирисининъ дикъкъатыны озюне джелъп этмек ниетинен маналы бакъышлар атмакъ. Лейля адамлар арасында мени эслегенинен севинди ве шу арада манъа джилъвели-джилъвели къулюмсиремеге ве козь ойнатмагъа башлады.

Козь-къулак олмакъ. Бирисини, бир шейни козетип, ёкълап турмакъ; янъгъыз ташламамакъ. Эпимиз электрик теллерине ве кабеллерге даима козь-къулак олып юремиз.

Козь къыйгыгъындан. (Козь къыясындан). Аний бир бакъышнен, эслер-эслемез, пек аз дереджеде, къыска бир вакъыт ичинге (корьмек, бакъмакъ, сечмек, эслемек). Олар ич бир сёз айтмадан, бири-бирине козь къыясындан бакъты ве башкъаларына дуйдурмай кулюмсиреп отурдылар.

Козь огюнде. (Козь алдында). Якъын-

чыкъята, янашада, корюлип тургъан ерге; ачыкъята. Сабадан башласанъ яхшы олур эди, — деди Зияев. — Янты иш. Кунъдюз эр шей козь алдында.

Козюнъ огюнде джанланмакъ. Олып кечкен бир вакъиа, ал яки бириси, бир шей зельде олгъаны киби хатырланмакъ; тасавур этмек. Юкъум къачса, базан, аля козюм огюнде дженк дешетлери джанлана. **Синоними:** козюнъ алдында кевденмек; козь огюне кетирмек.

Козь огюне алмакъ. Эсапкъа алмакъ, эсап этмек; бирисини, бир шейни такъдир этмек, аныламакъ. Семерели эмеги, эльде эткен къазанчлары козь огюне алынып, Э. Исмаилова «Озбекстан ССР халкъ маарифи аляджысы» нишанынен такъдирленди. **Синоними:** козьде тутмакъ.

Козь ташламакъ. Гузлиден, гуйдырмадан бирисине, бир шейге бакъып алмакъ. Къадынлар уфакъ къаделерге къойылгъан шарапкъа бакъып, шенъ-шенъ къонуша ве арада-сырада акъайларгъа козь ташлай эдилер.

Козь тиймек. Назарланмакъ. «Санки дерсинъ тыгырып тюшкен баба бурнындан», — деп локъсанынъ хатырычюн орьсенленип къалалар. «Козь тиймесин, тыфу!» — деп, назарлап да алалар.

Козь тикмек. (Козюнъни, козьлеринъни тикмек). 1. Бир нокътагъа дикъкъатлы бакъышнен девамлы бакъып турмакъ. Ногъай козюн пек тикип скеле бетке, дей: — Эй, мевлям, къурбаннынъ бириси етер. 2. Бирисине, бир шейге кунъджилкенен, ачкозьликнен бакъмакъ. Яшав не, къуванч не — огренип бильдик, къанлы яв асетнен козь тикти Юрткъа. **Синонимлери:** козь атмакъ, козь этмек.

Козь тутмакъ. Бир. шейлер япмакъны къарарлаштырмакъ, умют беслемек. Достлар, Костендже саиллерине къачмагъа козь туткъан душманны денъизге богъманъыз эшкъына! — Бир чалчы, Серёжа!

Козь туттырамамакъ. Бирисининъ яки озюнинъ бир ишни япа биледжегине ишанамамакъ. Меним эркеклернен бир чалышаджагъыма бу да козь туттырамай. Корьдинъми, къалгъаныны озю къазып ташлайджакъ экен. **Синоними:** козь туттырамамакъ.

Козь этмек. Бегенмек, арзу этмек. Къадынлар, къызлар, йигитлер акъкъында. Огъланнынъ бизим къызлардан бирине козь эткенини аныладыкъ, лякин кимге? 2. Кунълемек, башкъасынынъ яхшы ерине, ишине, вазифесине, зенгинлигине сусаммакъ. Велишаны бегенмедим мен. — Не ичюн я? — Не ичюн оладжакъ, кимининъ машинасына, кимининъ квартирасына, кимининъ къазанчына козь эте — пахыл адам. 3. Умют ве ишанчен бир макъсаткъа иришмеге ынтылмакъ. Толкъунларнен курешип, къайыгъыны тюзете, эки къолгъа зор берип, къуртулмагъа козь эте.

Козь юммакъ. Бириси яки бир шей ху-

сусында сусмакъ, бир кимселерден гузлемек (Яман ишлер, хасиетлер акъкъында). Аман-аман эр бир эсерде раст кельген нукъсанларгъа, хаталаргъа, бедний зайыфлыкъларгъа козь юмамыз.

Козь юммамакъ. Юкъламамакъ, юкълап оламамакъ. Яхшы юкъладыгъымыз? — Зиянсыз... — Флорос незакетле джевап берди, албуки озю бутюн гедже козь юмады.

Козь яшы киби. (Козь яшыдай). Сонъ дередже арынчыкъ; пак, темиз, шеффаф. Анда чакъыллар устюнден шырылдап акъкъан сув козь яшыдай арынчыкъ эди.

Козь яш тёмек. Кучълю ве девамлы суретте агъламакъ. Любаны айры ерге комьдик. Бизге пек аджыныкълы кельсе де, о заман козьаш тёммеге вакъыт ёкъ эди.

Козьге илишмек. Бириси тарафыннан эсленмек, корюле къалмакъ. Огюнге дикъкъат гжелъп этмек. Манъа джанынъ агъырмасын, талиим мени совхоздаки адамлардан къачынып юрьмеге меджбур этти. Козьге илишмек истемейим. **Синоними:** козьге чарпмакъ.

Козьге корюнемек. 1. Белли олмакъ, танылмакъ. Рустем къысымда энъ козьге корюнген, намуслы аскерлерден бири сайыла. 2. Олдыкъча чокъ, дегерли; эмгекли. Халкъ маарифи файдасына козьге корюнир мыкъдарда нанелер берюнден къачынмады.

Козьден тутмакъ. 1. Истемек, арзу этмек, умют этмек. 175 гектар багънынъ эр бир гектарындан 80 центнер юзюм алмакъ козьде тутула эди. 2. Бир шейни эстен чыкъармамакъ, унутмамакъ, эсапкъа алмакъ. Проект бир даа къайта баштан бакъылсын. Совхозымызнынъ ресурслары козьде тутулсын. 3. Тасавур этмек, аныламакъ. Оксюз дегенде, биз тек балаларны козьде тутамыз.

Козьден гъайып олмакъ. (Козьден ёкъ олмакъ). 1. Гузленмек, корюнемек. Мени аралыкъ башына къадар озгъардылар. Сонъ козьден гъайып олгъандже, пешимден явлыкъ саладылар. 2. Къачыл, хабер-теберсиз ёкъ олып кетмек; бир шей джойылмакъ яки таманен битмек. Якъуп эки йылдыр козьден гъайып, ана-баба да къайда олгъаныны бильмейлер.

Козьден гъайып этмек. 1. Бирисини, бир шейни озюнинъ корюм даиресинден къачырмакъ, коралмамакъ. Шу къалабалыкъта мен снайпер къызын козьден гъайып эттим. 2. Бириси ве я бир шей акъкъында хаберинъ, малюматынъ олламакъ, мунасебетинъ кесильмек. Петровдан хабер аласымыз? — Ёкъ, мен джебзден къайткъан сонъ, оны козьден гъайып эттим.

Козьден кечирмек. Бир шейнен я да бирисинен тез-тез, аз вакъыт ичинде таныш олмакъ; корип чыкъмакъ, бакъмакъ, окъумакъ. Байрамов, санайы ишханелери ёлбашчыларынынъ джедвелини козьден

кечиргенде, онынъ дикъкъатыны таныш бир фамилия джелъп этти.

Козьден къачмакъ. Дикъкъаттан тышта къалмакъ, унутылмакъ, эстен чыкъмакъ. Саифеде бир къач имля янълышы козьден къачкъан экен, корректор тюзетип етиштирди. **Антоними:** козьден къачмамакъ.

Козьден къачырмакъ. Корип етиштирмамакъ; корьмемек, эслемемек, эмиет бермемек. Къараманов хозяйствоны да, адамларны да, оларнынъ истеклерини де огрени. Ич бир шейни козьден къачырмакъ мумкюн дегиль. **Антоними:** козьден къачырмамакъ.

Козьден чыкъмакъ. Озюнъе олгъан севги-сайгыны, итибарны джоймакъ, ёкъ этмек. Койде къасап Усеиннинъ севген бир адамы Шамрат олса, энди о да козюнден чыкъты.

Козьлеринъ дёрт олмакъ. Сабырсызлыкънен, умютнен бирисини, бир шейни беклемек; сюрек беклеп отурмакъ. Этрафта эр шей къабарып корюнмекте. Меним исе козьлерим дёрт олды Рахимджанны беклеп. Аля даа беклейим. **Синонимлери:** Эки козюнь дёрт олмакъ; козьлери ёлда.

Козьлеринъ оюлып кетмек. Азмакъ, арыкъламакъ; агъыр иштен зияде ёрулмакъ. Баласынынъ къааринден Анифе танылмаз дереджеде денъишкен, козьлери

оюлып кеткен. Озюньни бу дередже къыйнамакъ олурмы!

Козьлеринъ сюзюльмек. Зияде юкъунъ кельмек; юкъу сармакъ; ёргъунлыкътан, юкъусызлыкътан къыйналмакъ. Юкъусыз кечирген раатсыз геджелеримизнинъ те-сири буюк эди. Козьлеримиз сюзюле, аякъ устюнде юкълагъан киби ола эдик.

Козьлеринъе инанмамакъ. Бир ерге, бирисинге умют этмегенлерини корип, айретте къалмакъ. Дженкнинъ биткенине дёрт йыл дегенде, Ташкентте корюштилер. Халифе озь козьлерине инанмады.

Козьлеринъни акъайтмакъ. 1 Бирисине, бир шейге зияде шашып яки къоркъып бакъмакъ. Манъа борджлу къалдынъыз, Бекиров! Кишилер тааджипленип, эвеля онъа, сонъра манъа козьлерини акъайтылар. 2. Бирисини бакъышнен къоркъузаджакъ олмакъ. Ачувлы, богъузлы бакъышнен бакъмакъ. Лякин онынъ ерге серильмесинен аякъкъа турмасы бир олды. Джанаварлашкъан козьлерини акъайтып, Анварнынъ устюне атылды. **Синоними:** козьлеринъни тегереклендирмек.

Козьлеринъни тикмек. Бир нокътагъа догърулып, девамлы бакъмакъ. Токътабаев индемеди. Чарпынып къалгъан экскаваторгъа козьлерини тикип, бакъып къалды.

На крымскотатарском языке. «Йылдыз» № 1 («Звезда» № 1).

Орган Союза писателей Узбекской ССР.

Органа Трудового Красного Знамени типография Издательства

ЦК КП Узбекистана.

Ташкент — 1989.

Техникий редактор З. Ибрагимова.

Корректор З. Эреджепова.

Рессам Ремзи Алиев.

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине
къайтарылмаз.

Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна:
нэсир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 26.12.88 с. берильди. Басылувгъа 28.02.89 с. рухсет этильди. Р-05612.
Къыгътынънъ форматы 70X108¹/₁₆. Юксек басма, къыгъыт № 1. Шартлы матбаа табагъы 12,6.
Шартлы боялы басма табагъы 12,86. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 6237. Сымарыш 5114.
Фияты 80 к.

Условных печ. л. 12,6, Физ. л. 9. Уч.-изд. л. 13,5. Зак. 5114. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент шеэри, Ленин проспекти, 41-нджи эв.

Телефонлар 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.